

NEVEN BUDAK
PRVA STOLJEĆA HRVATSKE
GRAFIČKO-TEHNIČKI UREDNIK DARKO JERKO
DESIGN ALEN ŠATALIĆ;
Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

CIP- Katalogizacija u publikaciji Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb
UDK 949.75"08/10"
BUDAK, Neven
Prva stoljeća Hrvatske / Neven Budak. - Zagreb (Hrvatska sveučilišna naklada, 1994. -
250 str.; 22 cm
Predgovor: str. 5-7. - Bibliografija: str. 222-232 1 UZ tekst, - Kmlo,
ISBN 953-169-032-4
940318100

HRVATSKA
SVEUČILIŠNA NAKLADA
Zagreb, 1994.

Predgovor

Držeći već jedanaestu godinu nastavu iz hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, zaključio sam da je za njeno daljnje odvijanje neophodno i u tiskanom obliku sažeti novije rezultate historiografije, kao i zabilježiti vlastita razmišljanja i tumačenja. Dosadašnji temeljni udžbenik Nade Klaić Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku (Zagreb 1971, 1975) u mnogočemu je prevladan, a i teško dostupan. Šišićevu Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara (Zagreb 1925, 1990) lakše je naći, ali je i ona, usprkos svojoj nesumnjivoj vrijednosti, zastarjela - prije svega konceptijski, nudeći pogled na povijest kakav je već i pred sedamdesetak godina bio pomalo izvan glavnih znanstvenih strujanja.

Odlučio sam se zbog toga prikupiti svoje već objavljene radove o hrvatskom ranom srednjovjekovlju, te ih iznova prezentirati samo uz najnužnije popravke i izmjene. Kada sam se upustio u posao, zaključio sam da od takve nakane moram odustati, jer bi neke teme bile odveć necjelovite, a drugdje bi pak dolazilo do preklapanja i ponavljanja. Osim toga, neki su tekstovi objavljeni prije dosta godina, te se u međuvremenu pojavilo mnogo novih mišljenja i radova što ih je trebalo uzeti u obzir. Tako sam napokon neke objavljene radove stopio u veće cjeline i temeljito ih preradio, te se i ne može govoriti o njihovom ponovnom objavljivanju.

Takav je slučaj sa slijedećim poglavljima, temeljenima na jednome ili više objavljenih (pa i neobjavljenih) radova:

O tumačenju etnogeneze Hrvata (Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter; Tumačenje porijekla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca (u tisku))

Nastanak etnogenetskih jezgara na istočnoj jadranskoj obali i proces njihova stapanja - neobjavljeni referat s Kongresa historičara Jugoslavije u Prištini 1987. godine)

Hrvatska u vrijeme Trpimira (Hrvatska u doba Trpimira)

Pokrštavanje Hrvata i rađanje crkvene organizacije (Frühes Christentum in Kroatien)

Pokrštavanje Hrvata - referat održan 1992. godine na skupu Stvaranje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža i predan za zbornik radova sa skupa)

Sisak u ranom srednjem vijeku (Sisak u ranom srednjem vijeku - referat održan 1989. g. na znanstvenom skupu Sisak - više od 2000 godina postojanja i predan za zbornik radova)

Društveni razvoj - naznake i smjerovi (Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara Sv. Ivana Biogradskog) Hrvatska društva u 11. stoljeću - referat održan 1989. g. na znanstvenom skupu o kralju Zvonimiru i predan za zbornik radova sa skupa)

Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji; Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu).

Gotovo bez izmjena ponovo objavljujem tekstove:

Prilog valorizaciji humsko-duklijskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (u ovoj knjizi Kultura humsko-duklijskog područja do kraja 12. stoljeća) i Historija kažiprstom (ovdje Grgur Ninski - mit i zbilja). U prvom sam slučaju dodao u

bilješkama neka novija mišljenja, dok sam u drugome samo neznatno prilagodio tekst što je u prvoj verziji bio objavljen kao novinski feljton.

Pregled hrvatske povijesti 7.-11. stoljeća nastao je za potrebe u međuvremenu (dakako) propalog projekta Historija naroda i narodnosti Jugoslavije. Napisan je 1987. g. i nije nikada bio objavljen. Vrlo sam zadovoljan da ga i danas mogu tiskati onakvog kakav je bio i u ono vrijeme predan glavnom voditelju projekta za Hrvatsku, dr. Mirku Valentiću.

Kronologija hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti dio je, ponešto nadopunjen, kronologije što sam je priredio za knjigu svjetske i hrvatske kronologije dr. Ive Goldsteina.

Hrvatska u previranju (1075.-1105.g.) tekst je nastao na temelju Pregleda hrvatske povijesti, a za potrebe ove knjige.

Različit značaj pojedinih poglavlja utjecao je i na njihov neujednačeni izgled. Kako su Pregled hrvatske povijesti 7.-11. stoljeća i Grgur Ninski - mit i zbilja izvorno bili pisani bez bilježaka, tako su i u ovu knjigu uneseni bez znanstvenog aparata (osim napomena u zagradama u tekstu o Grguru Ninskom).

Namjena je pojedinih dijelova knjige također različita. Kako je ponajprije pisana za studente povijesti, trebala bi omogućiti brz i praktičan uvid u razdoblje. To sam nastojao postići Pregledom i Kronologijom, kao i pridodanim tablicama. Ostala su poglavlja većinom sažimanja dosadašnjih specijalističkih rezultata ili pak prilozima diskusiji o pojedinim problemima. Tekstom o Grguru Ninskom htio sam upozoriti na opasnost iskrivljavanja izvornih podataka i znanstvenih tumačenja, a čini mi se da je takvo upozorenje potrebnije sada no ikada: mnogi su razumjeli da liberalizacija znanstvenog izražavanja, kao posljedica političke liberalizacije, znači da se u znanstvene povijesne rasprave može uključiti svatko s bilo kakvim, pa i najnekritičnijim tumačenjima hrvatske prošlosti. Takva je pojava jedino što je možda štetnije od same šutnje.

Od hrvatske se povijesne znanosti s pravom očekuje objavljivanje sinteze hrvatske povijesti. Težnja je historičara moje generacije da tome poslu što prije pristupi, ali samo želje nisu, dakako, dovoljne. Čini mi se da za metodološki suvremenu sintezu nema dovoljno predradnji. Hrvatsko je ranosrednjovjekovno društvo zapravo slabo istraženo, nisu još riješena niti osnovna pitanja poput prodiranja feudalizma u gentilno društvo, a i kontinuitet antičkih društava tek se nazire. Još je gore stanje s proučavanjem, primjerice, privredne povijesti ili pak povijesti agrara. Hrvatska je medievistika, pogotovo kada je riječ o ranom srednjem vijeku, desetljećima bila zatvorena u samu sebe, okrenula isključivo istraživanjima hrvatske prošlosti, gotovo bez imalo zanimanja za razvoj u ostalim europskim zemljama. Ta samoizolacija (što je bila djelomično rezultat opće izdvojenosti Hrvatske iz Europe, ali još više posljedica potpuno zastarjele pozitivističke metodologije) bila je uzrokom donošenja sasvim krivih zaključaka, rasprava o sporednim problemima, gubljenja vremena na otkrivanje davno otkrivenoga.

Ovu bih knjigu volio nazvati malim korakom prema nekoj budućoj sintezi. Nadam se da usprkos svojoj metodološkoj i metodičkoj neujednačenosti omogućava nazrijeti pravac kojim se kreće hrvatska medievistika u nastojanju da protumači razdoblje u kojemu se rađala Hrvatska.

Možda će netko, uzevši knjigu u ruke, od nje priželjkivati više. Učinio sam, koliko sam u ovim prilikama mogao.

U Zagrebu, lipnja 1993.

Neven Budak

POLITIČKI RAZVOJ HRVATSKIH ZEMALJA

a) Dolazak i uklapanje u kasnoantički svijet

PITANJA PORIJEKLA HRVATA

Porijeklo i doseljenje Hrvata ostali su do danas obavljani velom nepoznanica i nejasnoća. Ono što je historičarima prošloga stoljeća izgledalo jasno i konačno riješeno, danas više ne izgleda tako. Diskusija se vodi oko nekoliko pitanja: tko su Hrvati? kojeg su porijekla? odakle su se i kada doselili u novu domovinu? da li su došli u samo jednom seobnom valu ili u više njih?

Prije no što uopće pristupimo prikazivanju ove problematike, valja nam se zapitati, u kojoj nas mjeri njeno rješenje približava spoznaji o prapočecima hrvatske povijesti? Što su današnji Hrvati: je su li oni potomci samo doseljenih Hrvata, ili su posljedak miješanja doseljenika i zatečenih, više - manje romaniziranih domorodaca? Sigurno ovo drugo, s time da je s vremenom nad doseljenicima u potpunosti prevladala baština njihove nove domovine. Da li su pri tom demografski omjeri odigrali presudnu ulogu, ili je snaga mediteranske civilizacije bila dovoljna da prekrije gotovo potpuno slavensku kulturu u koju su bile utkane i neke staroiranske tekovine, teško je procijeniti bez valjanih istraživanja. Bilo kako bilo, ono što su Hrvati donijeli sa sobom (osim, dakako, jezika) ostalo je sačuvano samo u tragovima što ih danas možemo otkriti samo pažljivim i minucioznim istraživanjem. Zbog toga nije sasvim neopravdano, ako netko kaže da povijest Hrvata započinje tek s njihovim dolaskom na tlo nekadašnjeg Rimskog carstva: Hrvati su postali Hrvatima tek u stapanju Slavena i autohtonog stanovništva. Jednako kao što su Englezi, Francuzi, Španjolci, Talijani i mnogi drugi nastali stapanjem etnički i kulturno sasvim različitih naroda.

Odakle su Protohrvati došli i što su bili po svom porijeklu svakako je manje zanimljivo od toga što su sa sobom donijeli kao dar mediteranskom i panonskom svijetu. Možemo slobodno reći da su istraživanja usmjerena k toj sastavnici hrvatske baštine tek u začetku, usprkos nekim vrlo zanimljivim starijim pokušajima (npr. rekonstrukcije mitologije). Ipak, već zbog same znatiželje, upustit ćemo se i u prikaz različitih tumačenja porijekla Hrvata. Učinit ćemo to na krajnje lapidaran način. Udublivanje u problematiku zahtijevalo bi, naime, čitavu knjigu, a služilo bi samo tome da se čitaoca uvjeri kako konačnog zadovoljavajućeg odgovora još uvijek nema (pitamo se, hoće li ga ikada biti?). Neka posebna pitanja vezana uz etnogenezu i njeno tumačenje bit će obrađena u idućim poglavljima.

Osnovnu prepreku svakom zaključivanju postavljaju više no oskudni izvori što govore o razdoblju od 6. do 9. stoljeća, odnosno o vremenu kada su se odvijali ključni procesi stvaranja hrvatskog srednjovjekovnog etnosa. Suvremeni su tek rijetki tekstovi ponekog bizantskog pisca, kao i pisma pape Grgura I, ali u njima se odreda govori isključivo o Slavenima uopće, a ne i napose o Hrvatima. Hrvatsko se ime, uostalom, po prvi puta spominje tek u vrijeme kneza Trpimira.

Djela što ih danas držimo temeljnim za to razdoblje mnogo su kasnija: bizantski car i pisac Konstantin VII. Porfirogenet ostavio nam je najbrojnije podatke, ali je njegov spis »O upravljanju carstvom« nastao tek pri kraju prve polovice 10. stoljeća. »Kraljevstvo Slavena« barskoga svećenika još je mlade (12. stoljeće), kao i »Salonitanska povijest«

Tome Arhidakona (13. stoljeće). Tako su historičari prisiljeni donositi zaključke na osnovu podataka iz zapravo drugorazrednih izvora, drugorazrednih s obzirom na vrijeme njihova nastanka, ali ne i na kakvoću. Pomoć u shvaćanju prilika na istočnom Jadranu u 7. i 8. stoljeću pruža još pokoja suvremena vijest, ali nam rijetko koja govori išta o etnogenetskim procesima.

Rad se povjesničara zato nužno oslanja na rezultate tlo kojih su došli arheolozi i filolozi, ali plodovi suradnje još nisu onakvi kakve bismo priželjkivali. Tome pridonose i neriješeni problemi unutar ovih struka, kao npr. poprilični raskoraci u jezikoslovnom tumačenju porijekla imena Hrvata, pa time i samog naroda, ili pak činjenica da arheolozi u svojim istraživanjima još nisu uspjeli sa sigurnošću dokumentirati najraniju fazu hrvatskog naseljenja.

Posljedica oskudice, pa ponekad i kontradiktornosti izvora (kao u slučaju Konstantina Porfirogeneta, u čijem su djelu zabilježene dvije različite priče o doseljenju Hrvata - da ne govorimo o brojnim drugim detaljima, jednako dvosmislenima), bilo je stvaranje niza suprotstavljenih mišljenja o ključnim pitanjima početaka hrvatske povijesti.

TEORIJE O PORIJEKLU HRVATA

Najistaknutiji hrvatski medievist 19. stoljeća, F. Rački, bio je mišljenja da su Hrvati slavenskoga porijekla, te da su se naselili odjednom, zajedno s drugim južnim Slavenima. Potporu je imao u V. Jagiću, vrhunskom hrvatskom filologu.

Pod utjecajem poljskog sociologa Gumpłowicza i njegove teze o nesposobnosti Slavena da sami stvaraju države, koje onda nastaju djelovanjem drugih naroda, začelo se u dijelu historiografije mišljenje da su Hrvati gotškoga porijekla, prema tome Germani koji su se nametnuli zatečenim Slavenima. Autori ove teze (npr. K. Segvić) pozivali su se na Tomu Arhidakona i Popa Dukljanina, jer obojica u svojim djelima spominju Gote, a splitski svećenik čak izričito Hrvate izjednačava s njima. Pobijanje ove teorije nije iziskivalo previše truda, jer je bilo očito da Dukljanin kao jedan od svojih izvora koristi i Jordanesa, čiji su se Goti onda preselili u Dukljaninovo imaginarno južnoslavensko kraljevstvo, a da Toma izričaj »Goti« rabi samo kao pogrdni nadimak za barbarske Slavene u svom susjedstvu, nikako pak kao etnikon.

Treće je mišljenje o porijeklu Hrvata građeno na sličnostima njihova imena s imenom perzijske pokrajine Harahvatije (oko grada Herata, danas u Afganistanu), te na tzv. Tanaiskim pločama s ušća Dona, na kojima je u 2. stoljeću n. e. ime Hrvat zabilježeno kao osobno ime. Tvorci »iranske teorije« smatrali su Hrvate iranskim plemenom koje je, zahvaćeno velikim seobnim valovima, krenulo preko južnih ruskih stepa prema Europi, te se usput slaveniziralo, zadržavši tek ime i ponešto od tradicije (narodne pjesme, elemente vjerovanja). Još i danas pronalaze se novi argumenti kojima se ovo mišljenje želi potkrijepiti. No ipak, nikakva dosad iznesena argumentacija nije bila dovoljno uvjerljiva, jer se najčešće radilo o nategnutim ili pak konstruiranim dokazima, a stvarni iranski elementi u hrvatskoj etnogenezi, mada nesporni, govore samo o dodirima slavenskog i iranskog svijeta na rubnom euroazijskom području i ništa više.

Napokon, u novije se vrijeme kod nekih istraživača javilo tumačenje da Hrvati i nisu postojali kao etnos prije stvaranja avarskog kaganata. Po njima, postoji mogućnost da u »hrvatima« treba gledati istaknuti sloj avarskih graničara, razmještenih po rubovima kaganata. Oni su u ime Avara vladali nad podložnim Slavenima, ali nisu imali neko

izdvojeno etničko porijeklo. S raspadom kaganata i propašću avarske vlasti ti su se graničari osamostalili, prenijevši svoje ime na slavensko stanovništvo. Tek tada se Hrvati počinju javljati kao etnos. Na taj bi se način mogla objasniti rasprostranjenost hrvatskog imena od južne Rusije, preko Poljske oko Krakova, Češke oko Praga, Štajerske i Koruške do same Hrvatske i Duklje (pogotovo, pošto nemamo nikakvih dokaza da svi ti Hrvati imaju zajedničko etničko porijeklo - istovjetnost imena nije pri tom nikakav dokaz, kao što pokazuju npr. slučajevi Veneta ili Vlaha). Analogija prenošenju socijalne oznake na etnos može se naći u Kozaka, koji su isprva također bili raznorodni ratnici-graničari i slobodnjaci.

Danas je ipak općeprihvaćeno mišljenje da su Hrvati bili slavenskoga porijekla, ili barem da su se kao Slaveni naselili u Dalmaciji. Nemoguće je pri tom odricati i izvjesne iranske utjecaje na njihovu etnogenezu, ali ih ne treba ni preaglašavati. Uostalom, u hrvatskoj etnogenezi veliki je udio imalo i zatečeno romanizirano stanovništvo, kao i druga slavenska plemena, ispremiješana s Hrvatima.

ORIGO GENTIS - PRIČE O POSTANKU NARODA

Srednjovjekovno poimanje tog plemenskog miješanja sačuvao nam je Konstantin Porfirogenet u priči o petoro braće i dvije sestre, koji su Hrvate predvodili na putu u novu domovinu. Jedan se od braće zvao Hrvat, pa se može pretpostaviti da su i ostala imena, čije nam značenje nije jasno, simboli različitih plemena. Čitava ta priča samo je tipična etnogenetska priča kojom su pojedini narodi nastojali objasniti svoje porijeklo. Nakon sudbonosnog prelaza preko rijeke (u ovom slučaju Dunava), trebalo je mačem osvojiti zemlju na kojoj se željelo nastaniti. Ti se elementi etnogeneze javljaju i kod drugih naroda (npr. Gota), a pridodamo li tome broj sedam kao simbolični broj starog Istoka, uvidjet ćemo da priča o sedmero braće i sestara ne može služiti kao vjerodostojni izvor, nego tek kao ilustracija načina na koji su Hrvati, slijedeći prastare obrasce, shvaćali svoje podrijetlo. Osim toga, to i nije bila jedina priča koja je ovdašnjim Slavenima služila za legitimiranje prošlosti. Zahumska je vladarska kuća tako pamtila da potječe iz Poljske, iz porječja rijeke Visle.

Takva različita shvaćanja najbolje pokazuju složenost hrvatske etnogeneze, u kojoj su sudjelovala različita slavenska plemena uz neslavenske elemente, od kojih su svi unijeli svoj dio tradicije u zajednički svijet legendi.

SUDBINA ANTIČKIH GRADOVA

Oko dva stoljeća najranije hrvatske povijesti nakon doseljenja ostaju obavijena šutnjom izvora, iz koje se probija tek poneki sporadični glas. Svijet slavenskih doseljenika, kao i onaj dalmatinskih gradova, živio je na rubu interesa bizantskog carstva i još nekonsolidiranog Zapada. Zanimanje za te krajeve pokazivali su samo kršćanski misionari, želeći širenjem vjere civilizirati doseljenike i tako smanjiti opasnost koja je od njih prijetila. Propadanje antičkog svijeta najteže je pogodilo gradove. Oni u unutrašnjosti sasvim su nestali, s izuzetkom nekih ostataka života u središtima kao što su bili Siscia ili Sirmij, možda i manjih poput Ludbrega (Iovia Botivo) ili Varaždinskih Toplica (Aquae Iassae). Bliže obali, veliki su gradovi postali nepodesni za skućene uvjete života i

privređivanja, a nisu imali ni dovoljno stanovništva za organiziranje efikasne obrane. Zbog toga su se oni najveći smanjili ili su polako odumrli. Naron je ležala na prometnom pravcu prema unutrašnjosti poluotoka, nekada vrlo važnom, sada gotovo sasvim napuštenom. Između Epidaura i Raguzija, preostali Romani odabrali su dobro utvrđenu stijenu, na kojoj je već postojalo razvijeno naselje. Napokon, Salona je jednostavno bila prevelika: bez provincije kojoj je bila metropolom, nije mogla preživjeti. Možda su propadanju tih gradova pridonijele i pljačke i poneko razaranje, ali nijedan od njih nije zbog toga prestao postojati. Život se mogao nastaviti samo u gradovima uz obalu, dovoljno velikima da se odupru oružjem eventualnom neprijatelju, ali i dovoljno malima da se prehranjuju s onoga što je preostalo od njihovih agera. Situacija u Istri bila je istovjetna onoj u Dalmaciji, iako se čini da je antički element na poluotoku lakše prebrodio krizu seobe.

Kasnije priče o razaranju antičkih gradova i stvaranju novih, sačuvane kod raznih srednjovjekovnih pisaca, od Konstantina preko Dukljanina do Tome Arhidakona, samo su odraz shvaćanja ljudi njihova vremena. Slično etnogenetskim pričama o porijeklu pojedinih naroda, i ove su samo trebale legitimirati stanje u određenom gradu. Tako u Porfirogenetovu djelu gradove ruše Slaveni i Avari, a Romani ih osnivaju. Kod Dukljanina, krivci za razaranje su Saraceni, a obnovitelji su Slaveni u suradnji s Romanima. Toma za rušenje okrivljuje Gote, a obnovu pripisuje autohtonim Dalmatincima. Prema tome, slično kao i kad opisuju doseljavanje, ovi pisci ne barataju samo istinitim podacima, nego ponajprije tumačenjima nastalima u kasnijim stoljećima.

Arheološka istraživanja u novije vrijeme pokazuju da je život u Saloni nastavljen i nakon slavenskog doseljenja, ali u mnogo skromnijem obliku. Sami Hrvati odabrali su antičku metropolu kao jedno od svojih središta, ali nenavikli na gradski život, zadržali su se na njenoj periferiji.

VRIJEME SMIRIVANJA

Uslijed nedostatka izvornog materijala teško je procijeniti pod kakvim su se uvjetima Slaveni, a napose Hrvati, naselili u Dalmaciju. Moguće je, da su doista nakon prvih pljačkaških provala sklopili s carstvom neki ugovor, po kojemu su pojedina plemena dobila svoja područja u svojstvu federata. Tragovi toga nazirali bi se u kasnijim sklavinijama, a i najstarije vijesti, ma koliko rijetke i nepouzdanе, prikazuju odnose Hrvata i Romana miroljubivima.

O njihovim dobrim odnosima svjedoči i velik broj kršćanskih toponima kasnoantičkog porijekla, sačuvanih izvan područja što ga je carstvo zadržalo pod neposrednom kontrolom. Zajedno s kontinuitetom crkava, oni dokazuju preživljavanje antičkog kršćanstva i unutar hrvatskog područja, što bi bilo nezamislivo bez uspostavljanja tolerantnih odnosa ubrzo ili čak odmah po doseljenju.

Carstvo je, međutim, uglavnom bilo zaokupljeno borbama na Istoku, pa je gradovima moglo pružati malo sigurnosti. Jedino čvršće zaleđe mogli su Dalmatinci naći u ravenskom egzarhu i papi. Zbog toga ne treba čuditi da je obnovitelj dalmatinske crkvene organizacije, splitski nadbiskup Ivan, bio porijeklom iz Ravene, a da je došao uz papinu podršku. Ukoliko se donedavno moglo sumnjati u njegovo postojanje, mada bez pravog opravdanja, nedavno objelodanjeni podatak iz Trogira o nećaku (ili unuku) Velikog

Severa, lika koji se javlja kao ključni u Tominoj priči o Ivanu Ravenjaninu, potvrđuje arhidakonovo tumačenje obnove salonitanske crkve.

Tomino pričanje ne treba možda preuzeti u svim detaljima, ali je srž svakako točna. Nakon napuštanja Salone, patricijat, ili ono što je od njega preostalo, preselio se zajedno s klerom u Dioklecijanovu palaču. Nadbiskupska je stolica bila upražnjena, čemu je razlog mogla stvarno biti i nasilna smrt posljednjeg salonitanskog nadbiskupa 625. godine. Ivan Ravenjanin došao je kao papin poslanik sa zadatkom da obnovi crkvenu organizaciju. Pri tome je naišao na pomoć istaknutijih predstavnika patricijata, među njima napose Velikog Severa, koji je raspolagao palačama kako u Saloni, tako i u Splitu. Obnova ipak nije mogla u potpunosti uspjeti, jer se Crkva nije mogla organizirati među Hrvatima koji su kršćanstvo prihvaćali vrlo polako.

U takvim su se odnosima odvijala gotovo dva stoljeća hrvatsko-romanskog suživota. Slavenski je svijet živio rascjepkan u županije, bez neke centralizirane vlasti, slično kao u svojoj prapostojbini. Tome su se morali pokoravati i preostali Romani, asimilirajući se vremenom tako, da od njih gotovo i nije bilo traga kada su se, koje stoljeće kasnije, počela bilježiti imena s hrvatskog područja. Od Hrvata ih je jasnije odvajalo jedino kršćanstvo, ali se i ono u okolnostima u kojima je postojalo moralo svesti na rudimentarne oblike.

FRANAČKO - BIZANTINSKI RAT NA JADRANU

Hrvatsko-romanski svijet izašao je iz anonimnosti u vrijeme velikih promjena političkih snaga na prostoru od sjeverne Italije i Jadrana do Panonije. Ustajale odnose Langobarda, Avara i Bizanta poremetio je dolazak Franaka, nove europske velesile.

Padom ravenkog egzarhata papa se osjetio isuviše ugroženim od Langobarda, pa se obratio za pomoć Karlu Velikom. Franački je vladar ubrzo pokorio langobardsko kraljevstvo, čime se pojavio kao novi činilac u političkim odnosima na Jadranu. U neposredno susjedstvo Hrvata Franci su došli nakon još dva uspješna vojna pohoda: 778. godine osvojili su Istru, a 796. uništili avarski kaganat. U potonjem ratu na njihovoj su se strani borili i Slaveni pod vodstvom svoga kneza Vojnomira. O kojim se točno Slavenima radi, da li o Hrvatima, panonskim Slavenima ili Karantancima, izgleda da nećemo moći saznati.

Pobjeda nad Avarima omogućila je Francima stvaranje pogranične donjo-panonske kneževine, kojoj su na čelu stajali domaći, slavenski knezovi. Slično je bilo i u Karantaniji. Čitav sklop pograničnih područja, u što su pored slavenskih kneževina ušli i dijelovi nekadanjeg langobardskog kraljevstva, okupljen je pod jedinstvenom upravom furlanskog markgrofa.

Slijedeći cilj franačkog osvajanja mogle su biti hrvatske zemlje i bizantska Dalmacija. U takvim je okolnostima, a pogotovo nakon što je Karlo uzurpirao titulu cara, moralo nužno doći do bizantsko-franačkog sukoba.

Franački napadi na Hrvatsku započeli su na samom kraju 8. stoljeća. Početak je za Franke bio loš, jer je furlanski markgrof Erih poginuo pri napadu na Trsat. No, nakon nekoliko godina Hrvati su bili savladani, pa se Francima na Jadranu od 803. godine mogla odupirati samo Dalmacija uz pomoć bizantske flote.

Istočno carstvo suvereno je vladalo Jadranom, ali su se priobalni gradovi ipak osjećali ugroženima. Nesigurnost je vladala ne samo u Dalmaciji nego i u Veneciji. U takvim

okolnostima, u bizantskim se posjedima javila stranka koja je smatrala da bi podvrgavanje Francima bilo bolje od nastavka ratovanja.

Na njenom je čelu u Dalmaciji bio zadarski biskup Donat. U diplomatskoj misiji u Carigradu, pokušao je izmiriti zaraćene strane, zastupajući interese zapadnog cara. Iako rat tada nije prestao, misija je očito imala nekog uspjeha, jer je Donat za nagradu u Carigradu dobio relikvije Sv. Anastazije. Diplomatska je aktivnost Donata kasnije odvela i Karlu Velikom u Diedenhofen, jednu od njegovih prijestolnica. Zahvaljujući Donatu, kao i zadarskom vojvodi Pavlu, koji ga je podržavao, dalmatinska se metropola bar na neko vrijeme otvorila franačkim utjecajima, što je ostalo zabilježeno u monumentalnoj crkvi Sv. Trojice (danas Sv. Donata).

Kako nijedna strana nije bila u stanju odnijeti pobjedu, a i diplomatski se spor oko priznavanja zapadnog carstva približio rješenju, sklopljen je 812. godine u Aachenu mir, kojim su oba carstva mogla zadržati ono što su u određenom trenutku posjedovala. Tako su Francima pripale Istra i Hrvatska, a Bizant je zadržao dalmatinske gradove i Veneciju. Geopolitička podjela uspostavljena Aachenskim mirom ostavit će dubokog traga u razvitku hrvatskih zemalja, jer će uspostaviti stoljetni dualizam u odnosu priobalja prema zaleđu. Sama franačka, pa ni bizantska vlast, neće biti tako dugovječne kao ovaj rezultat njihova sukoba.

ISTRA

Prve posljedice novih odnosa osjetile su se u Istri, gdje su i promjene bile najveće. U vrijeme bizantske uprave, čitav je poluotok bio cjelina. Slavenska kolonizacija uzela je maha u početku 7. stoljeća, kada se, nakon sporadičnih pustošenja, čija je glavna žrtva bio Nezakcij, naseljava isto ono stanovništvo koje je našlo svoja boravišta i u Hrvatskoj. Doseljenici su ipak bili u manjini, bez većeg utjecaja na društvene prilike. Tek s dolaskom Franaka istarski svijet doživljava veće potrese, ponajprije zbog uvođenja njemu potpuno stranih feudalnih odnosa, zbog čega je Istra postala prvom od hrvatskih zemalja što dolazi u dodir s novim društvenim uređenjem.

Zbog nesuglasica što su izbile između franačkog upravitelja Istre, vojvode Ivana, i istarskih građana, tradicionalno sklonih Bizantu, sazvan je 804. godine sabor na Rižani. Među ostalim, građani su se tužili na Slavene koji uz odobrenje vojvode dolaze na njihova imanja. Ivan je svakako kolonizacijom nastojao izvući što više prinosa iz napuštene zemlje, ali je posljedica toga bila da su građani gubili svoje posjede. Spor je, doduše, riješen u korist građana, ali se po kasnijoj slavenizaciji istarske unutrašnjosti može zaključiti da se posljedice tog kolonizacijskog vala nisu mogle spriječiti.

Drugačijeg je značaja moralo biti naseljavanje onog dijela Istre koji se kasnije naziva Meranijom, a koji je u 10. stoljeću, pa svakako i ranije, pripadao hrvatskoj državi. Taj dio obale do grada Labina bio je dio antičke Liburnije, u koju su se Hrvati nastanjivali vjerojatno kao bizantski federati, dakle miroljubivo, te su i njihovi odnosi prema zatečenom stanovništvu bili drugačiji.

KNEZOVI LJUDEVIT I BORNA

U Dalmaciji i Liburniji nova je franačka vlast stala sprovoditi centralizaciju uprave. Razjedinjene slavenske županije, tekovina simbioze slavenskog uređenja i antičke

teritorijalizacije, nisu se mogle uklopiti u složeni sustav carske vlasti, pa je i na ovom području trebalo stvoriti kneževine kao i kod drugih Slavena. Sami počeci, nakon sklapanja Aachenskog mira, nisu dokumentirani, ali se iz zbivanja u vezi s ustankom panonskog kneza Ljudevita može donekle razaznati uspjehe franačkih upravljača.

Ljudevitoz je ustanak bio izazvan nezadovoljstvom prema franačkim vlastima, pogotovo prema furlanskom markgrofu Kadalohu, koji je, izgleda, prigrabio veću vlast od one što mu je pripadala. Možemo samo pretpostaviti da je i on nastojao uvesti franački feudalizam na sebi podređenom području. Međutim, panonski se knez osjećao dovoljno jakim da pruži otpor čak i kada je car odlučio na njega poslati vojsku. Dijelom je njegova snaga počivala na teško prohodnim prostranstvima savsko-dravskog međurječja, dijelom pak u brojnim saveznicima što ih je uspio okupiti oko sebe.

Na zapadu su mu se pridružili Karantanci u želji da se ponovo osamostale. Saveznike je našao i na istoku, u Timočanima, slavenskom plemenu što je netom prije napustilo svoja staništa kako bi se oslobodilo Bugara i prišlo Francima.

Za sebe, međutim, nije mogao pridobiti svog južnog susjeda Bornu, kneza Liburnije i Dalmacije. U opasnosti od Bizanta, s kojim pitanje granica oko dalmatinskih gradova godinama nakon Aachenskog mira nije bilo riješeno na obostrano zadovoljstvo, Borna se morao oslanjati na Franke. O njima je ovisila i njegova vlast koja se, sudeći po titulama što ih je nosio (knez Gačana, knez Dalmacije i Liburnije), još nije dovoljno ustalila na području čitave kneževine.

Uostalom, i u Hrvatskoj, u srcu Liburnije, imao je protivnika: njegovi podložnici Gačani iskoristili su prvu priliku, pa da se u bici protiv Ljudevita odmetnu i stanu na stranu neprijatelja. Zbog toga Borna nije mogao ni pomišljati da se pridruži Ljudevitozovom savezu.

Ratovanje je trajalo pet godina, u toku kojih je nekoliko franačkih vojski doživjelo neuspjehe i poraze. Slično je prošao i Borna, ali je i Ljudevit trpio gubitke svaki puta kada bi iz obrane prešao u napad. Najviše je uspjeha imao kada se branio iz utvrđenih mjesta, kakvo je bilo Sisak, njegovo glavno uporište. Njegov bizantski saveznik, gradeški patrijarh Fortunat, također je vjerovao u važnost Ljudevitovih utvrda, pa mu je kao pomoć poslao majstore zidare i klesare.

Napokon je Ljudevit ipak morao odustati. Karantanci su bili pokoreni, Timočani su vjerojatno još tijekom ustanka potpali ponovo pod bugarsku vlast.

Osamljen, bez mogućnosti da se i dalje svake godine opire vojskama što su pustošile kneževinu, povukao se k nekim Srbima, za koje franački kroničar kaže da su držali veliki dio Dalmacije (mi danas ne znamo na što je zapravo mislio). Ovi su ga lijepo dočekali, no Ljudevit je, možda u želji da zavlada i njima, ubio njihovog vladara.

U bezizlaznoj situaciji odlučio se na pregovore s Francima, ali je otišao u Hrvatsku, gdje je u to vrijeme već vladao Vladislav, Bornin nećak. Ustanak je završen tako da su ga Bornini rođaci na prijevaru ubili.

KNEŽEVINA IZMEĐU DRAVE I SAVE

Osim razaranja, izgleda da po hrvatske zemlje nije bilo drugih posljedica Ljudevitova neuspjeha. Donjopanonska je kneževina ostala još neko vrijeme u rukama Franaka, da bi

je 829. godine osvojili Bugari, glavni franački suparnici u Panonskoj nizini. U njihovo je vrijeme također vladao domaći knez Ratimir.

Franačka je protuofenziva imala uspjeha. Već 838. vratili su izgubljeno područje, ali im je to u cijelosti uspjelo tek 845, kada su opet osvojili istočnu Slavoniju i Srijem.

U desetljećima što su slijedila, zemlje između Drave i Save razvijale su se pod franačkim vrhovništvom, iako su ponovo služile kao bugarsko-franačko bojište u vrijeme rata za talijansku baštinu Karolinga. U vrijeme kneza Pribine, koji je kao franački vazal vladao svojom kneževinom iz Blatnog grada, priključeno je međurječje krajevima preko Drave. To je i razdoblje prve organizirane kolonizacije koja ipak nije mogla imati velikog intenziteta. Puste je zemlje bilo mnogo, ali u Europi za njom još nije vladala velika potražnja, a ni granica nije bila dovoljno mirna.

Pribinu je nakon njegove pogibije u ratu s Moravljanima naslijedio 861. godine njegov sin Kocelj. Daljnji je razvoj tekao uglavnom mirno sve do vremena kneza Braslava i mađarske provale u Panoniju.

PRVI SUKOBI S VENECIJOM

Još se većim mirom razvijala sama Hrvatska. Od rata s Ljudevitom pa sve do Trpimira nisu zabilježeni gotovo nikakvi ratni sukobi. Pritisak velikih sila popuštao je raspadom franačkog carstva s jedne strane, a dolaskom slabih vladara na bizantsko prijestolje s druge. No, odnosi uspostavljeni Aachenskim mirom održavali su se i dalje, poštovani od oba carstva.

Do sporova je dolazilo jedino na moru zbog Venecije koja se sve više emancipirala od Bizanta, poduzimajući prve samostalne akcije na istočnoj jadranskoj obali. Njenoj plovidbi, čija je pomorska važnost sve više rasla u odnosu na dotadašnju riječnu trgovinu prema krajnjem sjeveru Italije, smetali su hrvatski i neretvanski gusari. Jačanjem pomorstva i trgovine snažilo je i gusarstvo kao unosna privredna grana, pri čemu su prednjačili Neretvani, jer su kao nekršteni u većoj mjeri od ostalih priobalnih Slavena izmicali kontroli velikih sila. Očito su u svojim pothvatima nailazili na pomoć i podršku Hrvata, jer je mletački dužd Petar Tradenik poveo rat protiv hrvatskog kneza Mislava, kao i neretvanskog kneza.

To nije bio prvi sukob Venecije s Neretvanima. Poslanik Neretvana vodio je već 830. godine pregovore u Veneciji, ali su ratni sukobi nastavljeni nakon što su Neretvani napali mletačke trgovce na suprotnoj, južnotalijanskoj obali. U kojoj su mjeri Hrvati i Neretvani ugrožavali Jadran vidi se i iz ugovora što ga je 840. godine sklopio italski kralj Lotar s Petrom Tradenikom. Dužd se, u zamjenu za stečene trgovačke povlastice u Italiji, obvezao štititi gradove u Italiji i Istri od napada Slavena.

Godinu dana prije toga dužd je sklopio mir s Mislavom, a potom i s Neretvanima, koji ga se ni ovoga puta nisu pridržavali. Zbog toga je Tradenik 840.g. poveo veliku ekspediciju na njih, ali je doživio težak poraz. Venecija je tijekom 9., pa i većeg dijela 10. stoljeća bila još uvijek preslaba, a da ozbiljnije ugrozi slavensku pomorsku samostalnost.

Sa svoje strane. Hrvatska se pretvorila u državu što je mogla nastupiti kao politički činilac, izlazeći zauvijek iz anonimnosti prethodnih stoljeća.

b) Borba za samostalnost i integraciju

PRVO DRŽAVNO SREDIŠTE

U razdoblju nakon Borne i njegovih neposrednih nasljednika, središte Hrvatske učvršćuje se u blizini Splita, uz jedan od najvažnijih izlaza kontinentalne unutrašnjosti na more, ujedno i na jednom od najplodnijih područja kojima je mlada država raspolagala. Tamo je već knez Mislav imao svoje posjede, od kojih je dio možda poklonio splitskom nadbiskupu.

Zemlje koje su bile osnova vlasti i moći Trpimirovića mogle su potjecati iz dva izvorišta: ili su bile baština roda, ili su bile dio nekadašnjeg carskog fiska što se sada našao u rukama hrvatskih vladara. S obzirom da je dobar dio vladarskih zemalja bio smješten na nekadašnjem salonitanskom ageru, što je pravno prestao postojati, moguće je da je rod Trpimirovića zajedno s kneževskom vlasti preuzeo i dio bizantskoga državnog posjeda. Ta je zemlja Hrvatima mogla pripasti odmah po sklapanju saveza s Bizantom (641. g.) ili nakon aachenskog razgraničenja. Veličina njihovog zemljišnog posjeda teško bi se mogla objasniti samo kao rodovska baština. Uostalom, kasniji slučajevi (npr. darivanje zemlje u Diklu, samostanu Sv. Krševana, ili Zvonimirovo poklanjanje krčke ledine samostanu Sv. Lucije) potvrđuju da su hrvatski vladari upravljali onime što je nekada pripadalo bizantskim carevima.

Iako najranije srednjovjekovne državne tvorevine nisu imale stalnih sjedišta vlasti, ipak se najvažnije središte Hrvatske u 9. stoljeću može prepoznati u Klisu, važnoj utvrdi koja je dominirala salonitanskim agerom i prolazom prema unutrašnjosti. No, istovremeno se sve više zgušnjavaju vjerske i političke funkcije i oko Knina, koji će u XI st. prerasti u najrazvijenije hrvatsko središte.

U Klisu je stolovao Trpimir, pa možemo čak pomišljati da se njegov rod uzdigao do najviše časti u Hrvatskoj, zahvaljujući tome što je u svojim rukama imao ključnu utvrdu, što mu je s jedne strane otvarala veze s obalom i Mediteranom, a s druge omogućavala i prodor u zaleđe. Dakako, moguće je i drugačije tumačenje: Klis je kao kneževska utvrda pripadao vladaru, a nije bio privatno dobro. To bi bilo vjerojatno za razdoblje u kojemu princip nasljeđivanja prijestolja još nije bio potpuno učvršćen.

TRPIMIR

U stvaranju prvotne državne organizacije, uspostavljene upravo u njegovo vrijeme, Trpimir se oslanjao na pomoć Crkve, najorganiziranije institucije na hrvatsko-dalmatinskom prostoru. U podnožju svoje kliske utvrde podigao je benediktinski samostan u Rižinicama, možda prvi u Hrvatskoj, iskoristivši u tu svrhu napuštenu antičku vilu. Istovremeno je uspostavio, odnosno nastavio prisne odnose sa splitskim nadbiskupom, kojemu je, kao protuuslugu za pruženu financijsku pomoć pri gradnji rižiničkog samostana, prepustio dio deselinskih prihoda s kliskog imanja i potvrdio ranije stečene posjede na hrvatskom teritoriju.

Trpimirova darovnica, prva s hrvatskog područja sačuvana isprava, izazvala je brojne diskusije u historiografiji. Osparavala se njena autentičnost, pojedini dijelovi sadržaja ili pak datiranje. Najnovije jezične i sadržajne analize pokazale su da je srž isprave

vjerodostojna, no da je s vremenom ponešto dodano, pogotovo ono što se odnosi na područje jurisdikcije splitske Crkve. Pitanje točnog datiranja isprave još je sporno, ali se uvrijedilo njen nastanak stavljati u 852. godinu.

U Trpimirovoj se darovnici spominje među svjedocima i pet župana, no bez navođenja njihovih županija. Nećemo pogriješiti ako pomislimo na Klisu najbliže županije, jer je teško povjerovati da je centralizacija države u to vrijeme dostigla već takav stupanj da je Trpimir pod sobom okupio sve one, u ranosrednjovjekovnim uvjetima vrlo udaljene županije, koje će činiti hrvatski državni teritorij u 10. stoljeću.

Iz isprave se također vidi da je hrvatski knez još uvijek priznavao franačko vrhovništvo, makar i formalno. Vlast zapadnog cara nije u zbilji mogla biti velika, jer je franačka snaga ionako ubrzano kopnila nakon brojnih dioba carstva, dok je Hrvatska s druge strane bila u očitom usponu. Odnos dviju vlasti vidi se i na primjeru benediktinskog redovnika i otpadnika Gottschalka, tvorca učenja o predestinaciji, zbog čega je bio izložen progonima Crkve, pa napokon i svjetovnih vladara.

Tražeci spas, ovaj je učeni prognanik stigao na Trpimirov dvor kao posljednje sigurno utočište. O svom boravku ostavio je nekoliko dragocjenih zapisa. Među ostalim, zabilježio je da su Hrvati Trpimira oslovljavali prema bizantskom običaju kao »vladanje« (regnum), personifikaciju vlasti. Usprikoš jakom franačkom utjecaju, hrvatska je politička i dijelom društvena organizacija počivala ipak na duboko ukorijenjenim antičkim, bizantskim temeljima, naslijeđenim s preostalim romanskim stanovništvom i institucijama.

Pojava Gottschalka na hrvatskom dvoru u vrijeme kada ga je progonio gotovo čitav Zapad, jasan je pokazatelj stupnja Trpimirove političke samostalnosti. Tim više što se u borbi za emancipaciju od Zapada nije oslanjao ni na Bizant. Među Gottschalkovim se zapisima, naime, sačuvao i jedan o ratu Trpimira s narodom Grka, iz kojega je knez izašao kao pobjednik. Da li je pod Grcima Gottschalk podrazumijevao Dalmatince, podanike grčkog cara, ili se radilo o nekoj bizantskoj ekspediciji? Zapis o tome ne govori, ali bi se iz dobrih odnosa Trpimira i splitskog nadbiskupa ipak moglo pomišljati na ovu drugu mogućnost. Napokon, nije sasvim nevjerojatno da se radilo i o Veneciji, koja je nešto ranije već bila u sukobu s Hrvatima i Neretvanima.

Dalekovidni je knez shvatio da sudbina političke i vojne snage Hrvatske leži u njenoj vezi s dalmatinskim gradovima. On sam nije mogao pomišljati na njihovo pokoravanje, ali je težio uspostavi što boljih veza, pogotovo sa Splitom koji je bio blizu samom srcu njegove države.

Pred kraj Trpimirove vladavine Hrvatska je bila uvučena u sukob s Bugarskom. Potaknut darovima Karla Čelavog, bugarski je kan Mihajlo Boris napao panonske posjede Ludovika Njemačkog. U svojoj, inače bezuspješnoj ekspanziji prema zapadu, Boris je provalio u Hrvatsku, vjerojatno negdje kroz bosanske planine, i doživio poraz. Mir je utanačen razmjenom darova dvojice vladara. Tako je Trpimir imao prilike još jednom iskušati snagu svog oružja, te potvrditi sposobnost obrane granica i prema sjeveru.

O Trpimirovom ugledu svjedoči i bilješka u tzv. Čedaškom evanđelistuTM, u koji su upisivana imena hodočasnika u talijanski grad Cividale. Trpimir je zabilježen s pridjevkom »dominus«, što pokazuje poštovanje koje mu je ukazivano i izvan vlastite države (nama su mnogobrojna imena hodočasnika u evanđelistaru možda još dragocjeniji izvor, jer svjedoče o velikoj pokretljivosti ljudi ranoga srednjeg vijeka, vremena u kojemu, polazeći od naših suvremenih shvaćanja, ne bismo očekivali preveliku želju za

putovanjem i izlaganjem svim opasnostima što su vrebale na nesigurnim i teškim putovima).

S Trpimirom počinje razdoblje borbe za osamostaljenje Hrvatske, što će u potpunosti okončati s dolaskom na vlast kneza Branimira. No, ta se borba vodila više oko formalnih, nego stvarnih pitanja. Istinsku je samostalnost postigao doista već Trpimir, kojemu je historiografija, ne bez opravdanja, nadjenula zaslugu osnivača dinastije koja će vladati Hrvatskom dva i pol stoljeća.

Trpimir je, čini se, pokušao uvesti, odnosno ustaliti princip obiteljskog nasljeđivanja kneževske vlasti. Iako nema izravnih podataka o njegovim rodbinskim vezama s Mislavom, iz činjenice da je Klis obojici bio sjedište, možda se može zaključiti da je vlast na Trpimira prenesena nasljedstvom. Trpimir je imao tri sina, Petra, Zdeslava i Mutimira, koji su se mogli javiti kao nasljednici prijestolja. O Petru, čije je ime zapisano samo u Čedadskom evanđelistaru, ne znamo ništa. Situacija nakon Trpimirove smrti bila je burna, praćena napadom Mlečana na Hrvatsku, tako da se može pomisliti kako je u kneževini došlo do borbi oko nasljedstva, u kojima je Petar nestao. Novim je knezom postao Domagoj, nepoznata roda, porijeklom možda iz Poljičkog primorja.

BORBA NA JADRANU

Mletački dužd Urso Particijak odlučio je napasti Hrvatsku i prekinuti dugogodišnji mir sklopljen s Mislavom, procijenivši vjerojatno da su Hrvati zaokupljeni borbama za Trpimirovo nasljedstvo, pa da neće hiti u slanju pružiti ozbiljniji otpor. Njegova su se predviđanja obistinila, jer je Domagoj ponudio mir i taoce kao zalog.

Time je započelo burno razdoblje borbi za Jadran, u koje će se pored Hrvata i Neretvana uplesti i Bizant, Venecija i Arapi. Ovi posljednji Uputili su 866. godine u Jadran brodovlje kojemu je prvi cilj bilo osvajanje gradova Gornje

Dalmacije. Nakon što su opljačkali Kotor, Kišan i Budvu, započeli su s opsadom Gornjodalmatinske metropole Dubrovnika, ali je grad bio dobro utvrđen, pa su branitelji imali vremena čekati na pomoć iz same carske prijestolnice.

Da su prilike u Carigradu ostale iste kao ranijih godina, Dubrovčani se ne bi mogli nadati pomoći, jer je carstvo već dulje vrijeme posvećivalo vrlo malo pažnje svojim jadranskim posjedima. No, upravo tada našao se na carskom prijestolju kao jedini vladar energični Bazilije I, čiji je cilj bila obnova svjetske moći Bizanta. Jadran je u njegovim planovima morao imati važno mjesto, pa se car spremno odazvao pozivu Dubrovčana i uputio im u pomoć snažnu flotu.

Razbijanjem arapske opsade započelo je razdoblje bizantske inicijative na Jadranu. Bazilije je uz pomoć svog brodovlja obnovio vlast ne samo nad dalmatinskim gradovima, nego i nad sklavinijama koje su se nalazile izvan franačke interesne sfere. Tako je Bizant bio u prilici, kada je 868. g. započelo zajedničko bizantsko-franačko opsjedanje arapskog Barija, dovesti u sastavu svoje vojske uglavnom Slavene s istočne jadranske obale: Zahumljane, Konavljane, Travunjane i Hrvate (za ove potonje ne možemo sa sigurnošću reći odakle su došli, ali se ipak moraju imati u vidu krajevi južno od Cetine). Pred Bari su ih na svojim lađama prevezli Dubrovčani, iz čega se vidi da je Dubrovnik bio ne samo dobro utvrđen grad, nego da je raspolagao i znatnom mornaricom.

Odnosi dvaju carstava u to su se vrijeme naglo pogoršali. Sukob je dosegnuo vrhunac na carigradskom crkvenom saboru 870. g, kada je došlo do žestoke svađe papinih poslanika s carigradskim patrijarhom i samim carem oko crkvene jurisdikcije nad Bugarskom i južnom Italijom. Nakon neuspjelih pregovora s Rimom, Mihajlo Boris odlučio je potražiti crkvenog poglavara u Carigradu, u čemu je naišao na podršku bizantskog cara. Bila je to još jedna Bazilijeva pobjeda.

U isto se vrijeme nastavljala dugogodišnja borba oko Barija. Bazilije je, razočaran neaktivnošću Ludovika, povukao svoje čete, pa je teret borbe pao na same Franke. Kako bez mornarice nije mogao ni pomišljati na uspjeh, Ludovik je pozvao u pomoć Domagoja, te s njegovim brodovima napokon osvojio grad u veljači 871. godine.

Otsutnost glavnine hrvatskih ratnika i samoga kneza iskoristio je Bazilije da bi još više osnažio svoj položaj na Jadranu. Kao povod poslužio mu je incident u kojemu su neretvanski gusari zarobili papine poslanike na povratku iz Carigrada. Da bi se tobože osvetio i osigurao mirnu plovidbu uz istočnu jadransku obalu, Bazilije je poslao svog admirala Niketu Orifu u pljačku ne samo neretvanskog nego i hrvatskog područja. Tom je akcijom Bizant proširio svoju vlast i nad Neretvane, dok su Hrvati i dalje priznavali franačko vrhovništvo.

Domagoj je pak sudjelovanjem u uspješnoj opsadi Barija izgleda stekao dovoljno samopouzdanja da nastavi s ratovanjem na moru za vlastiti račun. Nakon Trpimirovih ratova na kopnu, kojima su učvršćene kontinentalne granice kneževine, Domagoj se usmjerio na ratovanje po moru, osiguravajući na taj način obalu.

Iako su Arapi i dalje bili opasni, zalijećući se svojim brodovima s Krete duboko u Jadran, Domagoju su glavni neprijatelji bili Mlečani. Sukobi su započeli 872. godine kod istarske obale, a nastavili su se usprkos papinim dobrohotnim upozorenjima hrvatskom knezu da se gusari, neprijatelji kršćana, kriju iza Domagojeva imena. Na privremeni mir Domagoja je naveo pokušaj da ga se silom zbaci s prijestolja. To je vjerojatno bilo djelo Trpimirovića, a prema kasnijem razvoju zbivanja može se pomisliti da je u to bio upleten i Bizant, u želji da zavlada posljednjom sklavinijom na istočnoj jadranskoj obali, što mu je još izmicala kontroli. Domagoj se s pobunjenicima obračunao brzo i okrutno, tako da je i papa smatrao potrebnim upozoriti ga neka ubuduće urotnike radije protjera iz države.

PUCANJE SPONA OVISNOSTI

Pred kraj svoje vlasti Domagoj se upleo u veliki ratni sukob oko franačke carske baštine u Italiji. Nakon smrti cara Ludovika, koji je za nasljednika u Italiji odredio Karlmana, sina Ludovika Njemačkog, događaji se nisu odvijali prema zamislima pokojnog cara. Oko talijanske baštine, u što je spadala i Hrvatska, počeo se voditi rat među samim Karolinzima, a i talijanska se aristokracija, potpomognuta Bazilijevom politikom, usprotivila uplitanju Nijemaca u talijanske prilike.

Propadanje vlasti i ugleda zapadnog cara ponukalo je Domagoja da i on povede svoje ratnike u borbu protiv Franaka, pri čemu je i njemu možda pomagao Bazilije, nakon bezuspješnih pokušaja da savlada ratobornog kneza. Sukobi s Francima odvijali su se na moru, omiljenom Domagojevom ratištu. Svoje je brodove knez uputio k istarskoj obali, napadajući Umag, Sipar, Novigrad i Rovinj.

Osjećajući se previše ugroženom od Hrvata u svojoj neposrednoj blizini, Venecija je stala na Karlmanovu stranu. Urso Particijak je ponovo poduzeo uspješan pohod protiv Hrvata. Natjerao ih je na povlačenje i sklapanje mira, što međutim Veneciji nije donijelo željenu sigurnost, jer su njezine brodove i dalje ugrožavali neretvanski pomorci.

Po svemu sudeći, Domagojev rat protiv Karlmana, kao i slom carske vlasti na Zapadu, donijeli su Hrvatskoj još veću neovisnost od Franaka. Samo blijedi trag jedne nesačuvane Branimirove isprave i katalog splitskih nadbiskupa Tome Arhidakona daju naslutiti da je i u Branimirovo vrijeme Hrvatska još uvijek formalno priznavala vlast Karla Debelog. Stvarne vlasti franačkih vladara, međutim, više nije bilo.

Istovremeno je bizantski car koristio unutrašnje razmirice što su u Hrvatskoj trajale od vremena Trpimirove smrti, kako bi pod vlast istočnog carstva povratio i Hrvatsku, te tako poništio aachenski ugovor. Borba dvaju hrvatskih vladarskih rodova kratkotrajno je završila krvoprolićem nakon neuspjele pobune protiv Domagoja, poslije čega su se Trpimirovi sinovi izgleda sklonili u Carigrad. Domagojeva je smrt pružila novu priliku Trpimirovićima, ali i Baziliju, koji je sada snagom vlastitog oružja mogao na kneževski prijesto dovesti svog kandidata.

OBNAVLJANJE BIZANTSKOG SUVERENITETA

Tako je u Hrvatsku na bizantskim brodovima 878. godine stigao Zdeslav. Time je Bazilijeva politika na istočnom Jadranu dospjela do vrhunca svojih uspjeha. Posljednje središte protubizantskog otpora bilo je skršeno, a obala i zaleđe našli su se pod vlašću istog vrhovnog gospodara.

Bazilijevom je uspjehu u Hrvatskoj prethodilo sređivanje prilika u Dalmaciji. Ta je pokrajina do dolaska Bazilijeve flote 867. bila gotovo potpuno zanemarena od bizantskih careva, a pojedini su gradovi vjerojatno vodili manje-više samostalnu politiku prema slavenskim vladarima. Bazilije je odlučio Dalmaciju pretvoriti u čvrsto organiziranu temu, proširivši tako tematski sustav s juga Jadrana (gdje je postojao Drački temat) na njegov gotovo krajnji sjever.

Bazilijeva Dalmacija okupila je sve one gradove i otoke koje je nekoliko desetljeća kasnije popisao Bazilijev unuk Konstantin Porfirogenet: Osor, Krk, Rab, Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik, Kotor i neka manja mjesta na južno-jadranskoj obali i u unutrašnjosti. S objedinjenom vojnom i civilnom upravom u rukama stratega u Zadru, Bizant je osigurao svoju nazočnost na vratima Hrvatske za slijedeća dva stoljeća. Tema Dalmacija bila je sredstvo kojim će bizantski carevi pridobivati za sebe hrvatske vladare, ali i mletačke duždeve, kada se zato bude ukazivala potreba.

Hvaleći djelatnost svog djeda, Konstantin je ustvrdio da je Bazilije pokrstio istočnojadranske Slavene. To neće biti sasvim točno, jer je Hrvatska zasigurno bila već uvelike kršćanska, ali je u dugotrajnom procesu pokrštavanja i on imao svoju ulogu, pogotovo nakon što je zavladao Neretvanskom kneževinom, dotada gotovo nepristupačnom kršćanskim misionarima.

Napokon, da bi osigurao novostvorenu temu, Bazilije je lukavim potezom spriječio moguće slavenske napade, određivši da dalmatinski gradovi umjesto strategu, godišnji porez u zlatu plaćaju hrvatskom, zahumskom i travunijskom knezu. Vladari u zaleđu na taj su način došli do novca kojega u to vrijeme nije moglo biti mnogo u optičaju izvan

gradskih središta, pa im nije bilo u interesu ugrožavati gradove čak ni onda kada ih bizantska mornarica više nije mogla štiti onako djelotvorno kao u vrijeme Bazilija.

Car se odlučio i na reformu crkvene organizacije. U tu je svrhu dalmatinske biskupe izuzeo ispod papine jurisdikcije i podredio ih carigradskom patrijarhu. Činilo se da ništa ne stoji na putu stvaranju trajne bizantske vlasti nad čitavom istočnom obalom.

Situacija se ipak izmijenila dosta naglo. Veći dio hrvatskih velikaša nije bio zadovoljan probizantskom politikom Zdeslava, kojom je Hrvatska, netom se oslobodila Franaka, bila podređena istočnom caru. Moguće je da je bilo još uvijek dosta protivnika principa nasljeđivanja kneževske vlasti u istom rodu, a možda se Hrvatskoj htio nametnuti neki prvak iz unutrašnjosti.

KONAČNO UČVRŠĆENJE NEOVISNOSTI

Pobuna je imala pun uspjeh. Zdeslav je ubijen, a na prijestolje je došao Branimir, još jedan od knezova nepoznata porijekla. Ako je suditi prema rasprostranjenosti natpisa s njegovim imenom i dobrim vezama s ninskim biskupom, možda njegove posjede treba tražiti negdje u Ravnim kotarima ili unutrašnjosti.

Prvi je korak novog vladara bilo traženje saveznika koji bi mu mogao jamčiti određenu sigurnost u međunarodnim odnosima. Ako je i priznao Karla Debelog kao svog suverena, od njega nije mogao očekivati mnogo. Bazilije, istina, nije intervenirao nakon ubojstva svog štićenika, ali je to propustio učiniti vjerojatno zato što je bio zaokupljen borbama protiv Sirije i u južnoj Italiji. Opasnost od Bizanta bila je trajna već i zbog dalmatinskih gradova koji su predstavljali sigurne baze carstva iz kojih je ono moglo napasti i Hrvatsku.

Branimiru se učinilo da je najbolje rješenje potražiti zaštitu kod pape, jer je njegov autoritet bio velik ne samo na Zapadu, nego i u Bizantu, usprkos stalnim razmiricama Petrove stolice i carigradskog patrijarha. S druge strane, papa nije raspolagao nikakvim sredstvima da Hrvatsku prečvrsto veže uza se. Tako je Branimir iskoristio povratak papinog izaslanika svećenika Ivana iz Bugarske, da bi njegovim posredovanjem predao svoju državu pod papinu zaštitu.

Ivan VIII. je naravno s oduševljenjem primio ovaj korak hrvatskog kneza, jer mu je on bio važan i u borbi za jurisdikciju nad bugarskom Crkvom, pa je na Spasovo 879. godine na svečanoj misi u crkvi Sv. Petra u Rimu blagoslovio Branimira i njegov narod, čime je, prema onovremenom shvaćanju, potvrdio da nad Branimirom nema vrhovnog gospodara osim Sv. Petra, u čije se ruke predao.

PROBLEM REFORME CRKVENE HIJERARHIJE

Politički je položaj Hrvatske na taj način bio riješen, ali je preostalo pitanje Crkvene jurisdikcije. Oslobođajući državu političke ovisnosti o istočnom carstvu, Branimir je prekinuo i vezu ninske crkve s patrijarhom u Carigradu. Branimirovo ime, kao i njegove žene Maruše, ostalo je zapisano na stranicama istog evanđelistara na kojemu je bio ubilježen i Trpimir, svjedočeći o vezama kneza s akvilejskom crkvom. Kolebanje između Rima i Akvileje obilježiti će i Teodozijevo biskupovanje.

Prilika se za korjenitim reformama crkvene hijerarhije u Dalmaciji i Hrvatskoj ukazala nakon smrti splitskog nadbiskupa Marina 887. godine. Dalmatinsko je svećenstvo i nakon

političkih promjena u Hrvatskoj ostalo vjerno carigradskom patrijarhu, kao što je Dalmacija i politički bila vezana uz carstvo. U takvim uvjetima dalmatinske su biskupije ostale skućene u svojim skromnim granicama, odvojene od ninske biskupije čije je golemo područje bilo podređeno papi. Tek s prekidom Focijeve shizme i izmirenjem pape i carstva dalmatinsko se svećenstvo priklonilo papi. Dalmatinski su biskupi, kao i Branimir i Teodozije, bili zainteresirani za obnovu nekadašnje cjelovite salonitanske crkvene pokrajine, u kojoj bi bilo ostvareno jedinstvo Crkve na hrvatsko-dalmatinskom području.

Dalmatinsko je svećenstvo u tome moglo vidjeti mogućnost proširenja svojih dijeceza, što će se ostvariti četrdesetak godina kasnije. Branimiru se ujedinjenje Crkava moglo činiti kao prvi korak k osvajanju dalmatinskih gradova. Teodozije, obnovitelj porušenih i zapuštenih starokršćanskih crkava, mogao je ostvariti osobne ambicije, ali i stvoriti čvršću organizaciju za širenje kršćanstva dublje u unutrašnjosti.

Tako se Teodozije našao na splitskoj nadbiskupskoj stolici. Po posvećenje nije otišao u Rim, kako bi se možda očekivalo, nego u Akvileju. Može biti da je to smatrao ispravnim, a možda se pribojavao da će ga papa odbiti, jer je uz splitsku nadbiskupiju zadržao i upravu nad ninskom biskupijom.

Ivan VIII. nije se složio s ovakvim postupkom Teodozija, ali je pristao priznati postojeće stanje ako novi nadbiskup dođe po palij u Rim. Proceduralni propusti bili su dakako manje važni od mogućnosti stjecanja jurisdikcije nad Dalmacijom. Nije nam poznato da li je Teodozije doista otišao u Rim, ali je svakako indikativno da se 888. g. godinu dana nakon njegovog pokušaja da stupi na nadbiskupsku stolicu, obnavlja crkva u Muću, u blizini Splita. U tom se činu može prepoznati Teodozijev rukopis, jer ga je papa još kao ninskog biskupa hvalio zbog obnavljanja crkava, uništenih za barbarskih provala. Ostale crkve s Branimirovim natpisima, obnovljene u to vrijeme ili opremljene novim namještajem, vezane su uz ninsko (Nin, Šopot kod Benkovca) ili šibensko područje (Otres kraj Bribira, Ždrapanj kraj Skradina). Crkva u Muću mogla bi biti dokaz uspjeh i Teodozijeva pokušaja ujedinjenja dviju Crkava.

Uspjeh, međutim, nije bio trajan. Teodozije je ubrzo umro, a splitska i ninska stolica našle su se ponovo razjedinjene. U Ninu je za biskupa postavljen neki Aldefreda, u čijem bismo imenu mogli vidjeti kontinuitet utjecaja iz Akvileje. Splitsko svećenstvo izgleda nije bilo zadovoljno posljedicama promjena, pa je za nadbiskupa izabralo vlastitog kandidata.

HRVATSKA »KAROLINŠKA RENESANSA«?

Važnost Teodozijeva djela time nije umanjena. Njegova aktivnost na obnovi crkava i širenju kršćanstva ostavila je trajnog traga u hrvatskoj kulturi, te nije bila premašena sve do druge polovice 11. stoljeća. Kada bismo imali bar malo više svjedočanstava iz njegova i Branimirova vremena, možda bismo u smirivanju političkih prilika, probuđenoj aktivnosti crkve i graditeljskom poletu smjeli naslućivati i neku vlastitu hrvatsku »karolinšku renesansu«.

OTKLANJANJE MLETAČKE OPASNOSTI

Konsolidaciji prilika duž istočne jadranske obale pogodovala je i uvjerljiva pobjeda Neretvana nad Mlečanima kod Makarske 886. godine. Vođa mletačke ekspedicije, dužd Petar Kandijano, poginuo je, a Veneciju nije kroz više od jednog stoljeća opasnije ugrožavala ni Neretvansku kneževinu, ni Hrvatsku. Za mišljenje koje se u historiografiji često javljalo, da je otada Venecija plaćala hrvatskom knezu neki danak za mirnu plovidbu, nema pravoga opravdanja. Uzroke mletačkog nemiješanja u hrvatske prilike treba tražiti prije svega u snaženju hrvatske vojske i mornarice u vrijeme dok Venecija jos nije bila sposobna za poduzimanje većih vojnih pohoda.

POČECI ISTOČNE POLITIKE

Nakon Branimirove smrti (oko 892. godine), na prijestolje je došao Muncimir, posljednji od Trpimirovih sinova. Pri tome su podjednaku ulogu igrali nasljedno pravo i princip izbornosti, iako ovaj potonji više neće biti u upotrebi sve do izbora Zvonimira. Snaga Muncimirove vlasti pokazuje da promjena na prijestolju nije izazvala veće potrebe, dapače, čini se da bismo mogli povratak Trpimirovića ocijeniti kao konačnu konsolidaciju prilika u Hrvatskoj.

Muncimir je nastojao održavati dobre odnose sa splitskom Crkvom, pa je na molbu njenog nadbiskupa potvrdio darovnicu svog oca. To je bilo potrebno već i zato što je oko crkve Sv. Jurja na Putalju izbio sukob, jer se ona nalazila na području ninskog biskupa, a ne splitskog nadbiskupa. Tadašnji ninski biskup Aldefreda tvrdio je da je Trpimir crkvu dao samo na doživotno uživanje nadbiskupu Petru, te da je kasnije crkva vraćena pravim vlasnicima. To mu nije pomoglo, jer je Muncimir presudio u nadbiskupovu korist. O mogućim razlozima govorit ćemo u poglavlju o pokrštanju i počecima crkvene organizacije.

Već pred kraj Branimirove vladavine, a pogotovo u vrijeme Muncimira, Hrvatska je bila dovoljno jaka da se umiješa u sukobe što su se vodili oko vlasti u Srbiji. Hrvatski je dvor postao pribežište prognanih srpskih pretendenta, ali i baza za njihove vojne pohode. Prvi se kod Hrvata sklonio Petar Gojniković, koji je oko 891. godine poduzeo uspješnu akciju, protjeravši iz Srbije Prvoslava, Brana i Stefana, sinove srpskog kneza Mutimira. Muncimir ga, međutim, nije dalje podržavao, nego je prihvatio odbjegli braću i pomogao Branov pokušaj povratka na vlast. Iako je Bran bio zarobljen i oslijepljen, a Gojniković se učvrstio u Srbiji i susjednim sklavinijama, ipak ova epizoda pokazuje da je Hrvatska pod Muncimirom dosegla zrelost i snagu potrebnu za vođenje aktivne i agresivne vanjske politike. Bio je to uvod u širenje državnih granica i pretvaranje Hrvatske u snažnu državu kakva će biti u vrijeme Tomislava i njegova nasljednika Trpimira II.

Muncimirovo sjedište nalazilo se u Biaćima kraj Trogira, u blizini tradicionalnog središta Trpimirovića. Izgleda da je ovaj knez nastojao uza se čvršće vezati i unutrašnjost, pa je u Uzdlju nedaleko Knina podigao crkvu. Na sačuvanom natpisu Muncimir nosi titulu »princeps«, dotada nepoznatu hrvatskim vladarima. Njome je vjerojatno htio izraziti uzvišeniji položaj što ga je hrvatski knez počeo uživati među svojim susjedima, ali i u vlastitoj državi. Centralizacija vlasti, provedena generacijama, počela je davati prve ozbiljne rezultate.

Nažalost, upravo slijedeća desetljeća uspona Hrvatske tako su slabo dokumentirana, da o njima ne znamo gotovo ništa. Rački je bio mišljenja da bismo u razdoblje nakon zadnjeg spominjanja Muncimira (895. g.) i prve vijesti o Tomislavu (914. g.) trebali smjestiti kneza Višeslava koji se spominje na znamenitoj krstionici, ali za takvu konstrukciju, koja nije nevjerojatna, nije pružio prave argumente. Stoga je i dalje uvriježena pretpostavka da je Muncimira naslijedio Tomislav oko 910. godine.

KRALJEVSTVO

Tomislavova vladavina obilježena je brojnim sukobima sa susjednim državama, kao i diplomatskim akcijama za učvršćenje vlasti. Bilo je to razdoblje žestokih sukoba s Mađarima na sjeveru i Bugarima na istoku države.

Mađari su zaprijetili hrvatskim zemljama nakon rušenja obrambenog sustava što su ga Nijemci podigli u Panoniji. Posljednji sisački knez Braslav, pod čijom se vlasti našlo čitavo panonsko područje sjeverno i južno od Drave, poginuo je u borbi protiv Mađara oko 898. g. Zajedno s njim propala je i njegova kneževina, nakon čega je Mađarima put prema Hrvatskoj bio otvoren. Situacija je postala još ozbiljnija poslije mađarske pobjede kod Bratislave 907. godine.

Uspomena na Tomislavove borbe s Mađarima sačuvala se u obliku narodne predaje u djelu nepoznatog barskog svećenika. Iako nemamo konkretnih podataka o tim sukobima, iz nekih drugih vijesti može se zaključiti da je Tomislav uspio ne samo očuvati sjeverne granice, nego ih i proširiti na dio propale Braslavove kneževine. U njegovoj se vlasti našao Sisak, stara metropola Donje Panonije. Time je po prvi puta vlast hrvatskih knezova prešla planinske lance što su dijelili Hrvatsku od panonskih ravnica. Ipak, ne bi bilo opravdano preuveličavati ovaj Tomislavov uspjeh i pripisivati mu osvajanja koja su u vrijeme najžešće mađarske ekspanzije bila nemoguća u ravničarskim krajevima. Starija je historiografija zacijelo griješila kada je mađarsko-hrvatsku granicu stavljala već u to vrijeme na Dravu. Ravničarski je kraj bilo teško, gotovo nemoguće braniti pred mađarskom konjicom, dok se Sisak oslanjao na brežuljkasto zaleđe, a bio je dobro utvrđen još od vremena kneza Ljudevita. Zbog toga je bliže zbilji hrvatsku granicu stavljati u širu regiju Siska. Savsko-dravsko međurječje ionako tada vjerojatno nije priznavalo ničiju čvrstu vlast, nego je bilo široki granični pojas između Hrvatske i Mađarske.

Na istoku Hrvatske narasla je u isto vrijeme snaga Bugara. Nakon rata Mihajla Borisa s Trpimirom, Bugari više nisu ugrožavali Hrvate, čini se, dapače, da su njihovi odnosi bili dobri, jer su preko Hrvatske redovito odlazila poslanstva iz Rima u Bugarsku. Početkom 10. stoljeća prilike su se počele mijenjati kada je novi bugarski vladar Simeon odlučio Bugarskoj podrediti čitav Balkan, pa tako i Bizant. Sukob dvaju jakih država nije išao na ruku Bizantincima, koji su se našli u nevolji. Simeon se proglasio za cara, pretendirajući na univerzalnu vlast, što nije bila samo njegova puka želja i prijetnja.

U takvim je prilikama Bizant bio ponukan tražiti saveznike u slavenskim državama na zapadu. Najzanimljiviji su bili Srbi, koji su izravno graničili s Bugariima, ali njihova snaga nije bila dorasla bugarskoj. Uslijedio je niz pokušaja Bizanta i Bugara da na srpsko kneževsko prijestolje dovedu svog čovjeka, protjerujući i ubijajući članove protivničke dinastije.

Hrvatska je iskoristila nastalu situaciju da bi nastavila s politikom miješanja u unutrašnje prilike u Srbiji. Pri tom se opredijelila za bizantsku stranku koja se hrvatskom knezu morala činiti manje opasnom. Osim toga, to je savezništvo moglo donijeti i neke koristi. Hrvatsko uplitanje u bugarsko-bizantski sukob posredstvom Srbije izazvalo je napokon Simeona da, nakon potpune pobjede nad Srbima, pošalje vojsku i na Hrvate. Njegov vojskovođa Alogobotur krenuo je najvjerojatnije prema isturenoj imotskoj županiji, gdje su graničile Hrvatska i Srbija, i doživio težak poraz. Ratovanje se nije nastavilo, makar ne u znatnijem opsegu, ali je mir sklopljen tek nakon smrti cara Simeona 927. godine. Ne znamo da li je u tome sudjelovao Tomislav, ili je na prijestolju već bio njegov nasljednik. Tomislav je prvi hrvatski vladar kojeg papina kancelarija časti titulom kralja. U tome ne treba vidjeti rezultat formalnog čina krunidbe u kojemu bi papa ili car vladaru podarili kraljevske oznake, kao što je to kasnije bio slučaj s Držislavom ili Zvonimirom, nego nastavak podizanja ugleda hrvatskih vladara, započet Muncimirovom titulom »princeps«. Usprkos tom formalnom nedostatku, Hrvatsku od tog vremena možemo s pravom nazivati kraljevinom, jer su se i Tomislavovi nasljednici dosljedno nazivali kraljevima, a i struktura vlasti odgovarala je tom stupnju državnog uređenja.

INTEGRACIJA HRVATSKE I DALMACIJE

Tomislavova titula posljedica je njegovih uspjeha u borbi protiv Mađara i Bugara, ali i novog odnosa prema dalmatinskim gradovima. Bizantska potreba da u hrvatskom vladaru nađe saveznika protiv Simeona poklopila se s težnjom pape i svećenstva u Hrvatskoj i Dalmaciji za obnovom salonitanske crkvene pokrajine u njenom nekadašnjem opsegu.

Za razliku od tradicionalne historiografije koja je Tomislavu pripisivala neograničenu vlast u Dalmaciji, neki su istraživači u potpunosti odricali bilo kakva prava hrvatskog vladara u bizantskoj pokrajini. Bilo bi ipak teško objasniti stvaranje jedinstvene crkvene organizacije u dvije potpuno odvojene političke cjeline, uz pristanak oba vladara. Zbog toga je uvjerljivije tumačenje da je Tomislav dobio titulu konzula, a time i upravu nad Dalmacijom, što nipošto ne znači da su gradovi ušli u sastav Hrvatske. Kao bizantski saveznik, Tomislav je postao i dostojanstvenik carstva. Uostalom, u duhu bizantskog shvaćanja o univerzalnoj vlasti carstva nad svim vladarima na njegovu nekadašnjem području, bio je i hrvatski kralj, ma koliko moćan, samo još jedan carski podanik. Proglasiti ga konzulom pokrajine koja bi bez njegove zaštite ionako mogla biti ozbiljno ugrožena, ako ne i izgubljena za carstvo, značilo je samo čvršće ga vezati uz prijestolnicu. Koji su dalmatinski gradovi na taj način došli pod Tomislavovu upravu (da li svi ili samo donjodalmatinski? da li u tom slučaju i Dubrovnik?) ostaje nepoznanicom. Također nam zasada nije jasno je li i zahumski knez Mihajlo Višević priznavao neki suverenitet Tomislava.

Političko zajedništvo Hrvatske i Dalmacije, ostvareno makar i kroz izvjesni oblik »personalne unije«, otvorilo je mogućnost ostvarenja crkvenog jedinstva. Time je na red došlo pitanje stvaranja jedinstvene crkvene hijerarhije, a i izbor metropolita koji bi joj stajao na čelu.

Među dalmatinskim i hrvatskim svećenstvom sazrila je ideja o sazivanju zajedničkog crkvenog sabora na kojemu bi se riješila sva ta pitanja, pa su se obratili papi s molbom da sazove sinod. Papa je sa svoje strane bio, doduše, zainteresiran za obnovu jedinstvene crkvene pokrajine, ali ga je u tom trenutku izgleda više mučio problem širenja glagoljice i

slavenskog bogoslužja, a time i bizantskih utjecaja, u granicama dalmatinskih biskupija i to, kako se čini, gornjo-dalmatinskih (dubrovačke, stonske i kotorske). U nemogućnosti da pronikne u slavenski pisane obredne knjige i druge vjerske spise, papa se pribojavao da se u nerazumljivim tekstovima ne krije neko krivo učenje - kako ga je sam Ivan X. nazvao: Metodova doktrina. Zbog toga je papa glavnu svrhu sazivanja sabora vidio u suzbijanju tog »krivovjerja« s kojim su među latinsko svećenstvo mogli prodrijeti utjecaji istočne Crkve i u krajnjoj liniji omesti stvaranje jedinstvene pokrajine pod papinom jurisdikcijom.

Sabor je sazvan u Splitu, nadbiskupskom gradu, a u neposrednoj blizini sjedišta Trpimirovića. Samim time splitski je nadbiskup imao najviše mogućnosti dokopati se metropolitanske časti. Pored toga, njemu je u prilog govorila i tradicija splitske crkve kao nasljednice salonitanske, na čijem se obnavljanju zapravo radilo. Protukandidati nadbiskupa Ivana, ninski biskup Grgui i zaderski Formin, imali su malo izgleda na uspjeh. Grgur je vladao najvećom biskupijom, čije je područje možda bilo veće od svih dalmatinskih biskupija zajedno, ali mu se ni ugled ni materijalno stanje nisu mogli mjeriti sa Splitom. Formin je pak bio prelat dalmatinske političke metropole, ali to u ovom slučaju nije bilo nimalo presudno, vjerojatno i zbog toga što je Split od osnutka svoje nadbiskupije imao bolje veze s Rimom.

Sabor je tako donio zaključak da se splitski nadbiskup izabire za metropolita čitave pokrajine. O problemu slavenskog bogoslužja svećenstvo se, protivno papinim zamislima, nije gotovo ni izjašnjavalo. Zaključeno je samo da se gornjodalmatinski biskupi imaju u svemu držati ispravnog učenja Crkvi i da se glagoljaše neće zaređivati ni promovirati u više redove ukoliko ne nauče latinski. Kako je bilo moguće da zbog toga neka crkva ostane bez svećenika, zaključeno je da će se trpiti iznimke, ukoliko ih papa napose odobri.

Tomislav, koji je prisustvovao saboru, nije se bunio protiv ovakvih odluka, jer nisu ni u čemu proturječile njegovom dvostrukom položaju hrvatskog vladara i bizantskog dostojanstvenika. Na odluku se žalio samo ninski biskup, pa je papa odredio, razmotrivši žalbu, da se sazove još jedan sabor na kojemu će sporna pitanja biti konačno riješena.

Drugi je sabor održan vjerojatno 928. godine, također u Splitu. Grgur više nije imao nikakve mogućnosti otpora. Već je poslije prvog sabora moralo biti jasno da u jedinstvenoj pokrajini neće biti moguće održati ogromnu ninsku biskupiju pored patuljastih dalmatinskih. Združeni dalmatinski biskupi donijeli su zato zaključak da se ninska biskupija ukida, jer nije postojala od ranije, a Nin nije bio dovoljno ugledno mjesto da bi bio sjedište biskupa. Grguru su u zamjenu ponuđene tri ispražnjene biskupske stolice koje su postojale vjerojatno samo na papiru: sisačka, skradinska i delmitanska (za koju ne znamo gdje se nalazila), i Papa je, sankcionirajući saborske zaključke, odlučio da Grgur smije otići samo u Skradin. Nema nikakve potvrde da je to doista i učinio, jer se skradinska biskupija još dugo neće javljati u izvorima.

Tomislavova politika prema dalmatinskoj Crkvi imala je dalekosežne posljedice. Splitska i zaderska dijeceza proširile su se na hrvatsko državno područje, čime je znatno ojačan proces integracije hrvatskih zemalja. Po prvi puta nakon aachenskog razgraničenja, dalmatinski su gradovi mogli osjetiti izvjesnu pripadnost zaleđu i njihovi međusobni

odnosi neće više biti kao prije splitskih crkvenih sabora. Bila je to kruna Tomislavovih uspjeha.

TOMISLAVOVI NASLJEDNICI

Vojna i politička snaga Hrvatske održala se i u vrijeme Tomislavova nasljednika Trpimira II, kada je sklopljen mir s Bugarima. Na prijestolju su slijedila još dva vladara o kojima se ne zna gotovo ništa. Od Krešimira I. sačuvalo se samo ime, a za njegova nasljednika Miroslava znamo da je bio ubijen u pobuni što ju je protiv njega poveo ban Pribina.

Pribina je prvi poimence poznati hrvatski ban, a iz suvremenog opisa Konstantina Porfirogeneta znamo da je vladao trima ličkim županijama (Likom, Gackom i Kravatom). Razlozi njegove bune nisu poznati, ali mu cilj nije bio smijeniti dinastiju, pošto je umjesto ubijenog Miroslava na prijestolje doveo njegova brata Mihajla Krešimira II. S Pribinom započinje niz moćnih banova koji će sve do propasti dinastije imati ulogu suvladara.

Njihov se posebni položaj može objasniti donekle geografskim osobitostima i izdvojenošću Like od ostalog dijela Hrvatske, a bilo je pokušaja da ga se protumači kao relikv avarske organizacije, uz što se vezala titula bana, očito avarskog porijekla. Korijeni te posebnosti možda se mogu tražiti i u antičkoj izdvojenosti Liburnije, što je obnovljena u vrijeme ostrogotske vladavine, a postojala je i u vrijeme stvaranja prvih državnih tvorevina na hrvatskom području, za kneza Borne.

Postojanje bana svakako jasno ukazuje da proces integracije hrvatskih zemalja nije bio dokraja sproveden ni u toku prve polovice 10. stoljeća. Kako banovi kasnije ipak ne nastupaju samostalno, sve do Zvonimira, izgleda da je i taj problem bio prebrođen u godinama nakon Pribinine bune.

c) Kraljevina u usponu

TEMELJI BUDUĆE SNAGE

Građanski rat, čije su posljedice bile po Hrvatsku teške, jer su poništile dio uspjeha postignutih od Branimira do Trpimira II, završio je ponovnom konsolidacijom kraljevske vlasti, nakon što je na prijestolje sjeo Mihajlo Krešimir II. Banovi su svoj utjecaj zadržali i kasnije, ali se do vremena Zvonimira više nisu upletali u dinastičke borbe, što bi moglo značiti i to da je dinastija učvrstila svoj karizmatski položaj.

Historiografija je ponekad, pozivajući se na pisanje Dukljanina, kao i na jednu krivo datiranu ispravu, Krešimiru II. pripisivala djela koja nije izvršio, kao npr. pripajanje Bosne. O tom kralju nažalost ne možemo reći gotovo ništa, osim da je uspio smiriti situaciju u državi.

Možemo to zaključiti po darivanju posjeda u Diklu samostanu Sv. Krševana. Taj čin govori o dobrim odnosima vladara i dalmatinske metropole, ali i o tome da je Krešimir raspolagao nekadašnjim zadarskim javnim agerom, dakle da se u odnosu na Bizant nalazio u istom položaju kao i Tomislav.

Nakon dugo vremena, čak još od Muncimira, javlja se vijest o kraljevskoj zadužbini. Jelena, žena Krešimira II. i majka njegova sina Držislava, podigla je na Otoku kraj Solina, u jednom od najatraktivnijih središta Hrvatske, crkvu Sv. Marije, u kojoj su se od tog vremena pokapali hrvatski vladari, o čemu nam je vijest ostavio i Toma Arhiđakon. Pa i sama je kraljica našla ondje svoje posljednje počivalište, uz vječne molitve benediktinaca koji su se brinuli o zadužbini.

Stabilnost prilika u Krešimirovo vrijeme otkriva nam i Hrvatska kakvu je ostavio svom sinu Držislavu. Iako o čitavoj drugoj polovici 10. stoljeća imamo razmjerno malo vijesti, jasno je da je Držislav svoju snagu mogao ostvariti samo u kraljevini u kojoj su unutrašnji sukobi bili stvar prošlosti.

PRVI OVJENČANI VLADAR

Potencijalnu je opasnost, kao što će se vidjeti nedugo potom, predstavljalo neriješeno pitanje nasljeđivanja prijestolja. U mladoj kraljevini nije prevladao još nijedan princip po kojemu bi se jasno odredilo kome nakon smrti kralja pripada prijestolje. Prvi trag pokušaja da se to pitanje uredi pripada vremenu Držislava, a možda i Krešimira II.

Na dvije kamene ploče, čija funkcija nije dovoljno razjašnjena (iako se vjerojatno radi o stranici sarkofaga), sačuvao se ulomak natpisa u kojemu se spominje neki dux u vrijeme Držislava, koji je, prema istom natpisu, bio dux magnus. Suvremeni Jelenin epitaf označava vladare titulom rex, te bi se moglo zaključiti da je Držislav u vrijeme sastavljanja natpisa iz Kapitula bio prijestolonasljednik, a da je uz njega postojao i neki vojvoda, možda njegov brat. Druga bi mogućnost bila, da je Držislav bio tada neokrunjen, a da je vojvoda bio njegov nasljednik, jedan od njegovih sinova. Bilo kako bilo, kapitulski natpis pokazuje nam da je u Hrvatskoj tada postojala precizno određena hijerarhija, sa zadatkom reguliranja pitanja nasljeđivanja prijestolja.

Kapitulski je natpis također važan, jer pokazuje da je jedno od središta kraljevine tada bilo u Kninu, odnosno na Kosovu (Petrovu) polju. Tamo je svakako i ranije bilo državno središte, ali najvjerojatnije ne Trpimirovića, nego Branimira. Trpimirovići su svoje posjede imali kod Solina, što im je možda i osiguralo primat nad ostalim hrvatskim rodovima. Trpimirovići nisu svoj prodor u unutrašnjost započeli prije Muncimira, koji gradi crkvu u Uzdolju kraj Knina, ali se konačno učvršćuju u unutrašnjosti izgleda tek za Držislava.

Vladajući tako konsolidiranom kraljevinom, i uhvativši korijen u oba njena najvažnija središta, Držislav je mogao misliti i na obnovu aktivne vanjske politike, kakvu je Hrvatska vodila prije građanskih ratova. Povoljna mu se prilika ukazala s obnovom bugarskog (makedonskog) carstva pod poduzetnim i vještim makedonskim velikašem Samuilom.

Polučivši uspjehe u ratovima s Bizantom, Samuilo je bio na najboljem putu da uspostavi svoju vlast nad čitavim Balkanskim poluotokom. U tu je svrhu trebao osigurati i svoje zapadne granice, na kojima se bugarska država već tradicionalno sukobljavala s Hrvatima. Time je ujedno mogao ugroziti i bizantski posjed na Jadranu, s kojega je eventualno mogao doći neki napad uz podršku Hrvata. Osim toga, krivotvorene isprave Pinča i Plesa mogle bi u svojoj najužoj jezgri svjedočiti da je Hrvatska pružila utočište nekim bugarskim prognanicima, Samuilovim rođacima i protivnicima.

Samuilov je pohod bio uperen k Zadru, što je značilo i k srcu Hrvatske, preko kojega je trebalo prijeći. Rezultat je akcije bio negativan, pa se Samuilova vojska morala vratiti neobavljena posla.

Takav je ishod borbi bio važan za Bizant. Na čelu carstva bio je u to vrijeme Bazilije II. Bugaroubojica, pripadnik makedonske dinastije, koja je još od vremena Bazilija I. bila uglavnom u dobrim odnosima s Hrvatima. Zbog toga nas ne bi trebalo čuditi, ako je car odlučio nagraditi savezništvo Hrvata.

Toma Arhidakon obavještava nas da je Držislav dobio iz Bizanta znakove kraljevske vlasti, zajedno s titulom eparha i patricija, te da se od njegovog vremena njegovi nasljednici nazivaju kraljevima Hrvatske i Dalmacije. U historiografiji je bilo dosta pokušaja da se ova Tomina tvrdnja ospori, ali ipak nemamo razloga sumnjati u nju.

Postoje opravdani i ozbiljni razlozi da u Držislavu vidimo vladara koji je bio u posebno dobrim odnosima s Bizantom od kojega je dobio kraljevske oznake, zbog čega se, naposljetku, i prozvao ovjenčanim (Stjepan). Pored titula i časti, pripala mu je i Dalmacija. To je tim vjerojatnije, što je i Hrvatska, nakon Bazilijevih uspjeha protiv Samuila, priznala carevu vlast, te se našla pod istim suverenom kao i Dalmacija.

RATOVI ZA PRIJESTOLJE I DALMACIJU

No, usprkos svim poduzetim mjerama, Držislavovi sinovi nisu smatrali pitanje nasljedstva konačno riješenim. Nakon kraljeve smrti došlo je ponovo do sukoba, u kojima se s jedne strane našao predviđeni prijestolonasljednik Svetoslav Suronja, a s druge njegova braća Krešimir III. i Gojслав, koji su bili mišljenja da braća trebaju vladati zajednički.

Svetoslav nije bio u stanju pružiti otpor, te se pred neprijateljima povukao u Trogir, gdje je, zajedno sa sinom Stjepanom, dočekaо dolazak mletačke mornarice.

Po prvi puta nakon mnogo desetljeća Venecija se odlučila na novi pokušaj osvajanja uporišta na istočnoj jadranskoj obali. Dužd Petar II Orseolo poveo je veliku flotu prema Dalmaciji, pod izlikom da »svoje« želi osloboditi plaćanja danka. Ne znamo da li se pri tom radilo o tributu što su ga Mlečani možda morali plaćati za slobodnu trgovinu, ili je riječ o onom porezu u zlatu na koje su dalmatinski građani bili obvezni hrvatskom vladaru još od vremena Bazilija I.

Dužd se vjerojatno oslanjao i na Zadrane, jedine koji su, kako piše njegov kroničar Ivan Đakon, već i prije pohoda prihvaćali njegovu, a to znači bizantsku vlast.

Kako je tada Venecija još uvijek priznavala nominalno vrhovništvo Bizanta, to znači da je krajem 10. stoljeća jedino Zadar bio u carskim rukama. Da li je Bazilije metropolu Dalmacije zadržao za sebe, a ostalo prepustio Hrvatima, ili je Zadar sam prestao priznavati vlast hrvatskog kralja?

Krećući se od luke do luke, na način kako se jedino i moglo ploviti u to vrijeme, dužd je prihvaćao priznavanje svoje vlasti što su mu ga nudili građani od Istre do Dubrovnika. Svi su oni slali svoje predstavnike, u prvom redu biskupe, da se poklone novoj sili. Gotovo bez otpora, ne uzmemo li u obzir kratkotrajno oklijevanje biogradske posade i borbu Lastovljana, čitava Dalmacija, a s njom i neki krajevi uže Hrvatske, pala je u ruke duždu.

Orseolo je formalno bio zastupnik Bazilija II, ali je stvarno njegov pohod značio prvo učvršćenje Venecije na istočnoj jadranskoj obali. Uspjeh, istina, neće biti trajan, ali će označiti novo razdoblje u odnosima sila na Jadranu.

Svetoslav je u Trogiru dočekaao Orseola i sklopio s njim savez. Kao zalog ugovora dao je duždu svog sina Stjepana, kojeg je oženio njegovom kćerkom Hicelom. Stjepan je otišao u Veneciju, te zasnovao zasebnu granu Trpimirovića - Svetoslaviće. Time je započeo dinastički rascjep, u kojemu djelomično leže uzroci nedaća u koje će Hrvatska zapasti krajem idućeg stoljeća.

Mletačka pomoć, međutim, nije vratila Svetoslavu otetu krunu. Njegova sudbina ostaje skrivena u šutnji izvora, dok njegova braća nastavljaju zajedničku borbu za povratak oduzetih gradova.

O uspjesima što su ih u toj borbi postigli mogu se stvoriti neki zaključci na temelju novog pohoda Orseola 1018. godine. Osjetivši da su mletačke pozicije u Dalmaciji ugrožene, Petrov je sin i nasljednik Oton ponovo poveo mornaricu prema Kvarneru, u želji da potvrdi dominaciju Venecije. Ovoga puta mletačko brodogradništvo nije došlo dalje od Raba. Biskupi triju otočkih gradova ponovo su prisegli vjernost duždu. Veneciji je svakako bilo lakše nadzirati otoke nego gradove na kopnu, a s druge strane, hrvatski su vladari s manje muke vladali nad Zadrom, Splitom i Trogirom, nego li nad Rabom, Krkom i Osorom.

PODJELA DALMACIJE

Vojna Otona Orseola pokazala je da Dalmacija nije više djelovala kao jedinstvena cjelina (ako je to ikada, osim u vrijeme Bazilija I, i bio slučaj). Kvarnerski su se otoci izdvojili u zasebno područje pod mletačkim vrhovništvom, što će se izmijeniti tek u vrijeme Krešimira IV. Pomorski se uspon Venecije počeo sve jasnije osjećati na istočnoj jadranskoj obali.

Gornja je Dalmacija također bila zasebno tijelo. Njeno je odvajanje bilo prirodna posljedica geopolitičke razdvojenosti dviju Dalmacija, a kako se vidi iz pisanja cara Konstantina, započelo je u izvjesnoj mjeri već u 10. stoljeću. Presudni trenutak u raspadu nekada jedinstvene teme odigrao se na samom početku 11. stoljeća, u vrijeme Samuilovih osvajanja na Balkanu. Da bi pospješio obranu, Bizant je Gornju Dalmaciju organizirao kao zasebnu temu, sa središtem u Dubrovniku. Moguće je da je do toga došlo nakon pada Drača u Samuilove ruke. Nestankom dračke teme srušen je obrambeni sustav južnog Jadrana, pa je to trebalo što hitnije ispraviti stvaranjem novog središta. Dalamatinska tema kao jedinstvena cjelina nije mogla biti dovoljno djelotvorna u trenucima kada je trebalo brzo i efikasno reagirati, pogotovo nakon što su se pogoršali odnosi s Hrvatima kojima je oduzeta Dalmacija.

Bizant je svoju politiku jačanja Dubrovnika gradio i uz pomoć pape, koji je Dubrovnik 1022. uzdigao na rang nadbiskupije (neki misle tla se to zbilo i ranije). Takav crkveni ugled jednog bizantskog grada nije odgovarao dukljanskim vladarima, koji su težili crkvenoj samostalnosti svoje države, pa je gotovo čitavo stoljeće proteklo u stalnim borbama oko uspostave barske nadbiskupije i pitanja jurisdikcije dviju crkava. Barani su u tome imali i pomoć splitskog nadbiskupa, kojem nije bilo u interesu izdvajanje jednog od njegovih sufragana, koji bi time za sobom povukao čitavo područje splitske nadbiskupije od Neretve k jugu.

Sukob je privremeno riješen uspostavom barske nadbiskupije 1089. godine, čime je ugled dubrovačke crkve djelomično okrnjen, ali je ona ipak i dalje nastavila postojati kao zasebna crkvena provincija. Vremenom je otpala od Gornje i priključila se Donjoj Dalmaciji, kako se to vidi iz dva različita opisa Hrvatske nastala u 12. stoljeću: anonimnog barskog svećenika i arapskog geografa El Idrizija.

NOVA SAVEZNIŠTVA

Nakon izdvajanja Gornje Dalmacije i kvarnerskih otoka, Donja je Dalmacija morala sama graditi svoj odnos prema carstvu s jedne, te hrvatskim vladarima s druge strane. Dvadesete su godine vrijeme žestokih sukoba Hrvata s Dalmatincima. Krešimir III. nastoji oružjem osvojiti dalmatinsku metropolu Zadar. Čini se da mu je pri tome pomagao i ugarski kralj Stjepan I. To je i ujedno bio prvi pokušaj mađarskog uplitanja u unutrašnje prilike u Hrvatskoj.

Postupci hrvatskog kralja mogu se objasniti samo promjenom unutrašnjih prilika u Veneciji. Naime, Krešimir i Gojslav priznali su vlast Bazilija nakon njegovih pobjeda nad bugarskim carstvom i osvajanja područja južno od Cetine. Bazilijeva je moć bila prejak, a da bi se Hrvati upustili u napadanje njegovih dalmatinskih posjeda. Uz to je i Venecija upravljala Dalmacijom zapravo u carevo ime i uz njegovo odobrenje, te bi rat protiv Venecije značio i pobunu protiv Bazilija.

Situacija se počela mijenjati najprije u Veneciji. Njezini stanovnici, nezadovoljni nastojanjem Orseola da vlast dužda pretvore u nasljednu, pobunili su se i prognali Otona i njegove rođake. Pobuna je bila signal Krešimiru da napadne Dalmaciju, ali je to ipak učinio prerano. Bazilije nije bio voljan Hrvatima prepustiti gradove, pa je iz Italije poslao langobardskog katepana Bazilija Bojoana da obuzda Krešimira. Pohod je bio donekle djelotvoran (izgleda da je tada zarobljena Krešimirova supruga), ali nije trajnije smirio Hrvate.

Obrativši se za pomoć Ugrima, oni su nastavili s ratom u kojem su polučili određene uspjehe. Na ruku im je išlo i slabljenje Bizanta nakon smrti Bazilija 1025. godine. Ugarska se pomoć nastavila i u vrijeme kralja Salomona, koji je, prema riječima mletačkog kroničara Andrije Dandola, poticao Zadrane da se pobune protiv bizantske vlasti. Ugarsko uplitanje u prilike u Dalmaciji može se protumačiti rodbinskim vezama Arpadovića s Orseolima, kao i nastojanjem mađarskih kraljeva da dalmatinske gradove okrenu protiv nove vlasti u Veneciji.

POKUŠAJ OSAMOSTALJENJA MADIJEVACA

U to je vrijeme Zadrom vladao utjecajni rod Madijevaca u kojemu se nasljeđivanjem prenosila titula carskih stratega i protospatara. Na čelu dinastije nalazio se tada prokonzul Grgur. Izvori nam ne dopuštaju da jasno zaključimo je li on imao brata Dobronju, ili se radi o istoj osobi s dva imena. U svakom slučaju, Grgur se našao ponukanim, u vrtlogu političkih promjena, poduzeti mjere kojima bi osigurao svoju vlast barem nad onim dijelom Dalmacije koji je preostao nakon odvajanja Gornje Dalmacije i kvarnerskih otoka.

U tu je svrhu mogao iskoristiti ne samo ugled Madijevaca, koji su imali korijen i u drugim dalmatinskim gradovima, nego i postojeću titulu prokonzula kao najvišeg carskog dužnosnika u Dalmaciji. Nedostajala su mu samo izravna podrška cara, kao i materijalna sredstva kojima nijedan patricijski rod u to vrijeme nije mogao raspolagati sam za sebe u dovoljnoj mjeri.

Dobronja, kojega bizantski kroničar Kekaumen naziva arhontom i toparhom Zadra i Splita, krenuo je na put u Carigrad, gdje ga je dočekaao novi car Roman III. Priređena je dobrodošlica bila vrlo srdačna, a Dobronja je za svoje potrebe dobio bogate darove, po svemu sudeći u prvom redu novac. Ohrabren tim uspjehom, ponovio je putovanje i još jednom bio dobro primljen. No, treći ga je put u prijestolnici dočekaao Mihajlo IV, novi car. Na nagovor svojih savjetnika ne samo što Dobronju nije pomogao, nego ga je bacio u tamnicu.

Autonomističke težnje Madijevaca mogle su u prvo vrijeme u Carigradu izgledati kao pomoć snaženju bizantske vlasti u Dalmaciji, jer su se protivile bilo kakvom posredništvu Venecije ili Hrvata u vršenju carske vlasti nad temom, ali su se s vremenom pokazale preopasnima. Kada bi se najvažnije političko i crkveno središte našli u rukama istog roda, moglo bi se ubrzo pokazati da je carsko vrhovništvo nepotrebno čak i u formalnom pogledu. Zbog toga je reakcija dvora nakon promjene vladara bila po Dobronju tako iznenađujuća i pogubna.

Bez obzira na ishod, pokušaj Madijevaca pokazuje nam dubinu promjena što su zahvatile Dalmaciju. U pojedinim su gradovima sve više dolazili do izražaja moćni rodovi iz čijih su se redova birali biskupi i priori. Nijedan od njih, čak ni Madijevci, nije bio dovoljno jak da bi se nametnuo čitavoj provinciji, ali su neki imali mogućnosti ovladati pojedinim gradovima i voditi gotovo samostalnu politiku. Nove su prilike postajale sve očitije prema kraju stoljeća.

Čudno je što upravo o Stjepanovoj vladavini imamo tako malo podataka, iako se očito radilo o sposobnom vladaru, koji je znao iskoristiti povoljne međunarodne odnose, kako bi Hrvatskoj osigurao relativni mir i granice. Njegove dobre veze s Mađarima nisu ugrozile državu, iako su vojske Arpadovića prodirale do mora. Na sjeverozapadu je osigurao granicu pomagavši urotu karantanskog vojvode, koja je, iako otkrivena, i dalje zabrinjavala Konrada. Njemački car nije se usudio povesti bavarsku vojsku u rat protiv Ljutića, upravo zbog straha od ugroženosti jugoistoka države. Pitanje Dalmacije Stjepan nije riješio, ali je izgleda koristio rascjepkanost nekada jedinstvene teme kako bi barem u Zadru osigurao vlast.

Kralj je nastojao dograditi i crkvenu organizaciju, možda s više samostalnosti za Hrvatsku. U njegovo je vrijeme ponovno uspostavljena funkcija hrvatskog biskupa, ovoga puta sa sjedištem u Kninu, gradu koji je sve više dobivao na važnosti.

Iza sebe ostavio je Stjepan dva sina, Krešimira IV. i Gojslava, te državu na solidnim temeljima.

Nejasno je, što se događalo po njegovoj smrti među njegovim sinovima. Znamo tek toliko da je Krešimir bio osumnjičen zbog ubojstva brata, ali da se pred papinim poslanikom opravdao, zahvaljujući zakletvi svojih župana.

PUT K VRHUNCU

Zahvaljujući dobroj i poduzetnoj politici Krešimira III, Hrvatska je preživjela krizu nastalu u vrijeme sukoba oko prijestolja. Dalmacija je doduše bila uglavnom izgubljena, ali je Hrvatska mogla nastaviti s aktivnom vanjskom politikom.

To se vidjelo već nekoliko godina nakon što je na hrvatsko prijestolje sjeo Stjepan I, sin Krešimira III. Premda se o vremenu njegove vladavine sačuvalo izuzetno malo podataka, do nas je došla vijest o tome da su Hrvati bili spremni pomoći ustanak karantanskog vojvode Adalberona protiv njemačkog cara Konrada II. Neki su historičari pomišljali na to da u tim Hrvatima treba vidjeti stanovnike hrvatske župe u Karantaniji, ali je broj tamošnjih Hrvata bio zasigurno premalen, a da bi mogli biti važniji činilac u pripremanju ustanka takvih razmjera. Zbog toga u obzir dolaze jedino Hrvati iz Hrvatske, koji su Adalberonu mogli pružiti sigurno zaleđe. Do ustanka, međutim, nije ni došlo, jer su pripreme otkrivene na vrijeme, pa je Adalberon bio uklonjen sa svog položaja na saboru 1035.

U vrijeme Stjepana I. Hrvatska je povratila Zadar, ukoliko to već nije uspjelo njegovom ocu. O tome također imamo samo neizravni podatak da je dužd Dominik Kontareno 1050. osvojio taj grad.

CRKVENE REFORME: OD PODRŠKE DO SUPROTSTAVLJANJA

Prvo veliko iskušenje pred kojim se Krešimir našao pojavilo se s crkvenim raskolom 1054. g., odnosno reformnim pokretom koji se potom razvio s ciljem objedinjavanja, jačanja i osamostaljivanja zapadne Crkve. U svrhu promicanja reformi, papa je 1059. g. sazvao Lateranski koncil na kojemu su usvojeni zahtjevi što su se otada trebali postavljati pred svećenstvo i biskupe podložne papi.

Nakon Lateranskog koncila, Crkva je stala organizirati slične sinode i drugdje, kako bi proširila nova pravila izvan Rima. Jedan od prvih crkvenih sabora održan je u Splitu 1060. g., pod pokroviteljstvom papinog izaslanika Majnarda.

Sabor je bio uperen u prvom redu protiv onih običaja u dalmatinsko-hrvatskoj Crkvi, što su slijedili tradicije kršćanskog istoka. Bila je to ženidba svećenika, kao i nošenje brade. Također su u zaštitu uzeti svećenici pred svjetovnim vlastima. No, po hrvatsko su svećenstvo najteže bile posljedice zaključaka uperenih protiv slavenskog bogoslužja. Pape nisu nikada bile načisto s time, je li crkveno učenje sadržano u slavenski pisanim knjigama u vjerskom pogledu ispravno, ili je pak heretičko. U 10. stoljeću strogost Crkve nije bila tako izražena kao sada, pa se nije previše ustrajalo na izvršavanju saborskih zaključaka iz 925. godine. Reformni pokret 11. stoljeća nije mogao dopustiti tako izrazite različitosti unutar Crkve, jer bi to moglo ozbiljno ugroziti jedinstvo zapadnog kršćanstva, pogotovo u krajevima politički i tradicionalno vezanim uz Bizant. Zbog toga je donesena odluka o zatvaranju crkava u kojima se bogoslužilo slavenskim jezikom, a biskupima je zabranjeno posvećivati za svećenike one Hrvate koji ne bi naučili latinski.

Na čelo dalmatinsko-hrvatske crkvene hijerarhije postavljen je dotadašnji osorski biskup Lovro, gorljivi pristaša reformi. Time je reformna stranka dobila prevagu, a nema sumnje da joj je podršku davao i Krešimir.

Slavensko svećenstvo, najjače zastupljeno na kvarnerskim otocima, napose na Krku, na kojima su većinu stanovnika činili Hrvati, a gdje se slavensko bogoslužje moglo

nesmetano razvijati pod okriljem Bizanta, nije prihvatilo ove zaključke. Došlo je do žestokih sukoba što su podijelili kraljevinu i Dalmaciju na dvije stranke, reformnu i protureformnu.

Protureformnoj su stranci išle na ruku prilike na Zapadu, gdje je car pružao podršku papinim protivnicima. Uz njegovu je pomoć ustoličen i protupapa Honorije II, u kojemu su protivnici reformi u Hrvatskoj i Dalmaciji mogli naći saveznika. Moguće je da je njegovom inicijativom u Hrvatsku došao svećenik Vulfo, kako bi organizirao protureformnu Crkvu pod okriljem krčkog biskupa Cede. U početku je njihov poduhvat imao uspjeha, ali je reakcija pape Aleksandra II. stigla brzo.

Papinska je kurija uputila u Hrvatsku kardinala Ivana s ciljem, kako je sam po dolasku istaknuo, da spriječi građanske ratove, te da napokon učvrsti reformu. U tu je svrhu izopćio Cede, a svećenika Vulfa bacio u doživotnu tamnicu. Također je na molbu međusobno posvađanih trogirskih građana postavio za biskupa člana svoje pratnje, svećenika Ivana. Time je reformna stranka stekla čvrst položaj i u Trogiru, nakon čega nije bilo ozbiljne sumnje u njenu prevagu.

Iako je na Krku otpor bio skršen, slavensko se bogoslužje ondje održalo, kao i na Kvarneru općenito. Glagoljica je upravo u to vrijeme iz liturgijskog prerastala u diplomatsko pismo, toliko čvrsto ukorijenjeno u stanovništvu, da nikakve reforme nisu mogle spriječiti njezinu upotrebu.

Krešimir je u složenoj situaciji u kojoj se država našla tražio oslonac u reformnoj Crkvi, predviđajući njenu pobjedu. Ne znamo kako je u tim borbama ponašao hrvatski biskup u Kninu, ali svećenstvo Biograda nije bilo glagoljaško. Možda je i zbog toga kralj potakao osnivanje dvaju benediktinskih samostana u svojoj prijestolnici, od kojih je onaj Sv. Ivana raspolagao najvećim zemljišnim posjedom u Hrvatskoj.

Crkve dalmatinskih gradova također su osjetile Krešimirovo dobročinstvo. Uz njegovo je odobrenje osnovan samostan Sv. Petra u Draži na Rabu, a zadarski samostan Sv. Marije bio je oslobođen javnih podavanja.

»BUDUĆI DA JE SVEMOGUĆI BOG PROŠIRIO NAŠE KRALJEVSTVO NA KOPNU I NA MORU...«

Ne možemo odbaciti pomisao na to da je Krešimir upravo posredstvom Crkve koju je zdušno pomagao, gradio most za prenošenje svoje vlasti nad Dalmaciju. Bizantska je pokrajina i dalje priznavala formalno vrhovništvo istočnog cara, ali su prilike u carstvu već desetljećima bile takve da su jedva dopuštale ozbiljnije pothvate Bizanta na Jadranu. Vlast je teoretski bila sažeta u rukama katepana, ali je u rascjepkanoj pokrajini svaki grad odlučivao o vlastitoj sudbini.

Povrh svega, Bizant je ponovo bio ugrožen s istoka od Turaka, a na Mediteranu od Normana. Hrvatski je kralj opet mogao biti zanimljiv saveznik, kao u vrijeme Tomislava i Držislava. Bilo je gotovo neminovno da Dalmacija iznova dođe pod njegovu upravu.

Čini se da se to ostvarilo napokon 1069. g, kada se u Krešimirovoj pratnji nalazi i dalmatinski katepan Lav, mada neki izvori, kao isprava o darivanju imuniteta samostanu Sv. Marije, ukazuju na to da se Krešimirova vlast osjećala u nekim gradovima već i ranije.

Za razliku od vladara koji su prije njega upravljali Dalmacijom, Krešimir je bio mnogo prisutniji u gradovima. Napokon, i u samom udaljenom Osoru pjevali su mu laude, a u

najromanskijem od svih otoka, Rabu, tražili su njegovo odobrenje za osnivanje samostana.

Zbog toga je Krešimir s pravom mogao govoriti o jadranskom priobalju kao o »našem dalmatinskom moru«.

Istovremeno se učvršćivala vlast hrvatskoga kralja i u unutrašnjosti. U Krešimirovoj se pratnji nalaze dva bana, Gojčo i Zvonimir. To je prvi put da se suvladareva banska vlast dijeli, odnosno da je zasvjedočeno da ban ne vlada samo područjem Like. Gojčo je vjerojatno bio ban u tom području, dok je Zvonimir upravljao krajem između Save i Drave.

Mađarska i Hrvatska neposredno su graničile još od vremena doseljenja Mađara, ali nema elemenata koji bi nas pouzdano uputili na to gdje je bila granica. Tek s pojavom Zvonimira kao slavonskog bana možemo zaključiti da je savsko-dravsko međurječje bilo pod hrvatskom vlašću. Moguće je, da ga je Zvonimir dobio kao miraz od Arpadovića, uz svoju ženu Jelenu, sestru Ladislava, ali se smije pretpostaviti da je i ranije pripadalo Hrvatskoj, možda od vremena Stjepana I.

Na južnim granicama Hrvatske moralo je također u to vrijeme doći do promjena. Krešimir je sakupio dovoljno snage da započne aktivniju vanjsku politiku na Balkanu. U skopskom je području došlo do ustanka protiv Bizanta, a pod vodstvom plemića Georgija Vojtjeha. Nezadovoljnici su bili svjesni da su preslabi, pa su saveznika potražili u dukljanskom vladaru Mihajlu Bodinu, u čijim se rukama tada nalazila ne samo Duklja, nego i Zahumlje, Travunija, Raška i Kotor. Pomoć su potražili i kod Hrvata, koji su im također poslali odred vojske. Ustanak je napokon propao 1073. godine, a s njime i ambicije hrvatskog kralja, ali nam ova epizoda pokazuje da je neretvanska kneževina najvjerojatnije tada bila u sastavu Hrvatske, jer bi se inače teško mogla protumačiti akcija hrvatske vojske daleko onkraj granica kraljevine.

Hrvatska se nešto prije ekspedicije u Makedoniji uplela i u borbe na svojim sjeverozapadnim granicama. Tamo je vladao Zvonimir, rodbinski povezan s Arpadovićima. Mađarska se vladajuća kuća sukobila s Henrikom IV, koji je podržavao zbačenog kralja Salomona, muža svoje sestre. Zvonimir je pak bio rođak vojvode Gejze, Salamonovog protivnika, pa je moguće da je u sukobe uvukao na neki način i Hrvatsku.

Svakako, istarsko-kranjski markgrof Ulrih, vjerni Henrikov vazal, napao je Zvonimira, odnosno kvarnerski dio Hrvatske. Sam Zvonimir bio je preslab da mu se odupre, a pomoć nije mogao očekivati ni od kralja, jer je Krešimir tih godina (do napada dolazi između 1064. i 1067. g) bio zaokupljen sukobima reformne i protureformne stranke, što su prerasli u građanski rat.

U potrazi za saveznicima, Zvonimir se obratio svojim arpadovskim rođacima, radi kojih je, uostalom, do sukoba vjerojatno i došlo. Sretnom okolnošću izmirili su se Salamon i Gejza, pa su rođaci zajedničkim snagama pritekli u pomoć Zvonimiru. Ulrih je u međuvremenu kvarnerske otoke, dio Primorja i istočnu istarsku obalu objedinio u posebnu upravnu jedinicu. Marku dalmatinsku, što je, ako je suditi prema imenu, imala karakter pogranične vojno-upravne oblasti.

Udruženoj snazi Zvonimira i Mađara usprkos tome nije uspjela odoliti, pa je Hrvatskoj veći dio otetog teritorija bio vraćen. Ulrih je možda sadržao vlast samo nad Meranijom, istočno-istarskom obalom, ali je ona još i u 12. stoljeću, iako u manjem opsegu, bila sastavnim dijelom Hrvatske.

Ovim je ratom Zvonimir ojačao svoj položaj u kraljevini, te se možda nametnuo kao Krešimirov nasljednik, jer je ubrzo potom dobio titulu vojvode, koju je dotada nosio Krešimirov sinovac Stjepan. Ovaj je, možda zbog bolesti, a možda zbog političkih razloga, smješten u splitski samostan Sv. Slupana pod Borovima, gdje je osamljen i povučen čekao kraj Zvonimirove vladavine, kako bi i sam napokon zasjeo na prijestolje. S druge strane, Salamonovo i Gejzino sudjelovanje u borbi s markgrofom doprinijelo je još većoj nazočnosti Mađara u Hrvatskoj. Savezništvo dviju država izgrađivalo se prema personalnoj uniji do koje nije bilo daleko.

Uspjesi u obrani i proširenju državnog područja naveli su Krešimira da 1069. g. u znamenitoj darovnici samostanu Sv. Krševana na otoku Maunu istakne kako je uz Božju pomoć proširio granice svoje države na kopnu i »našem moru«.

GODINA PRIJELOMA

Konac Krešimirove vlasti i života ostaje nejasan. Ne zna se godina njegove smrti, pa je to omogućilo različita domišljanja o tome protiv koga je bila uperena akcija Normana na Jadranu 1075. godine. Južnoitalski normanski vojvoda Amiko provalio je s mornaricom u Hrvatsku, bezuspješno opsjedao Rab i naposljetku zarobio hrvatskog kralja nepoznata imena.

Normani su došli na poziv nekih hrvatskih i dalmatinskih gradova, ali ne svih. U savezništvu s njima bili su Split, Trogir, Biograd, Zadar i možda Nin. Dalmacija doista nije više djelovala kao cjelina, a priključili su joj se i neki hrvatski gradovi, brišući tradicionalne pokrajinske i političke podjele.

Nakon normanskog pohoda uslijedila je mletačka reakcija. Dužd Dominik Silvije došao je u Dalmaciju i primorao predstavnike spomenutih gradova ne samo da priznaju njegovu vlast, nego i da obećaju da više neće pozivati Normane. Odbacimo li teoriju o Slavcu kao naljedniku Krešimira, otpada i tumačenje ovog normanskog pohoda po kojemu su Rabljani bili na strani Slavčeve protureformne stranke, a ostali gradovi (osim Krka) na strani njegovih reformnih protivnika. Međutim, time nam nije pružena mogućnost boljeg tumačenja ovih zbivanja, jer zasada nema prihvatljivog objašnjenja po kojemu bi neki gradovi bili zainteresirani pozvati Normane protiv hrvatskog kralja i grada Raba.

Historičari su pomišljali na tri različita vladara koji su mogli biti Amikove žrtve. Nagađalo se da je tada skončao život Krešimir, da je Amiko krenuo na papin poziv u rat protiv kralja Slavca, nosioca protureformnih ideja, ali i da je zarobljenik bio Zvonimir, na samom početku svoje vladavine. Danas izgleda jasno jedino to da u obzir ne dolazi Slavac, koji je vladao dvadesetak godina kasnije, a i da je malo vjerojatno da je zarobljenik bio Zvonimir, jer još nije bio okrunjen za kralja. Možda je baš Krešimirov poraz doveo na prijestolje Zvonimira. Konačnog rješenja ovog problema nema.

U trenutku bezvlađa u Hrvatskoj se zatekao papin poslanik Gerard, koji je 1075. održao splitski sabor čiji nam zaključci nisu sačuvani, ali možemo pretpostavljati da mu je cilj bio daljnje učvršćenje crkvenih reformi. Tom je prilikom obnovljena ninska biskupija, dakako u znatno manjem opsegu no što ga je imala u vrijeme svog ukidanja 928. godine. Također je iz tamnice, nakon dvanaest godina, pušten svećenik Vulfo, jedan od vođa protureformne struje.

POSLJEDNJI SJAJ

U znaku pobjede reformne stranke, na prijestolje je stupio Dmitar Zvonimir. O njegovu porijeklu ne zna se gotovo ništa, pa se nagađalo da je kao potomak Svetoslava Suronje vladao slavonskim dukatom (vojvodstvom). Njegovi su se posjedi, međutim, nalazili u samoj Hrvatskoj, a tamo je živjela i obitelj njegove majke, pa nije isključeno da je bio pripadnik jednog od uglednih rodova, odnosno plemena, iz kojih su se, prema kasnijem zapisu u Supetarskom kartularu, birali hrvatski kraljevi.

Zvonimirova se krunidba može shvatiti u okviru onovremenih političkih zbivanja na širem europskom prostoru. Papa Grgur VII. poveo je žestoku borbu protiv njemačkog cara, kako bi crkvenu vlast nadredio svjetovnoj, te izmaknuo izbor pape i biskupa utjecaju vladara. Uspjehe je prvo trebalo polučiti u vlastitom susjedstvu, u normanskoj državi na jugu Italije, ali i u zemljama preko Jadranskog mora.

Uklanjanje posljednjeg Trpimirovića s dvora i izbor Zvonimira za kralja omogućili su papi da novom vladaru s nedostatnim legitimitetom pruži potrebnu pomoć, a da ujedno u praksi provede svoju zamisao o biskupu kao onome koji postavlja kralja. Tijek dogovora pape sa Zvonimirom nije nam poznat, ali je sporazum svakako brzo postignut, pa je papin legat, opat Gebizou, 1075. godine u crkvi Sv. Petra i Mojsija okrunio Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Zvonimir je tom prilikom položio prisegu u kojoj se prepoznaje obrazac feudalnog ugovora o vazalstvu. Papa mu je kao senior poslao znakove investiture: zastavu, žezlo, mač i krunu, te mu obećao zaštitu. Zvonimir kao vazal obvezao se na plaćanje određenog danka i na služenje papi, a predao mu je kao dar samostan Sv. Grgura u Vrani. Time je kralj umjesto podrške dinastičke tradicije dobio podršku jednog od najautoritativnijih ljudi tadašnje Europe.

Zvonimir je koristio dvostruku titulaturu, kralja Hrvatske i Dalmacije, te kralja Hrvata (hrvatskog). Prvi je naslov, sadržavajući oba pokrajinska naziva, odražavao tradiciju dalmatinske zasebnosti, dok je drugi nagovještavao čvršće povezivanje države u jednu cjelinu. U historiografiji se isticalo mišljenje da se u dalmatinskim ispravama Zvonimir ne naziva dalmatinskim kraljem Zbog toga što Dalmacijom nije ni vladao, no pri tom se zanemarivalo da je najautentičniji iskaz o Zvonimirovoj vlasti u Dalmaciji Bašćanska ploča, na kojoj se Zvonimir naziva samo hrvatskim kraljem. Iz 14. stoljeća sačuvao se i opis jednog Zvonimirovog pečata, na kojemu se nalazi ista titula na latinskom. Moguće je, dakle, da je Zvonimir čak pretežno koristio samo titulu kralja Hrvata, smatrajući je dovoljnom za legitimaciju svoje vlasti i nad Dalmacijom. Pokrajinu nad kojom se suverenitet bizantskog cara pretvorio u blijedu uspomenu, ionako je naslijedio od Krešimira kao sastavni dio kraljevstva.

Da se Zvonimir doista nije oslanjao na tradiciju Trpimirovića i njihov veliki ugled, pokazuje nam njegovo lako odricanje od obiteljskih mauzoleja srušene dinastije. Dvije godine po stjecanju krune, poklonio je splitskoj nadbiskupiji crkvu Sv. Stjepana i Sv. Marije u kojima su sahranjeni najugledniji njegovi prethodnici na prijestolju. Time je jasno stavio do znanja da mu je cilj stvoriti novu dinastiju, oslanjajući se pri tom na Crkvu i njenog glavnog predstavnika u kraljevstvu, splitskog nadbiskupa Lovru.

Korist takvoga opredjeljena postala je ubrzo vidljiva. Godine 1079. poslao je papa pismo nekom vitezu Vecelinu, vjerojatno istarskom ili kranjskom, u kojemu mu prijeti da će biti

izopćen iz Crkve ako napadne onoga koji je papinom voljom dobio kraljevstvo Dalmacije. Nije poznato da li je doista došlo do sukoba Zvonimira s Vecelinom, ali se čini da je papina zaštita bila djelotvorna. Iz svega se napokon vidi i da se stanje na sjevernim/zapadnim granicama Hrvatske nije lako smirivalo.

Zvonimirova je Hrvatska zadržala snagu što ju je imala za njegovog prethodnika, a time i sposobnost vođenja aktivne vanjske politike. Nova se prilika za uplitanje u veći međunarodni sukob javila s promjenom političkih odnosa na Apeninskom poluotoku. Normanski vladar Robert Guiscard izmirio se 1080. godine s papom i uz njegov pristanak stao pripremati rat s Bizantom. Car Aleksije našao je saveznike u Veneciji, kojoj nije odgovaralo normansko snaženje na Jadranu.

Uz Roberta su se, vjerojatno na papin poticaj, našli Dubrovčani i ostali Dalmatinci. Izvori nisu dovoljno jasni kada govore o normanskim saveznicima, jer ne znamo da li se pod tim podrazumijevalo i Hrvate, odnosno i one Dalmatince koji su priznavali Zvonimirovu vlast, ili pak samo stanovnike Gornje Dalmacije, koja je u to vrijeme barem dijelom priznavala normanskog vladara kao svog suverena. Smijemo s više vjerojatnoće pomišljati na to da je Zvonimir sudjelovao u ovom ratu kao papin vazal, poslavši Normanima u pomoć svoju mornaricu, sastavljenu pretežno od brodova dalmatinskih gradova.

Najžešće su se bitke vodile 1081. i 1084. g. kod Krfa, strateški važnog zbog kontrole ulaska u Jadran. Venecija je pretrpjela težak poraz, zbog čega je dužd Dominik Silvije smijenjen, ali je iz čitavog rata izvukla najviše koristi. Aleksije joj je u zamjenu za vojnu pomoć osigurao trgovačke povlastice kakve nisu imali ni sami Bizantinci, pa su Mlečani čvrsto utemeljili svoju buduću ekonomsku moć.

Rat je okončan 1085. godine, kada je umro Robert. Aleksije je novom duždu Vitalu Falieru namijenio kao dodatnu nagradu upravu ternata Dalmacije, zahvaljujući čemu se dužd te godine okitio naslovom »dux Dalmatiae«. Bila je to samo isprazna titula, jer ništa ne potvrđuje bilo kakvu mletačku vlast u Dalmaciji. Drugačije bi se teško moglo i očekivati, kada je iz samog rasporeda snaga u ratu bilo jasno da dalmatinski gradovi nisu više osjećali veze s Carigradom, te su štoviše prvi put s prijestolnicom stupili u otvoreni rat. Bizant pak nije imao nikakve snage da tijekom rata, pa ni nakon njegovog završetka, povрати suverenitet nad izgubljenom provincijom. Nakon poraza kod Krfa to nije mogla ni Venecija. Dužd je morao čekati bolja vremena da bi ostvario svoja potencijalna prava na temat.

Tako je Hrvatska dočekala kraj Zvonimirove vladavine neokrnjena. No, prvi zameci razdora već su se naslućivali. Jedan je od njih bio i sukob oko izbora pape, nakon Grgurove smrti 1085. godine. Pored papa Viktora III. i Urbana II. izabran je i protupapa Klement III, čime je Zvonimir izgubio svoj najvažniji vanjskopolitički oslonac.

d) Slom i smjena dinastije

PROTUKRALJEVI

Zvonimirov je sin Radovan umro prije svog oca, te ovaj nije ostavio zakonitog nasljednika kojemu bi prepustio krunu. U takvoj se situaciji na prijestolje uspeo zadnji Trpimirović, sin Krešimira IV, Stjepan II. Nakon što je proveo dobar dio života u samostanu Sv. Stjepana pod Borovima u Splitu, posljednji izdanak nekada moćnog roda nije se imao na što osloniti u nastojanju da povрати ugled predaka, pa mu se vlast, čini se, svela samo na užu okolnu Splita, na područje na kojemu se, uostalom, oduvijek nalazilo sjedište Trpimirovića.

Međutim, jednom detronizirana dinastija nije mogla okupiti i oko sebe čitavo kraljevstvo, tim više što ni Stjepan, s obzirom na njegov samotnički život, nije imao nasljednika koji bi osigurao toliko priželjkivani kontinuitet vlasti.

U takvim su se prilikama nužno javili i drugi pretendenti na Zvonimirovo prijestolje. Ne znamo što je bilo s njegovom kćerkom Kladijom, koju je udao za jednog pripadnika plemena Lapčana, jer se njen muž Viniha ne javlja u borbama u koje se uplelo čitavo kraljevstvo.

U okolici Knina, stvarnom središtu države, zavladao je neki Petar, proglasivši se za kralja. Njegovo je porijeklo nepoznato, ali ne bismo trebali olako odbaciti podatak iz Supetarskog kartulara po kojemu je u vrijeme kralja Zvonimira banom bio neki Petar iz roda Snačića. Moguće je da se on, po uzoru na samog Zvonimira, pokušao s banske uzdići na kraljevsku čast, ali nije raspolagao s dovoljno snage da okupi veći broj pristaša.

U kontekstu unutrašnjih borbi u kraljevstvu valja promatrati i pojavu kralja Slavca. Dosadašnji pokušaji historiografije da se ovog spornog vladara prikaže bilo kao kralja Hrvatske, bilo kao neretvanskog vladara, nisu imali pravog uspjeha. Kronološki je problem ispravno riješio M. Barada, smjestivši Slavca u posljednje desetljeće 11. stoljeća, dakle u vrijeme nakon Zvonimirove, a možda i nakon Stjepanove smrti. Slavac je pripadao rodu iz kojega su potjecali morstici ili morjani, izgleda upravitelji neretvanskog otočja, a ne knezovi neretvanske kneževine, koja je u doba Berigoja bila samostalna, da bi s vremenom potpala pod vlast hrvatskih vladara. U vrijeme nakon Zvonimirove smrti ukazala se prilika da se dinastija osamostali. Položaj ovoga roda morao je ionako biti izuzetan, jer je jedino u njega (unutar hrvatskog kraljevstva) zabilježeno nasljeđivanje neke funkcije - naravno, pored same kraljevske dinastije.

Prestankom centralizirajućeg djelovanja kraljevske vlasti, Slavcu se pružila prilika da sebi, podredi ne samo otoke, nego i obalu njima nasuprot. Pri tom se nije obazirao na stare granice Neretvanske kneževine i Hrvatske, nego je zavladao čitavim prostorom što ga je mogao okupiti. Granica je njegove vlasti bila na rječici Žrnovici pokraj Splita, odakle se dalje prostiralo područje kojim je još vladao Stjepan II. Slavac je bio dovoljno moćan da se proglasi kraljem, bez obzira da li je pri tome htio samo naglasiti vlastitu neovisnost, ili je izravno pretendirao na hrvatsko prijestolje.

Rasulu je države pridonosila i emancipacija dalmatinskih gradova, čiji će građani, ako je vjerovati splitskom anonimnu iz 14. stoljeća, na vlastiti poticaj potražiti pomoć ugarskog kralja Ladislava, pri čemu će naći podršku i u dijelu hrvatskog plemstva u Lici koja nije bila obuhvaćena vladavinom bilo kojeg od pretendenata.

Tome je prethodila obnova bizantske vlasti nad Dalmacijom početkom devedesetih godina. U ime cara Aleksija u Dalmaciju se 1091. g. otputio carski sebast Gotfrid de Melfi, sin onog kneza Amika koji je zarobio hrvatskog kralja. Na istočnoj jadranskoj obali proboravio je dvije godine, ali su se uspjesi njegove misije osjećali i kasnije, pa je tako Zadar još i 1095. priznavao carsku vlast.

Formalno se to stanje nije promijenilo ni 1097. godine, kada su Trogir i Split, a po svoj prilici i ostali gradovi, priznali vrhovništvo Venecije. Iskoristivši nesigurnost što je zavlada u Dalmaciji pred dolaskom »panonskog kralja« Kolomana u Hrvatsku, dužd Vital Michieli uputio je svoje poslanike na istočno-jadransku obalu, da ponude zaštitu u zamjenu za priznavanje vlasti Venecije i pružanje vojne pomoći u slučaju rata. Dužd je pred Dalmatincima nastupio s titulom carskog protosevasta i dužda Venecije, Dalmacije i Hrvatske, pa su građani u njemu mogli vidjeti predstavnika tradicionalne carske vlasti koja mu je podarila pravo vladanja ne samo nad Dalmacijom, nego i nad Hrvatskom. Nasuprot nepoznatom vladaru iz dalekih ravnic, dužd je svakako bio bolje rješenje bezvlada i sukoba kojih nisu bili pošteđeni ni oni sami.

Moguće je da je na sjeveru samostalno vladao knez Kosmat, čija se uprava nad Krajinom spominje na Bašćanskoj ploči. To je tim vjerojatnije, što se u istom tekstu u dataciji ne spominje nikakva viša svjetovna vlast, pa se stječe dojam da je Kosmat imao na sjeveru sličan položaj kakav je na jugu imao Slavac, a oko Knina Petar.

Napokon, još je jedna osoba pretendirala na prijestolje. Zvonimirova žena Jelena, iako nije imala pravo na nasljeđivanje krune, nastojala je zadržati vlast, u čemu je nailazila na razumljive otpore. Preostalo joj je samo obratiti se za pomoć svom bratu Ladislavu. Da li je to učinila sama, ili je pri tom naišla na pomoć Splitsana i ličkih Gušića, ne znamo, ali je molba svakako bila uslišana.

Same rodbinske veze ipak nisu Ladislavu davale pravo na krunu, jer nije bio u izravnom srodstvu sa Zvonimirom. Zbog toga postoje dvije mogućnosti koje bi opravdavale njegovu intervenciju. Već je Klaić pretpostavio mogućnost postojanja ugovora o nasljedstvu između Zvonimira i Ladislava, o čemu nema izravnih dokaza, ali što nije nevjerojatno s obzirom na kasnije događaje. Druga bi mogućnost bila da je najprije sama Jelena uspjela zadržati krunu za sebe, pa da je ova potom nasljednim pravom mogla pripasti njezinu bratu.

LADISLAVOV POHOD NA HRVATSKU

Kralj je na čelu velike vojske krenuo u osvajanje krune na koju je polagao izvjesna prava. Najveći je uspjeh Ladislavov pothvat imao u Slavoniji, koju je ugarski kralj osvojio bez većih otpora. Ova nam vijest Tome Arhiđakona posredno potvrđuje vlast hrvatskih vladara nad dravsko-savskim međurječjem, ali ujedno ukazuje na neorganiziranost i nestalnost te vlasli. Daljnje je napredovanje zaustavljeno negdje u Hrvatskoj, prema riječima kroničara na »Željeznoj planini«, za koju se obično misli da je Gvozd, ali postoji i prihvatljivija teza po kojoj granicu Ladislavova prodora treba tražiti dublje u Hrvatskoj npr. na Kapeli.

Od daljnje je osvajanja Ladislav morao odustati, ne zbog pruženog otpora koji je bio neorganiziran, te zato slab, nego zbog opasnosti koja mu se iznenada pojavila za leđima.

Zabrinut za dalmatinske gradove nad kojima je i dalje imao formalno vrhovništvo, Bizant je odlučio zaustaviti uspješni pohod Ladislava kojemu se razjedinjeni Hrvati nisu mogli suprotstaviti. Carska je diplomacija pozvala u pomoć nomadske Kumane, pa su ovi sa sjevera provalili u Ugaroku i ozbiljno je ugrozili. Uvidjevši kolika opasnost prijeti središtu njegove države, Ladislav se odlučio na hitni povratak.

USPOSTAVA UGARSKE VLASTI U SLAVONIJI

Valjalo je ipak najprije osigurati nove stečevine na jugu, kako bi se stvorili temelji za konačno osvajanje Hrvatske. Zato je kralj imenovao svog nećaka Almoša hrvatskim kraljem, mada zasigurno nije bio u posjedu hrvatske krune, a najvjerojatnije nije nikada ni ušao u Hrvatsku, nego se zadržao u Slavoniji. Ujedno je poduzeo još jednu mjeru, čije će posljedice biti dalekosežne po hrvatsku povijest: u Zagrebu je osnovao biskupiju, podredivši joj čitavo područje tadašnje Slavonije, ili tzv. slavonskog dukata.

Zbog nedostatka izvornog materijala nije nam poznato što se događalo sa starom sisačkom biskupijom, koja se posljednji put spominje u vrijeme Tomislava, ali je i tada njena stolica bila upražnjena. Kršćanstvo je nesumnjivo postojalo na području Slavonije i prije 11. stoljeća, a njegovo je središte moralo biti u Sisku ili njegovoj blizini. Taj je kraj bio organski vezan za hrvatsko zaleđe, oslanjajući se na planine onkraj Kupe, te je bio nepovoljna točka za stvaranje crkvene organizacije na koju bi se oslanjala nova vlast Arpadovića. Razumljivo je, dakle, da Ladislav traži sigurnije uporište, a nalazi ga u utvrdi podno Medvednice, uz koju je već tada moralo postojati razvijeno naselje. S osiguranim zaleđem, uz dobar riječni prijelaz, na najkraćem putu od središta Ugarske države do mora, Zagreb je bio idealno središte nove vlasti.

Uspostava crkvene organizacije bila je prije svega političko pitanje. Zbog toga je trebalo što prije zaboraviti sisačku biskupiju i kult njena zaštitnika, Sv. Kvirina. Gotovo sistematski njegov je spomen izbrisan iz zagrebačkog kalendara, te se još u vrijeme biskupa Kažotića pazilo na to da ga se zaboravi. Uspomena na ranokršćanskog mučenika ostala je sačuvana samo u okolici Siska u nekim toponimima, kao i u posveti jedne sisačke crkve.

Zagrebačka je crkva ujedno naslijedila posjede ukinute sisačke biskupije, stvorivši tako osnovu najvećeg veleposjeda u Slavoniji.

Za prvog biskupa Ladislav je doveo češkog svećenika Duha, očito zbog toga jer je htio imati stranca kao predstavnika nove vlasti, ali takvoga čiji će jezik domaće stanovništvo lakše razumjeti.

Da bi zaštitio svog biskupa, Ladislav je u neposrednoj blizini njegova sjedišta, sa sjeverne strane Medvednice, stvorio veliko Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo. Dodijelio ga je uglednom i moćnom rodu Ača, pretvorivši Medvednicu u jaku tvrđavu, na koju se valjda oslanjao i Almoš.

UGARSKO-HRVATSKA ZAJEDNICA

Ladislavov nećak nije u Hrvatskoj naišao ni na kakvu potporu. Neuspješan i nepoduzetan, pokazao se kao loš nasljednik prijestolja, te je Ladislav pred smrt odlučio tu ulogu namijeniti svom drugom sinovcu Kolomanu. Povijest nam je sačuvala uspomenu na grbavca koji se, povučen zbog svoje tjelesne mane, posvetio obrazovanju i knjizi. Kako

nije ispunjavao predodžbu o idealnom vitez, Ladislav ga nije uzimao u obzir za prijestolonasljednika, ali se nasuprot slabom Almošu pokazao kao bolje rješenje.

Koloman je poduzeo prvi pokušaj prodora u Hrvatsku, odnosno uplitanja u prilike južno od Slavonije, kada je poslao jedan odred vojske da u Biogradu dočeka njegovu zaručnicu, normansku princezu Buzilu. Već mu je tada moralo postati jasno koliko bi mu značilo posjedovanje Hrvatske i dalmatinskih gradova, ako bi se želio čvršće uklopiti u zapadni svijet.

Čin vjenčanja s Buzilom bio je zapravo potvrda Kolomanovog povratka pod papino okrilje, jer je princezin otac Rogerije bio saveznik Irhna II. Kao nekada Zvonimir, sada je i Koloman stekao papino savezništvo u borbi za ustaljenje na hrvatskom prijestolju.

Kolomanovom je pohodu prethodio ugovor s Venecijom o međusobnom priznavanju vlasti nad stečenim područjem. Dužd je mogao uzeti naslov vojvode Dalmacije, pod uvjetom da Kolomanu prizna pravo na titulu kralja Hrvatske.

Vojna pratnja jedne princeze nije mogla biti osobito velika, ali je ipak bila opasna za one snage u Hrvatskoj koje su prijestolje Trpimirovića priželjkivale za sebe. Prvi je udaru sa sjevera bio izložen Petar, a moguće da je tada s hrvatske strane bio još jedini ozbiljni kandidat u igri za prijestolje. Zbog toga je odlučio spriječiti svaki pokušaj Ugra da se upletu u zbivanju u Hrvatskoj.

Njihovog je vojskovođu Merkurija dočekaao s vojskom koju je uspio okupiti na planini Gvozdu (to ne mora nužno biti ista planinu na koju se uspio probiti Ladislav). Ishod bitke bio je fatalan za Hrvate: Petar je poginuo, a s njim je nestala posljednja mogućnost okupljanja oko jednog političkog središta. Mađari su taj događaj shvatili ozbiljnije od Hrvata - ostao je zabilježen u jednoj ugarskoj kronici, dok se uspomena na nj nije sačuvala ni u jednoj dalmatinskog kroničara. Bilo je to vjerojatno zato, jer se Petrova vlast nije niti osjećala u priobalnim krajevima.

Usprkos ovoj pobjedi, Kolomanu je trebalo još nekoliko godina da se odluči na konačno pokoravanje susjednog kraljevstva. Godine 1102. krenuo je prema jugu, s ciljem da za sebe pridobije priobalne krajeve. Raspoložemo s premalo podataka, a da bismo mogli preciznije rekonstruirati događaje do kojih je tada došlo, ali se čini da je Koloman naišao na savezništvo plemstva, ujedinjenog nakon Petrove smrti.

Ugovor između njega i predstavnika dvanaest hrvatskih plemena u obliku u kojem je dospio do nas svakako nije autentičan, ali je gotovo sigurno da je do nekog ugovora među njima moralo doći. Prema kasnijim prilikama znamo da je hrvatsko plemstvo uživalo porezne slobode kakve nisu bile poznate ni u Slavoniji, ni u Ugarskoj. Također su bili oslobođeni dužnosti ratovanja sjeverno od Drave.

Plemstvo koje nije bilo u stanju između sebe izabrati novoga kralja moralo je prihvatiti ovakvo rješenje, oko kojega se mogao najlakše postići dogovor. Kolomanu je predana Zvonimirova kruna, kojom se u jednom od najvažnijih hrvatskih središta, Biogradu, okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Time je novi vladar ostvario prvi korak u obnavljanju nekadašnje vlasti Trpimirovića i Zvonimira. Pred njim je stajao još i zadatak pokoravanja dalmatinskih gradova, kojima je već nekoliko godina vladala Venecija.

PRIPAJANJE DALMACIJE

Dalmacija u to vrijeme već odavno nije postojala kao jedinstvena cjelina, već je svaki grad zasebno odlučivao o svojoj sudbini. Bilo je to doba osvita jadranskih komuna. Koloman se prvo uputio k Splitu, možda zato jer se u osvajanju Dalmacije htio oslanjati na Crkvu, kao što se može zaključiti iz njegovih kasnijih pregovora sa Splitom, Trogirom i Zadrom. Osim toga, Crkva je bila još jedina organizirana snaga u Dalmaciji.

Osvajanje grada svakako nije bilo jednostavno. Iz pričanja Tome Arhiđakona teško je razlučiti istinu od njegovih dodataka, ali je sigurno da su građani pružili Kolomanu otpor. Sukob je prekinut tek nakon pregovora kralja s nadbiskupom Krescencijem, kada su Splićani dopustili Ugrima slobodan ulazak u grad.

Iz Splita Koloman se uputio k Trogiru, na čijem je čelu još uvijek bio biskup Ivan. Ugledni je prelat, slično Krescenciju, poveo pregovore i dogovorio mirnu predaju grada. Otuda je Koloman otišao do Zadra, u koji je ušao 1105. godine. Ulazak u dalmatinsku metropolu morao je biti također miran, usprkos važećem ugovoru s Venecijom. Kralj je po dolasku odlučio svoj trijumf trajno obilježiti. Uz samostan Sv. Marije, što je oduvijek bio u dobrim odnosima s hrvatskim vladarima, podigao je impozantni zvonik na koji je dao uklesati natpis na spomen svog ulaska u Zadar. Nova je vlast time dobila potvrdu kakvu u ovome gradu nijedna prije nije imala.

Nakon desetljeća rasula i borbi oko prijestolja, Koloman je ponovo objedinio Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju. Uklopljene u jaku državu Arpadovića, hrvatske su zemlje imale mogućnost razmjerno mirnog i sigurnog razvoja što će se nadovezivati na sjajno doba Petra Krešimira i Zvonimira. Novi je državni okvir zbog toga imao i svojih pogodnosti za Hrvate. Nevolja je pak bila u preseljenju najvažnije središnje (kraljevske) vlasti izvan same države. Hrvatska je ostala bez političkog središta oko kojega bi se mogla okupljati, prepuštena ubrzanoj feudalizaciji i atomizaciji svojih društava. Tako se, na neki način, na kraju svoje samostalnosti našla tamo gdje je i počela tri stoljeća ranije: razmrvljena u županije. Društveni je razvoj ipak išao svojim tokom, pretvorivši hrvatsko društvo iz rodovskoga u složenu feudalnu strukturu. Temeljne odrednice zrelosrednjovjekovnog razvoja bile su zacrtane.

O TUMAČENJU ETNOGENEZE HRVATA

Problem

Kada je Benedikt Zientara prije nešto više od jednog desetljeća pisao o srednjovjekovnim nacionalnim strukturama, zaključio je, s puno optimizma, da je znanost prevladala mit o zajedničkom porijeklu i krvnom srodstvu »jezgre« nacije. Pri tome je mislio na koncepciju što su je, u vezi s nacionalnim ideologijama, nudili historiografski romanticizam i pozitivizam. Dok je prvi u naciji tražio zajednička duhovna obilježja i nepromjenljivi duh nacije, drugi je u njoj vidio grupu sa zajedničkim porijeklom i istim biološkim svojstvima. Danas bi, čini mi se, bilo uopće ispravnije napustiti sintagmu »porijeklo naroda«, jer ona predmnijeva upravo postojanje stalne jezgre, a zapostavlja sve druge komponente naroda/nacije, te bi valjalo dosljedno govoriti samo o etnogenezi kao stalnom i nikada dovršenom procesu.

Spominjem Zientarin optimizam imajući pred očima stanje južnoslavenskih historiografija što, rabeći zastarjele metodološke obrasce, projiciraju suvremene nacionalne podjele u davna ranosrednjovjekovna stoljeća. Pri tome se zaboravlja da su putovi naših etnogeneza mogli teći i drugačije, te da je njihovo ishodište bilo zacijelo različito od konačnog rezultata.

Zahumljani i Dukljani bili su u određenom trenutku u prilici razviti se u zasebne narode. Zbog toga se možemo s pravom zapitati, je su li doista na prostorima antičke Dalmacije, Prevalgane i Mezije u ranom srednjem vijeku postojala samo dva naroda (Hrvati i Srbi), kako se to najčešće prikazuje i u novijoj historiografiji, te moramo li zbog toga kulturni, politički i društveni razvoj sklavinija južno od Cetine uključiti u genezu susjednih »velikih« naroda?

Pojava etnonima

Izvori što nas obavještavaju o vremenu slavenskog doseljenja (bizantski pisci i pisma pape Grgura I) ne prave razliku među pojedinim slavenskim grupama, nazivajući ih sve jednostavno Slavenima. Ime Hrvata po prvi se puta javlja u darovnici kneza Trpimira, odnosno u Branimirovom natpisu iz Šopota kod Benkovca, ime Srba nešto ranije u Einhardovim analima. Gotovo istovremeno, ali u mlađem izvoru (Mletačkoj kronici Ivana Đakona), pojavljuje se i ime Neretvana. Vijest Konstantina Porfirogeneta o ugovoru dalmatinskih gradova sa slavenskim kneževima u zaleđu (u vrijeme cara Bazilija I) otkriva i imena Travunjana i Zahumljana. Tome se moraju pribrojiti i ostale skupine, kao Gaćani (Guduscani), Timoćani, Moravljani, Konavljani i Dukljani. Ako je suditi prema vijestima iz vremena kada Slaveni na zapadnom Balkanskom poluotoku istupaju iz anonimnosti, u trenutku u kojemu je istočna Jadranska obala postala zanimljiva i u međunarodnim odnosima, čini se da se slavensko pučanstvo diferenciralo u više nego dvije etnogenetske jezgre.

Utjecaj Bizanta na etnogeneze?

Uz pomoć »De administrando imperio« možemo u prvoj polovici 10. stoljeća dobiti jasniju sliku ovih zajednica. Granice među sklavinijama tekle su riječnim koritima, ili su ishodile iz važnih priobalnih gradova (Dubrovnik, Kotor).

Da li je u takvom uređenju granica sudjelovao Bizant, uključio se u podjelu prije svega na svojim maritimnim sposobnostima? Slaveni su odmah naslijedili antičke administrativne granice kada je riječ o lokalnoj upravi, moguće da su bizantske vlasti, nakon stupanja doseljenika u federatski odnos s carstvom, odredile i teritorijalne organizacije drugog stupnja, unutar provincije Dalmacije (i Prevalitane).

Kasniji tragovi takvog mogućeg bizantskog utjecaja mogli bi se tražiti u vijestima Konstantina Porfirogeneta o Heraklijevoj ulozi u doseljenu Hrvata i Srba, kao i o ulozi njegova djeda Bazilija I. u postavljanju vladara pojedinim slavenskim narodima što su od njega primili kršćanstvo. Blijedi bi odjek mogao biti i prikaz Svetopelekova sabora u djelu barskog anonima, na kojemu su sudjelovali i carski poslanici, a posljedica kojega je bila pravilna dioba kraljevstva na četiri jednaka dijela.

Na ovome bih mjestu htio upozoriti na još jednu moguću granicu, onu na Zrmanji, što je dijelila kasniju bansku od kraljevske Hrvatske. Ona se također mogla dobro nadzirati uz pomoć brodovlja kojim se moglo na tome mjestu zaci dublje u kopno. Uzme li se u obzir da su upravo u Lici, prema riječima Konstantina Porfirogeneta, postojali ostaci Avara, te da je taj kraj bio podređen upravi bana (funkcije s očitom avarskom tradicijom), mogli bismo pomišljati na postojanje granice na Zrmanji u vrijeme prije aachenskog mira. Odras te podjele u tom bi slučaju bila i titula Borne, kneza Dalmacije i Liburnije, kao uostalom i općenito razlikovanje Dalmacije i Liburnije u suvremenim izvorima. Prema anonimnom ravenatskom geografu, Liburniji su pripadali južno od Zrmanje samo Nin i Karin, iako je njena tradicionalna granica bila na rijeci Krki.

Pretpostavimo li da je Bizant odigrao odlučujuću ulogu u razgraničenju Sklavinija, tada moramo carstvu pripisati i začinjanje istočnojadranskih etnogeneza. Očito je, naime, da pri nastanku novih naroda na ovim prostorima prevagu nije odnijela tradicija donesena iz slavenske pradomovine ili pak neke etničke razlike (npr. jezik ili materijalna kultura), već upravo teritorijalno/političko određenje. Najjasniji je dokaz tomu da svi narodi, osim Hrvata i Srba, ne nose etnička, već teritorijalna imena, dobivena prema pripadajućim sklavinijama. Čak i na kasnijem središnjem hrvatskom području, prije pojave hrvatskog imena sredinom 9. stoljeća, jedini etnonim je onaj Gačana. On se lijepo uklapa u inače poznatu naviku Slavena da se nazivaju prema rijekama i vodama uz koje obitavaju. Na slavenskom jugu mogu se navesti primjeri Neretvana, Bosanaca, Timočana, Moravljana, Morjana i, u krajnjoj liniji, Konavljana.

O mogućem federatskom odnosu Slavena s Bizantom vidi u poglavlju »Pokršćavanje i počeci crkvene organizacije«.

Veze etničkog i političkog

Glavnu poteškoću uočavanju etničke raznolikosti Slavena duž jadranske obale činilo je tumačenje Konstantina Porfirogeneta, po kojemu su Neretvani (Pagani), Zahumljani, Travunjani i Konavljani porijeklom Srbi. Pri tome je car dosljedno izostavljao Dukljane iz ove srpske zajednice naroda. Čini se, međutim, očitim da car ne želi govoriti o stvarnoj etničkoj povezanosti, već da su mu pred očima politički odnosi u trenutku kada je pisao djelo, odnosno iz vremena kada su za nj prikupljani podaci u Dalmaciji. Opis se svakako odnosi na vrijeme kada je srpski knez Časlav proširio svoju vlast i na susjedne sklavinije, pored navedenih još i na Bosnu. Zajedno sa širenjem političke prevlasti, širilo se i etničko ime, što u potpunosti odgovara našim predodžbama o podudarnosti etničkog i političkog nazivlja. Upravo zbog toga car ne ubraja Dukljane u Srbe, niti se srpsko ime u Duklji/Zeti udomaćilo prije 12. stoljeća. Povjesničari koji su bez imalo zadržke Dukljane pripisivali Srbima, pozivali su se na Konstantina, mada im on nije za takve teze davao baš nikakve argumente, navodeći Dukljane isključivo pod njihovim vlastitim etnonimom.

Neretvani

Što se tiče Neretvana, ili Pagana, njih izvori 9. i 10. st. nazivaju dosljedno njihovim vlastitim imenom, te nema sumnje u njihovu etničku posebnost, izraženu još i dodatnim specifičnostima: kasnim pokrštavanjem i gusarenjem kao važnom privrednom granom. Stapanjem neretvanske kneževine u 11. stoljeću s Hrvatskom, nestalo je i Neretvana kao zasebnog etnosa. Pokušaj izjednačavanja Neretvana s »Morjanima« ili »Morsticima« hrvatskih isprava i Supetarskog kartulara dosta je uvjerljivo pobio S. Gunjaca, čime je uklonio i posljednji (krivi) trag njihove etničke posebnosti u 11. stoljeću.

Bosanci

Slično vrijedi i za Bosance. Ne treba sumnjati u Konstantinovu vijest o vlasti Srba nad područjem Soli (Tuzle), ali njegovo izvođenje porijekla Bosanaca od Srba jednako tako malo vrijedi, kao i ono ostalih Slavena. Samo ime Bosanaca, što vuče porijeklo od imena rijeke duž koje su se naselili, govori o njihovoj vlastitoj etnogenezi u 10. stoljeću.

Zahumljani

Stanovnike Zahumlja jedino Konstantin označava kao Srbe. Ova sklavinija izlazi iz anonimnosti u vrijeme kneza Mihajla Viševića, kojeg izvori, uključujući *De administrando imperio*, spominju kao vladara Slavena ili Zahumljana. Pri tome je neobično važna careva vijest o porijeklu vladajućeg roda: ona, čini se, odgovara lokalnoj tradiciji prema kojoj su Mihajlovi preci potomci Litzika, koji su živjeli uz rijeku Vislu. Ova tradicija nema nikakve veze s Konstantinovom pričom o seobi Srba, te je jasno da Zahumljani svoje porijeklo nisu izvodili iz srpskoga. Još i u 12. stoljeću nazivali su se jednostavno Slavenima.

Travunjani

Vrijednost svojih etnogenetskih tumačenja razotkriva car u poglavlju o Travunjanima, u kojemu kaže da oni pripadaju Srbima, ali samo od vremena Heraklija do kneza Vlastimira, kada su stekli neovisnost. Car očito povezuje etničku i političku pripadnost: u trenutku kada pucaju političke veze, prestaju i one etničke. To napokon u potpunosti omogućava tumačenje Konstantinovih tvrdnji da su Neretvani, Zahumljani, Travunjani i Konavljani Srbi, kada to ne tvrdi nijedan drugi izvor. U slučaju Duklje to je još jasnije: kako to da Dukljane ne ubraja u Srbe, iako bi to gotovo moralo proizlaziti iz njihova geografskog položaja?

Dukljani

Koja su etnička imena koristili drugi pisci za Dukljane? Samo ih Skilica spominje kao Srbe. Kekaumen opisuje dukljanskog vladara Stjepana Vojislava kao Travunjanina Srbina, što nikako ne znači da je Dukljane smatrao Srbima (jedino Travunjane). Skiličin nastavljajući i Zonara izjednačavaju Srbe i Hrvate u Duklji, dok Mihajlo Devolski govori o stanovnicima Duklje samo kao o Hrvatima. Nicifor Brijenije piše o Hrvatima i Dukljanima, koje razlikuje od Slavena. Dok pod ovim posljednjima očito misli na makedonske Slavene, oni prvi su mu stanovnici Duklje. Napokon, Ana Komnena piše o Dalmatima pod vodstvom Mihajla, Bodina i Vukana, ali kao srpskog kneza označava samo Vukana, što znači da i ona razlikuje Dalmate (Dukljane) od Srba.

Sve u svemu, navodi bizantskih pisaca ne dopuštaju nam izjednačavanje stanovnika Duklje u 11. i 12. stoljeću bilo sa Srbima, bilo s Hrvatima. Krajem ovoga razdoblja srpsko ime prodire intenzivnije u dukljansku/zetsku sklaviniju, što je bila posljedica čvršćeg političkog vezivanja pod zajedničkom dinastijom Nemanjića.

Najstarija nam je povijest Duklje nepoznata. Prve podatke donosi »De administrando imperio«. Zanimljivo je da car, prilikom nabiranja dalmatinskih gradova koji su od vremena Bazilija I. plaćali tribut slavenskim vladarima u svom zaleđu, izostavlja Kotor i druge gradove Gornje Dalmacije (osim Dubrovnika, što je ionako potpadao ponekad pod Gornju, ponekad pak pod Donju Dalmaciju). Mislim da se to ne može protumačiti drugačije nego da je Bizant u 10. stoljeću držao Duklju čvrsto u svojim rukama, te da Kotoru i drugim gornjodalmatinskim gradovima nije od Slavena prijetila nikakva opasnost. Čvrsta je i mitska vlast u njihovom zaleđu uspostavljena već i prije Bazilijeve vladavine. Mislim da joj početke treba tražiti najkasnije u vrijeme osnivanja dračke teme u drugom ili trećem desetljeću 9. stoljeća). To što se u izvorima, s iznimkom kod arhonta Petra, čija datacija nije sigurna, ne spominje nijedan dukljanski knez sve do Vladimira (oko 1000. g.), znak je potpune ovisnosti Duklje od Bizanta. Stalna prisutnost carstva sprečavala je širenje srpske vlasti, pa time i imena, na dukljansko područje. Zbog toga Konstantin niti ne izvodi porijeklo Dukljana od Srba.

U drugoj polovici 11. stoljeća proširila se Duklja na susjedne države. Knez Mihajlo, koji se uz pomoć pape Grgura VII. vjerojatno okrunio za kralja, zavladao je susjednim sklavinijama. Time su postavljeni temelji za širenje dukljanskog etničkog imena na šire područje, što je moglo dovesti (da zbog promjene odnosa snaga nije došlo do obrata) do etnogeneze čiji bi rezultati bili bitno drugačiji od današnjih.

Barski je svećenik sredinom idućeg stoljeća u svom djelu »Kraljevstvo livena« razradio ideju takve države. Djelo je trebalo, između ostaloga, pružiti opravdanje vlasti dukljanskih/zetskih vladara nad susjednim sklavinijama i gradovima. Tako se političko ujedinjenje odražava uključivanjem travunjske vladarske genealogije u dukljansku, kao i preuzimanjem raznih historijskih i legendarnih osoba hrvatske i srpske povijesti. Tako je u mašti barskog svećenika nastalo veliko kraljevstvo čije je središte bilo u Duklji, a čiji su kraljevi svoje davno porijeklo vukli od gotskih vladara.

Ostali etnonimi

Da bismo upotpunili sliku etničke raznolikosti Slavena (a ispuštajući iz vida makedonsko-bugarski i grčki prostor, na kojemu su također živjela brojna plemena - npr. nekoliko samo u okolici Soluna), prisjetimo se još i Moravljana i Timočana sjeverno od Srba, te Karantanaca na zapadu. Svi su oni nosili imena zemljopisnog podrijetla.

Specifičan je slučaj Slavena u međurječju Drave i Save. Usprkos pokušajima Franaka (a i Bugara) da tamo stvore jaču pograničnu upravnu cjelinu, izgleda da se sve do Ladislava kneževska organizacija nije uspjela učvrstiti u tolikoj mjeri, a da nametne neko posebno etničko ime tamošnjim Slavenima. Zbog toga se, nakon smirivanja prilika u vrijeme Arpadovića, kraj između Save i Drave počinje nazivati Slavonijom, pa se shodno tome i njegovi stanovnici nazivaju Slavoncima (Slovincima). Tek u 16. stoljeću (iako postoje i raniji sporadični primjeri postojanja hrvatskih skupina sjeverno od Save), s migracijama izazvanima turskim prodorima, u Slavoniji se javlja hrvatsko ime, da bi se s vremenom nametnulo kao jedini etnonim.

Zbog toga otpadaju razlozi proglašavanja svih Slavena na istočnojadranskoj obali i njezinu zaleđu Hrvatima ili Srbima. Svi oni, kroz čitav srednji vijek, nose zajednički slavenski nazivnik, dok im pojedini izvori pridaju i zasebna etnička imena. Međusobno se tijekom ranog srednjeg vijeka razlikuju gotovo samo po svojoj političkoj pripadnosti.

Origo gentis

Svaka analiza podataka što se odnose na etnogenetske procese nameće dakako problem vrednovanja i pouzdanosti izvora za tumačenje doseljenja i najstarije povijesti Hrvata i susjednih Slavena. Pri tome su tri osnovna izvora: De administrando imperio Konstantina Porfirogeneta, Kraljevstvo Slavena Popa Dukljanina i Historia salernitana Tome Arhidakona. Pozitivistička je historiografija u njima tražila egzaktne podatke na kojima bi izgradila ranosrednjovjekovnu događajnicu, a uvelike čini to i danas. Takav je pristup izvorima dovodio do njihova odbacivanja, kao u slučaju Dukljaninova djela, ili pak do različitih pokušaja da se pojedine dijelove tumači kao naknadne interpolacije ili tendenciozne prerade stvarnih zbivanja. Tako su pojedinci prema vlastitim trenutnim potrebama brisali i prekrajali Konstantinovo i Tomino djelo.

Danas nam se nude drugačije mogućnosti interpretacije tih važnih izvora, napose u dijelovima što se odnose na najstariju povijest. U njima valja tražiti tipične etnogenetske priče, tradiciju kojom je trebalo legitimirati i objasniti postojeće etnopolitičke ili vjerske odnose. Bila je to uglavnom usmeno prenošena baština, kojoj je svaki novi naraštaj dodavao ponešto od vlastite istine i odnošenja prema prošlosti.

Kako su takve priče imale u sebi nešto od mita, njihova istinitost tim preradama nije bila umanjivana, jer mit je sam po sebi istina. Sigurno je, međutim, da su se sa svakom generacijom udaljavale od povijesne stvarnosti što su je nastojale objasniti.

Zbog toga ne bismo smjeli olako optuživati spomenute davne pisce da su bili tendenciozni ili da su krivotvorili istinu. Pitanje je u kojoj im je mjeri ona uopće bila dostupna? Barski i splitski svećenik iskreno izjavljuju da pišu onako kako su čuli od starijih, odnosno da nejasna mjesta upotpunjuju nagađanjem. Dukljanin piše: »Ali neka nitko od čitalaca ne pomisli, da sam napisao ma šta drugo, osim onoga šta sam čuo pričati od naših otaca i vremenih staraca kao pravu istinu.« Toma izjavljuje slično: »A mi ćemo, kao u onome što prethodi, pokušati izložiti slijedeći dijelom pisano, dijelom predanje, dijelom nagađanje.«

Iako car nije nigdje napisao nešto slično, noviji se historičari slažu u tome da se upravo pri opisivanju doseljenja Hrvata oslanjao (bilo on, bilo tobožnji anonimni autor 30. poglavlja) na narodnu, dakle usmeno prenošenu tradiciju. Odnos tradicije, te vjerodostojnih i konstruiranih tvrdnji u DAI u najnovije je vrijeme na nekoliko primjera ilustrirao H. Wolfram.

Narodna tradicija je, dakako, pomalo neprikladan pojam. Po njemu bi se zaključivalo da je priče o povijesnim zbivanjima, o vladarima, junacima i slavim borbama, o pokrštanjima i državničkim pregovorima smišljao i prenosio (samo) neobrazovani puk. Znanost je već davno ukazala na neodrživost romantičarskog tumačenja po kojemu bi neuki seljaci bili autori takvih priča. Epske su pjesme, kao dominantan oblik tradicije, stvarali uglavnom obrazovani pojedinci, nerijetko na temelju zapisa u samostanima i crkvama. Ne treba posebno isticati da se ti umjetnici-povjesničari nisu previše obazirali na kritičnost prema građi i znanstvene metode.

Pisci triju gore spomenutih djela u različitoj su se mjeri oslanjali na arhivsku građu. Neoslanjanje se na dokumente vidi i po izostanku točnog datiranja događaja i osoba. Konstantin, primjerice, pišući o Južnim Slavenima, spominje samo godinu preseljenja Salonitanaca u Rauzij, vjerojatno zato, jer je taj podatak zasnivao na nekom u Dubrovniku još sačuvanom kamenom natpisu. Dukljanin rabi pisane predloške (između ostalog povijest Gota), ali ih interpretira na osebujan način (izjednačavajući u ovom slučaju Gote sa Slavenima). Tomina priča o doseljenju Hrvata, u kojoj se miješaju Goti, Poljaci i Kelti s ušća rijeke Po, očito je plod domišljanja obrazovanog svećenika kojemu prava situacija u 7. stoljeću nije bila ni poznata, ni jasna.

Zbog toga vjerujem da je Konstantin i u tumačenju Heraklijeve uloge slijedio »narodnu« tradiciju, samo što je to ovoga puta bila tradicija stanovnika dalmatinskih gradova, »traditio romana«. Za njih je također Heraklije bio spasitelj carstva, onaj koji je uredio odnose s barbarima. Jedinstvo cara i Crkve u svetom ratu protiv Perzijanaca samo je moglo biti dodatnim poticajem očuvanju uspomene na cara unutar dalmatinske Crkve, tim prije što je car posredno sudjelovao i u obnovi crkvene hijerarhije nekadašnje salonitanske nadbiskupije.

U 30. su poglavlju, dakle, suprotstavljene dvije tradicije, jedna dalmatinska/romanska, u kojoj je car Heraklije možda imao malo prenaplašenu ulogu, te druga hrvatska/slavska, u kojoj je bio potpuno zaboravljen. Obje su jednakovrijedne, pa ne možemo jednoj vjerovati više no drugoj.

Uloga Heraklija u tradiciji o doseljenju Hrvata

Jedno od ključnih mjesta kojima se bavila kritika Konstantinova djela je upletanje Heraklija u organizaciju doseljenja i pokrštavanja Hrvata. Iako se dolazak Slavena/Hrvata općenito stavlja u vrijeme njegove vladavine, Heraklijeva se uloga smatra prenaplašenom, čak izmišljenom. Historiografija je smatrala pouzdanijom priču u 30. poglavlju DAI, navodno hrvatsku narodnu tradiciju što je caru odricala tako važnu ulogu. Postoji, međutim, način da se dva naizgled proturječna tumačenje doseljenja bolje objasne i izmire. Najstarije mletačke kronike (*Chronicon altinate* i *Kronika Ivana Đakona*) pridaju Herakliju istaknutu ulogu u spašavanju kršćanskog svijeta i najstarijoj povijesti Venecije.

Iako su priče o Heraklijevim podvizima zbrkane i pretjerane, one su odraz popularnosti što ju je car uživao zahvaljujući podvizima kojima je spasio carstvo, ponajprije od Perzijanaca.

Stanovništvo Venecije povezivalo je s Heraklijem postanak svoga grada-države. Kako su Venecija i Dalmacija kroz čitavo rano srednjovjekovlje činile dio istog bizantskog svijeta, to su i legende što su živjele u Veneciji morale naći odraza u dalmatinskim gradovima. Tim prije što i ovi u vrijeme obnove u 7. stoljeću također stječu temelje svog kasnijeg razvoja.

Origo civitatis

Razvoj etnogenetskih priča možemo u sva tri djela pratiti na primjeru priča o padu Salone i osnutku Dubrovnika. *Origo civitatis* samo je drugo lice *origo gentis*.

U DAI je zabilježeno vjerovanje da su Salonu zauzeli i porušili Avari, odnosno Slaveni. Unutar hrvatske/slavenske tradicije zapisane u 30. poglavlju, Slaveni nemaju udjela u rušenju metropole, jer kao dio rimskog svijeta nisu imali razloga sami sebi pripisivati takav čin - dapače, oni se prikazuju kao osloboditelji Dalmacije od Avara. Romansko je pak stanovništvo pamtilo Avare kao invazore, a pred očima je imalo Slavene. U njihovoj tradiciji moralo je doći do izjednačavanja Slavena i Avara, pogotovo što je pamćenje imalo svoje korijene u vremenu političke pripadnosti Slavena avarskom kaganatu. Istina je, prema tome, ovisila o tome iz koje sredine potječe priča o rušenju Salone.

Goldstein ne obazire na navedene podatke iz mletačkih kronika. Inače u prilog aktivnoj ulozi Bizanta u doseljenju Slavena u Dalmaciju govori ustaljena praksa carstva da prihvaća barbare na svojem području kao federate, a i ovi su priznavali suverenitet carstva čak i na Zapadu sve do u kraj 5. stoljeća. Kako je u slučaju slavenskog naseljavanja Dalmacije postojao također obostrani interes carstva i barbara, vjerojatno je da je u Heraklijevo ime sklopljen federatski ugovor. To što nije sačuvan ne znači mnogo, jer nijedan takav ugovor nije došao do nas.

Potrebno je napomenuti, radi pravilnijeg ocjenjivanja, da je danas jasno kako život u Saloni nije bio prekinut nekim rušilačkim činom (do kojega je vjerojatno došlo), već se nastavio, iako u osiromašenome obliku, i nakon prve četvrtine 7. stoljeća. U pričama što ih donose Konstantin i Toma mogu se prepoznati historijske jezgre, ali su prikazi kataklizmičnih završetaka svakako nastali mnogo kasnije od događaja što ih opisuju, možda i pod utjecajem izravnog uočavanja impozantnih gradskih ruševina.⁵⁰

O osnutku Dubrovnika najstarije podatke donosi DAI, i to u dvije verzije.⁵¹ Jedna je već pouzdanija priča o preseljenju Salonitanaca u 5. stoljeću (449. godine?), a druga ona o izbjeglicama iz Epidaura što su ga porušili Slaveni. Ta je priča mogla nastati samo u Dubrovniku dok još u njemu nije bilo Slavena, jer očito nije bila namijenjena njihovom legitimiranju na rimskom području.

Dukljanin je pak zabilježio noviju varijantu, kojom oslikava potpuno drukčije odnose u gradu. Po njemu su Epidaur razrušili Saraceni, a Dubrovnik su podigli rimski rođaci slavenskog kralja Pavlimira-Bela u suradnji sa Slavenima. Time je sa Slavena skinuta krivnja za razaranje Epidaura, što je potpuno razumljivo znamo li da su u 12. stoljeću, kada Dukljanin piše svoje djelo, oni činili veliki dio dubrovačkog stanovništva. Dapače, Dukljanin im pridaje i ravnopravnu, ako ne vodeću ulogu u osnivanju gornjodalmatinske metropole.

Napokon, origo civitatis u Tome i ovoga je puta konstrukcija zasnovana na izbljedjeloj tradiciji: Epidaur su razrušili došljaci iz Rima, te su zajedno sa starosjediocima izgradili Dubrovnik. Toma je iz priče izbacio svaki spomen Slavena, možda u želji da naglasi autonomnost obalnih gradova u odnosu na zaleđe.

U ovom slučaju, kao i pri tumačenju propasti Salone, povijesna istina nema veze s pričama trojice pisaca - one se pokazuju kao odraz tradicije, kao urboge-netička tumačenja, slična etnogenetičkim, kojima je svaka zajednica nastojala objasniti svoje porijeklo kroz prizmu suvremene situacije.

Neki elementi tumačenja etnogeneze

Na isti bismo način mogli analizirati i njihovo pisanje o pokrštavanju Hrvata/Slavena, pri kojemu se pridavalo različito značenje ulogama bizantskog cara, pape ili domaćih vladara. Pošto je pokrštavanje bio ne samo vjerski, nego i politički čin, to je i ono služilo kao sastavnica legitimiranju pred kršćanskom/rimskom ekumenom. Tumačenje prihvaćanja nove vjere podlijegalo je istim pravilima kojima i priče o postanku naroda i gradova.

Porast broja hrvatskih plemena, zabilježen u Konstantina i Tome (ali i u drugim djelima), možda najbolje objašnjava zadaću etnogenetskih priča. Dok je osnovni broj plemena (ili rodova?) u pretkonstantinovskoj tradiciji bio pet (petoro braće), Konstantin bilježi i dvije sestre, koje su trebale po svoj prilici ozakoniti uključivanje još dva plemena u hrvatsku zajednicu. Toma govori o sedam ili osam plemenitih rodova. Bez obzira na to da se kasnijih dvanaest plemena teško može dovesti u vezu s ovih sedam ili osam, ipak taj porast broja govori o nastojanju uključivanja sve većeg broja zajednica u hrvatski »politički narod«.

Čini se, napokon, da možemo ustvrditi kako pisanje cara Konstantina, Popa Dukljanina i Tome Arhidakona u odlomcima što se odnose na doseljenje, etnogenezu i pokrštavanje Hrvata/Slavena nije takva izvorna građa kojom bismo te pojave mogli točno prikazati. Sva tri pisca sačuvali su prvorazredne spomenike tradicije i najstarije književnosti, ali je otkrivanje istinite historijske jezgre u njima moguće tek uz korištenje i drugih izvora.

Jedan prijedlog u traženju rješenja

Umjesto bilo kakvog davanja vlastitog odgovora na pitanje o tijeku hrvatske etnogeneze, upozorio bih na ono što je W. Pohl iznio u svojoj knjizi o Avarima, ključnom djelu novije historiografije ne samo za poznavanje tog naroda i njihovog kaganata u panonskom prostoru, nego i za shvaćanje čitavog razdoblja 6.-9. stoljeća u Srednjoj Europi. Činim to zato, jer mislim da je ono što Pohl iznosi najviše što se u ovom trenutku može doista reći o hrvatskoj etnogenezi, a da se iz znanstvenog domišljanja ne prijeđe u puko fantaziranje. Nakon pregleda osnovnih tumačenja porijekla i doseljenja Hrvata, od Dümmlera (1856. g.) do L. Margetića (1977.) i N. Klaić (1984.), Pohl konstatira da je upravo nemoguće sastaviti sliku povijesti Hrvata u predavarskom razdoblju, jer za tako nešto nema podataka. Dovoljan je već problem hrvatska povijest u 7. i 8. stoljeću. Slično je i s tumačenjem imena Hrvat. Bez obzira za koje se od raznih, nikada dokraja dokazanih mišljenja opredijelili, nijedno od njih ne može služiti kao dokaz porijekla Hrvata, jer je svako takvo traženje promašaj.

Pohl upozorava da se hrvatsko ime javlja gotovo istovremeno i u Hrvatskoj i iza Karpata (u djelu kralja Alfreda, kao i u izvještajima arapskih geografa Gaihanija, Ibn Rusta i Al-Masudija). Nešto kasnije javljaju se Hrvati i u Nestorovoj kronici (oko 1000. g.), te u potvrđnici Henrika IV. praškoj biskupiji (1086.). Pored toga, u Karantaniji postoji u 10. stoljeću Župa Hrvati, a mjesna imena izvedena od hrvatskoga javljaju se i u istočnim dijelovima Njemačke, Češkoj, Moravskoj, Sloveniji i Grčkoj.

Iako Pohl ne odbacuje mogućnost pojave ovih imena kao posljedicu migracija tek oko 900. g., naglašava da se ona javljaju uokrug kaganata, u krajevima kojima su Avari vladali do 626. g., nakon čega se tamošnje stanovništvo pobunilo i započelo, iako u stalnoj ugroženosti od kaganata, svoje vlastite etnogeneze.

Slijedeći ove tragove, Pohl zapaža zanimljive podudarnosti u vrijeme kada se hrvatsko ime još ne spominje. Prema izvještaju patrijarha Nicifora, bugarski kan koji se oko 635. g. pobunio protiv Avara i tako osnovao »Veliku Bugarsku« zvaao se Kuvrat. Ime vođe potomaka romejskih zarobljenika, koji se pobunio protiv kagana i odveo svoje ljude iz Panonije (Srijema) u Makedoniju, bilo je Kuver. Jedan od petoro braće koji su Hrvate doveli u Dalmaciju zvaao se Krobotos.

Ove se paralele ne ograničavaju samo na ime. Usporedi li se izvještaj o Kuveru u *Miracula Demetrii* s pričom o porijeklu Bugara (Nicifor i Teofan) te hrvatskom tradicijom kod Konstantina, dobit ćemo karakteristične elemente etnogenetske priče: odvajanje dijela rodovske skupine i napuštanje stare domovine, prelazak Dunava, borba protiv Avara i oslobađanje od njihove vlasti, podvrgavanje svojoj vlasti lokalnih slavenskih skupina. Osim toga, u bugarskoj i hrvatskoj tradiciji postoji motiv petoro braće. U Bugara vodeću ulogu ima Kuvratov sin (Bat)baian, čije ime potsjeća na hrvatsku titulu bana.

Pohl slijedi O. Kronsteina u pretpostavci da je hrvatsko ime u 7. stoljeću još uvijek označavalo socijalnu kategoriju (počasnu titulu), a da nije bilo etnonim. Hrvati su možda bili ratnici koji su nadzirali potčinjeno stanovništvo u rubnim dijelovima kaganata, čime bi se, između ostalog, mogla objasniti i tvrdnja Konstantina Porfirogeneta, da su Dubrovčani na svojim brodovima za Bari prevezli »Hrvate i druge arhonte Slavena«. S raspadom kaganata, čemu su pridonijeli i ustanci pod vodstvom ratnika-graničara, hrvatsko ime postaje obilježjem lokalnog slavenskog stanovništva, pa se ponegdje pod

njim začinje i etnogeneza. Pozivajući se na druge autore (O. Pritsak, H. W. Haussig), Pohl napominje da takva pojava nije rijetka među stepskim narodima. No, usprkos jasnim stepskim tradicijama među dalmatinskim Hrvatima, ništa ne možemo reći o njihovu porijeklu. Prema Pohlu, hrvatski su ratnici mogli biti i slavenskog podrijetla.

Ovdje valja upozoriti na još jedan detalj. Radi se o podatku iz *Historia Miscella*, prema kojemu je bugarski vladar Orbat (živeći pred kraj vladavine cara Konstansa II) pred smrt naredio petorici svojih sinova da se nikada ne razdvajaju i ne stupaju u službu drugih naroda. Sinovi su se ipak podijelili i to tako da je najstariji, Buthaias, ostao u Velikoj Bugarskoj na Volgi; Contarag je prešao Don i tamo osnovao svoju državu, uz onu svoga brata; Asparuh je prešao Dunav i osnovao državu na mjestu današnje Bugarske; treći i četvrti brat u kronici su anonimni: prvi je otišao u Panoniju i podredio se Avarima, a drugi je prešao u Pentapolis i stavio se u službu carstva. Vidi A. Polverari, *Una Bulgaria nella Pentapoli. Longobardi, Bulgari e Scлавini a Senigallia, Senigallia* 1969, 18-19. Ime bugarskog vladara Orbata tumači i Polverari kao Crobato. Petorica sinova svakako podsjećaju na petoro braće u hrvatskoj tradiciji. Polverari donosi mnogo podataka o bugarskoj i slavenskoj nazočnosti u Italiji od 6. stoljeća nadalje. O identifikaciji Orbata s Kuvratom vidi Pohl, *Die Awaren*, 269-270, a o pitanju identifikacije anonimnog bugarskog vođe u Pentapolisu 436-437, bilj. 11.

Time nisu iscrpljene sve analogije hrvatske i bugarske tradicije. Tridesetih godina 7. stoljeća, nakon uspjeha kod Carigrada, u kaganatu izbijaju borbe između Avara i Bugara oko preuzimanja vodstva. Bugarski je pretendent poražen, te je morao bježati u Bavarsku. Ondje je većina Bugara vjerojatno pobijena, a dio ih se, pod vodstvom Alcioca, sklonio u Karantaniju kod kneza Valuka. Upada u oči ne toliko borba protiv Avara (pogotovo jer je bila neuspješna), koliko boravak Bugara u Karantaniji, gdje je i nazočnost Hrvata bila znatna. U Niciforovu opisu Kuvratova (uspješna) ratovanja protiv Avara nailazimo i na podatak o njegovu savezu s Heraklijem. Teofan pak, pišući o porijeklu Bugara, naziva njihova vladara, oca petorice sinova, Krobatos. Podaci iz Pohl, *Die Awaren*, 269-270. Očito je da će historiografija u traženju rješenja hrvatske etnogeneze više pažnje no do sada morati posvetiti bugarskoj tradiciji, iako se to ne smije shvatiti kao izjednačavanje Hrvata s Bugarima.

Kojim putem dalje?

Hrvatska je etnogeneza i dalje velika zagonetka što stoji pred povijesnom znanošću. Da bismo je uspjeli riješiti, moramo napustiti metodološke stranputice i zastarjele ideološke obrasce kojima je znanost bila prečesto opterećena. Komparativna istraživanja, u ovom području historije možda više nego u ma kojem drugom, neizbježan su put k rješenju. Drugačije, suvremeno shvaćanje etnogeneze kao nezavršenog procesa čiji smo sudionici i danas, drugi je važan preduvjet. Treći je shvaćanje srednjovjekovnog naroda kao prvenstveno političke zajednice, a ne krvne, jezične ili kulturne. Budemo li i dalje pokušavali tražiti iskonske Hrvate stoljećima prije njihove stvarne pojave, budemo li i dalje mislili da je najvažnije za hrvatsku povijest dokazati kako su Hrvati stariji od svih ostalih europskih naroda, budemo li i dalje širili hrvatsko ime i na one Slavene koji ga nisu nikada nosili, ili su ga prihvatili tek znatno kasnije, budemo li, dakle, postupali

suprotno zakonima povijesne znanosti, odgovor na pitanje što nas zanima nikada nećemo naći.

HRVATSKA U VRIJEME TRPIMIRA

Hrvatska između Istoka i Zapada

Vrijeme Trpimirove vladavine u hrvatskoj povijesti zauzima, nema sumnje, istaknuto mjesto. Historiografija je oduvijek vrednovala Trpimirovo doba kao ono u kojemu je mlada kneževina doživjela svoj prvi vrhunac, a najpozitivniju ocjenu kneza po kojemu je prozvana hrvatska narodna dinastija dala je Nada Klaić. U njenim je djelima Trpimir dobio ono mjesto koje mu zaista pripada u povijesti hrvatske državnosti.

Takvu sliku o Trpimiru i njegovoj državi mogli smo stvoriti zahvaljujući razmjerno brojnim sačuvanim izvorima - razmjerno, moramo naglasiti, jer ih je malo, ali su ipak obilniji i raznolikiji no oni što govore o drugim vladarima 9. i 10. stoljeća. To, dakako, ne može biti slučajno: moć, ugled i djelatnost vladara razmjerni su broju izvora što o njemu govore.

Vrijeme Trpimirove vladavine doba je čvršćeg oblikovanja i početnog osamostaljivanja Hrvatske. Nakon okupljanja hrvatskih županija u jednu državnu tvorevinu u vrijeme kneza Borne, te uspješne obrane od prvih mletačkih presizanja na našu obalu u vrijeme Mislava, što se sve odvijalo pod više ili manje izraženim franačkim vrhovništvom, Trpimirova Hrvatska stječe dovoljno snage da povede samostalnu politiku, polažući čvrste temelje budućoj Branimirovoj neovisnoj kneževini. Zbog toga, nimalo bezrazložno, upravo u Trpimirovo vrijeme susrećemo po prvi puta izrijekom spomenuto hrvatsko ime u intitulaciji Trpimirove darovnice.

Vladajući na razmeđu dvaju svjetova, franačkog i bizantsko-bugarskog, Trpimir je već imao dovoljno snage da se sukobljava s oba, kao i njegov nasljednik Domagoj. Iako se i dalje formalno oslanjao na italskog kralja i franačkog cara Lotara, čija vlast ipak nije značila puno više od datacije u Trpimirovoj darovnici, ipak ga to nije smetalo da svoje oružje okrene protiv Franaka i jadranskih susjeda, gradova na istarskoj obali.

U izvorima je ostala zabilježena vijest o pobjedi Trpimira nad narodom Grka, najvjerojatnije 846. godine. Obično se s tim u vezi ističu dva mišljenja: pod »narodom Grka« valja razumjeti stanovnike dalmatinskih gradova (ponajprije Splita i Trogira), koji su bili podanici grčkog cara, ili pak neku bizantsku ekspediciju upućenu iz Carigrada s ciljem da proširi dalmatinske granice dublje u Hrvatsku. Obje su ove pretpostavke moguće, ali bi se možda smjelo, s mnogo opreza, predložiti još jedno rješenje. Odnosi dalmatinskih gradova s Trpimirom bili su dobri (bar se tako daje naslutiti iz Trpimirove darovnice), te nije previše vjerojatno da bi u to vrijeme među njima izbio rat. U Bizantu, pak, unutrašnje su se prilike stabilizirale u vrijeme vladavine Mihaila III, odnosno njegove majke Teodore, ali je carstvo bilo u prvom redu zauzeto sukobima na Istoku, te nije lako zamisliti da bi istovremeno poduzimalo veće pothvate u Dalmaciji, premda su Jadran ugrožavali arapski gusari. Uostalom, upravo četrdesetih godina od bizantske vlasti otpada napokon i Venecija, iako će i dalje ostati u formalnoj vezi s carstvom. Zbog toga bi se rješenje moglo potražiti u još jednom pokušaju Venecije da se učvrsti na našoj obali. Kako su Mlečani bili formalni podanici grčkog cara, to je benediktinac Gottschalk, koji taj događaj opisuje, i njih mogao nazvati »narodom Grka«. Sukob s Mlečanima sasvim je

vjerojatan, pogotovo imajući u vidu neprijateljstva u vrijeme Mislava. Da su Hrvati u Trpimirovo doba doista napali Caorle, vidi se i iz već spomenute vijesti Ivana Đakona. To što je Gottschalk na čelu grčke vojske vidio patricija, ne mora nužno značiti da se radilo o strategu - trebalo bi prvo pokazati da je učeni benediktinac doista vjerno navodio pojedine naslove. Uostalom, u istoj rečenici u kojoj govori o ovom patriciju, časti Trpimira titulom »rex« - kralj, iako svi ostali izvori govore o Trpimiru kao o knezu (dux). Da se radilo o Grcima, Gottschalk je mogao ustanoviti na temelju vlastitog uvida ili obavijesti dobivene od Hrvata. Koliko je bilo njegovo poznavanje etnografije Jadrana i Jugoistočne Europe ne znamo, a isto tako ne možemo ustanoviti niti kako su Hrvati u to vrijeme nazivali Mlečane. Možda su im i oni bili jednostavno Grci? Zaključivanje na temelju izvještaja ovakve vrste, a bez usporednog materijala, svakako je vrlo nezahvalno i zahtijeva krajnji oprez.

Kneževu se oružje pokazalo uspješnim i u obrani od Bugara. Moćni bugarski vladar Mihajlo Boris krenuo je iza 852. g. u osvajanje Hrvatske, vjerojatno uputivši se negdje iz Slavonije, koja je tada bila pod njegovom vlašću, prema Bosni. Trpimir je bio dovoljno snažan da taj pokušaj osujeti, te su dva vladara razmijenili darove u znak prijateljstva i mira. Time je Trpimir u potpunosti osigurao svoje istočne granice i Hrvatsku po prvi puta uzdigao do važnog činioca međunarodne politike u Jugoistočnoj Europi.

Vladari i gradnje

Učvršćivanje kršćanstva u Trpimirovoj državi ojačalo je nakon što je knez u Rižinicama podigao benediktinski samostan, čime je dao nesumnjivi poticaj ionako pojačanim utjecajima Zapada. Možda ga je na to naveo Gottschalk, benediktinac koji je zbog svog učenja o predestinaciji morao bježati pred progonima Crkve, te se 846. zatekao na Trpimirovu dvoru, o čemu je ostavio izvanredno vrijedno svjedočanstvo u svom spisu »O Božjem trojstvu«. Benediktinci su bili u to vrijeme najutjecajni crkveni red. Mada njihovu ulogu ne valja nekritički precjenjivati, oni su bili nosioci ne samo kulturnog napretka i vjerskog naučavanja, nego i novih oblika društvene i gospodarske organizacije. Zbog toga je podizanje samostana u Rižinicama, na ostacima antičke vile, znakovit početak osuvremenjivanja Hrvatske na antičkim tradicijama.

Trpimirovu bi gradnju valjalo prosuđivati i s gledišta vladarske prezentacije i simbolike. U tu će svrhu biti potrebna još potpunija istraživanja, koja bi bacila više svjetla na građevine podignute ili obnovljene u prvoj polovici 9. stoljeća. Kako to pokazuju primjeri Biaća i Rižinica, prvi su hrvatski knezovi birali antičke lokalitete, možda da naglase povezanost s carstvom. Slično je i s ranokršćanskom crkvom u Žažviću, koja doživljava obnovu u Trpimirovo vrijeme. No, osim ovih slučajeva vezanja uz starije lokalitete, podižu se i sasvim nove crkve, poput one u Kašicu ili Lopuškoj glavici. Već spomenuti fragment možda s Trpimirovim imenom iz Kapitula kod Knina mogao bi upućivati na još jedan građevinski pothvat tog vremena. Ne bismo, prema tome, smjeli precjenjivati težnju prvih Trpimirovića da se prikažu kao nasljednici antičke baštine.

Razmjerno brojne dosada dokumentirane crkve nastale oko sredine stoljeća daju nam naslutiti i društvene prilike u Trpimirovoj Hrvatskoj. Po tome što knez nije jedini naručitelj crkava (slutimo to po njihovoj brojnosti i disperziji), vidi se razmjerno ravnopravan ugled njegovih župana, koji vlastitim gradnjama žele prikazati svoj društveni položaj. Nesumnjivu potvrdu tome daje nešto kasnije crkva Sv. Spasa,

zadužbina župana Gastike. Tako arhitektura potvrđuje Trpimirovu darovnicu, koja otkriva vladara u pratnji njegovih župana.

Trpimirova darovnica

Naše sudove o dobrim vezama Trpimira i splitskog nadbiskupa gradimo na Trpimirovoj darovnici, o čijoj je autentičnosti bilo izrečeno dosta sumnji i dvojbi u hrvatskoj historiografiji, ali smo mišljenja da je njena jezgra doista vjerodostojna. Tome u prilog govori ne samo jezična analiza isprave, već i sadržajna. Na drugome smo mjestu pokušali pokazati, koristeći se imenima serva u Mosoru, da su ona morala biti zapisana u 9. stoljeću, jer među njima ne nalazimo niti jedno kršćansko ime. Tome možemo dodati i imena župana i svjedoka u Trpimirovoj pratnji, koja su također gotovo odreda narodna, s razumljivim izuzetkom svećenika. Teško je naći sigurniji dokaz o autentičnosti zapisa na temelju kojega je kasnije sastavljena darovnica u obliku u kojemu je do nas došla.

Kritičari darovnice ukazivali su na to da je bilo nemoguće da bi Trpimir raspolagao s tako malo srebra, da bi ga morao posuđivati od splitskog nadbiskupa kako bi opremio svoju zadužbinu u Rižinicama. Međutim, i u tome bismo trebali vidjeti odraz stvarnog stanja u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi, u kojoj nije bilo rudnika plemenitih metala, te knez nije imao vlastitog izvora srebra ili zlata. Znatnija će novčana sredstva početi pritijecati tek nakon što je Bazilije I, vjerojatno u vrijeme kneza Zdeslava, uveo plaćanje danka hrvatskim vladarima. Kako je i trgovina sredinom 9. stoljeća morala biti još sasvim nerazvijena i svedena uglavnom na robnu razmjenu, to doista nije teško zamisliti da bi Trpimir bio prinuđen posuditi potrebno srebro u dalmatinskom gradu u kojemu ga je bilo dovoljno, prije svega zahvaljujući Crkvi koja je u ranom srednjem vijeku jedina institucija koja akumulira dragocjenosti.

Najvažniji prilog ispravnom vrednovanju Trpimirove darovnice dala je jezična analiza Olje Perić. Ona je pokazala da postoje barem dva sloja darovnice, te da se onaj mlađi razaznaje u peticiji i eshatokolu. Peticija je i sadržajno najsumnjiviji dio teksta, te se podaci o jurisdikciji splitske crkve do obala Dunava i oni o darivanju crkve Sv. Jurja Putaljskog mogu smatrati kasnijim dodacima. No, i ovdje valja biti oprezan. U peticiji se ističe da je splitska Crkva »metropolis... pene per totum regnum Chroatorum«. »Regnum Chroatorum« je svakako arhaični izraz, dok se u vrijeme kada bi mogao nastati umetak (13. stoljeće ili kasnije) upotrebljava »regnum Croatie (et Dalmatie)«. »Regnum« bi se osim toga podudaralo s titulom »rex« što je Gottschalk pridaje Trpimiru. Što se tiče eshatokola, vidjeli smo da u njemu sadržana imena ne mogu biti izmišljotina kasnijeg krivotvoritelja.

Uz eshatokol je vezan i jedan od prigovora kojima je N. Klaić posvetila naročitu pažnju, a odnosio se na ulogu kapelana Martina kao sastavljača isprave. Pozivajući se na zastarjelu literaturu, dokazivala je da institucija kapelana kao dvorskih pisara nije postojala u 9. stoljeću, a da se u Hrvatskoj možda mogla javiti tek s dvorom «Bele II. Danas, međutim, znamo da se institucija kapelana javlja već u 8. stoljeću u Bavarskoj, a da su je poznavali i Karolinzi. Svećenici u pratnji vladara nazivaju se već od 741. g. kapelanima, a od 825. g. na čelu kraljevske kapele Karolinga nalazi se archicapellanus, ispočetka opat, a potom biskup. Malo je vjerojatno da je Trpimirova kapela mogla biti

tako razvijena, a da bi joj na čelu stajao opat ili biskup, no postojanje kapelana uklapa se izvrsno u našu sliku o tome kako su prvi Trpimirovići oponašali karolinške uzore (dovoljno je prisjetiti se preuzimanja westwerka - posebnog mjesta za vladare i velikodostojnike u crkvi).

Crkveni odnosi

Čitav tekst darovnice, u dijelu kojega i jezična analiza smatra neosporno autentičnim, svjedoči o izuzetno dobrim odnosima splitske nadbiskupije i hrvatskog kneza. To se vidi ne samo iz osobnog odnosa dvojice velikodostojnika, nego i iz činjenice da je splitska Crkva imala imanja u Mosoru, na hrvatskom području, a da joj napokon knez daruje i prihode s vlastitog kliskog posjeda. Srastanje grada i zaleđa bio je neizbježan proces, kojega nije mogla zaustaviti ni granica uspostavljena Aachenskim mirom i potvrđivana u kasnijim pregovorima. Tome su u prvom redu doprinosili gospodarski odnosi, pa i obične, ljudske veze kojima su se stvarale mješovite obitelji. No, i crkvene spona igrale su pri tome sigurno određenu ulogu. U prvim fazama pokrštavanja Hrvata, vjera se širila prije svega iz dalmatinskih gradova u kojima kršćanstvo nije nikada zamrlo, a već tijekom 7. stoljeća doživjelo je čak i nove organizacijske poticaje.⁹⁵ Nema sumnje da su pokršteni Hrvati sve do 812. godine u crkvenom pogledu potpadali pod dalmatinske biskupije, ali se vjerojatno niti kasnije situacija nije mogla bitno izmijeniti.⁹⁶ Glavni je val pokrštavanja došao u prvim desetljećima 9. stoljeća dođuše iz Franačke, ali sve do uspostave ninske biskupije nije na hrvatskom tlu postojala organizirana crkvena hijerarhija. Zbog toga smijemo pretpostaviti da su dalmatinski biskupi zadržali jurisdikciju nad Hrvatskom i u vrijeme nakon Aachenskog mira, usprkos političkoj odvojenosti Dalmacije od Hrvatske, kako je to tvrdio Miho Barada. Takav slučaj ne bi ni po čemu bio izuzetan, jer su i istarski biskupi ostali podređeni gradeškom, dakle bizantskom patrijarhu i nakon što je čitava Istra došla pod franačku vlast. U tom bi slučaju bilo i razumljivo da Trpimir daruje splitskog nadbiskupa s kojim je u više nego dobrim odnosima.

Elementi društvenog razvoja

Društveni odnosi u Hrvatskoj bili su u priobalnom dijelu, tamo gdje su dalmatinski gradovi nastavili život iz prethodnih stoljeća, pod utjecajima antičke tradicije. Zbog toga u okolici Splita susrećemo robove, i to upravo na posjedima splitske Crkve u Mosoru. Kako je hrvatsko seljaštvo u većini bilo slobodno, i ostalo takvo stoljećima kasnije, pojava robova na hrvatskom području može se objasniti jedino time da je splitska Crkva na posjedima koje je stjecala vladarskim poklonima uvodila društvene odnose kakvi su vladali na skučenom području bizantske Dalmacije. Pitanje kako su slobodni Hrvati postajali robovima u tim ranim stoljećima, ostaje bez odgovora. Možda se događalo isto što i dva stoljeća kasnije, kada je splitski građanin Petar Crni kupovao u Poljicima ljude za potrebe svog samostana, a možda je hrvatski vladar, zajedno sa zemljom, poklonio nadbiskupu i ratne zarobljenike kao radnu snagu. U nedostatku izvora ne preostaje nam drugo do nagađati.

Iz činjenice da je u vrijeme sastavljanja bilješke o Trpimirovom darovanju splitska Crkva već imala serve u Mosoru (to se vidi iz pripisa darovnici), može se zaključiti da su

hrvatski vladari već i ranije poklanjali zemlje i ljude nadbiskupiji, što uostalom proizlazi i iz samog teksta darovnice, u kojemu se govori o poklonu od strane kneza Mislava. Kako to da su hrvatski vladari već tako rano, malo nakon Aachenskog mira, bili u tako dobrim odnosima sa Splitom?

S tim je pitanjem u vezi vjerojatno i preseljenje državnog središta iz Like u neposrednu blizinu Splita. Dok je prvi poznati hrvatski knez, Borna, kao knez Gačana i knez Liburnije i Dalmacije imao očito središte u zapadnim dijelovima Hrvatske, dotle se centar kneževske vlasti za Mislava i Trpimira seli u Klis, odnosno njegovu okolicu. Tome je moglo biti više uzroka: promjena dinastije, želja vladara da budu u blizini crkvenog središta, rodovski posjedi Trpimirovića, privlačnost Salone (makar bila i u ruševinama). No, ne možemo previdjeti da je Borna, kao franački vazal, ishodište svoje vlasti imao u Liburniji, jednako kao što je i Nin, franačko crkveno uporište, bio u toj nekadašnjoj antičkoj oblasti. Trpimirovići, koji se više oslanjaju na Bizant, smjestili su se bliže »grčkim« gradovima iz kojih su mogli kontrolirati i područje oko Knina, gdje se nalazilo njihovo drugo središte.

Kako su njihovi posjedi smješteni dijelom i na nekadašnjem salonitanskom ageru, smjelo bi se pomišljati na to da su oni zapravo dobili bizantsko carsko zemljište, onako kako su njime upravljali hrvatski vladari u 11. stoljeću u okolici Zadra ili na Krku. Dakako, ne bismo mogli odgovoriti kako su ga mogli steći: da li sami, ili od franačkog, odnosno bizantskog cara.

U svakom slučaju, mnoga pitanja vezana uz Trpimira i njegove neposredne prethodnike na kneževskom prijestolju još uvijek traže odgovore. Neki se, zbog oskudnosti izvorne građe, nikada neće ni naći, ma koliko se trudili tragajući za njima. Sve takve poteškoće nas ipak neće spriječiti u tome da Trpimira, pored Branimira, ocijenimo kao neosporno najvažnijeg hrvatskog vladara 9. stoljeća i kao jednu od najistaknutijih osoba na hrvatskom prijestolju uopće. Njegova je vladavina postavila temelje samostalnoj i jakoj Hrvatskoj, čvrsto je povezavši s tekovinama europske civilizacije. Trpimirovo nam je doba ostavilo prvi spomen hrvatskog imena, prvi hrvatski zapis, prvi kameni natpis, prvi samostan, prvi i dosada jedini trag vladarske rezidencije. Samo veliki vladari ostavljaju za sobom toliku baštinu.

POKRŠTAVANJE HRVATA I RAĐANJE CRKVENE ORGANIZACIJE

Različita tumačenja pokrštavanja

Problem pokrštavanja Hrvata i crkvene organizacije u prvim stoljećima bio je jedna od najčešćih tema hrvatske medievistike, iako polemike o toj problematici nisu bile ni izdaleka tako žestoke kao o nekim pitanjima političke povijesti. Tijekom dugogodišnjih diskusija razlučila su se dva osnovna mišljenja. Prema jednome, Hrvati su bili pokršteni u 7. ili 8. st, a kršćanstvo su prihvatili od svećenika koji su djelovali iz dalmatinskih gradova. Zastupnici drugog mišljenja tvrdili su da su Hrvate pokrstili franački svećenici u 9. st.

Tek u najnovije vrijeme počinje se isticati drugačije gledanje na pokrštavanje, po kojemu je prihvaćanje nove vjere višestoljetni niz utjecaja što su, na konkretnom hrvatskom primjeru, dopirali naizmjenično i s oscilirajućim intenzitetom iz raznih vjerskih središta, pri čemu valja razlikovati prihvaćanje kršćanstva od strane elite ili zajednice od istinskog prihvaćanja i usvajanja vjere. Čak i nakon više stoljeća formalnog prihvaćanja kršćanstva, mnogi su se vjernici držali starih, poganskih običaja i vjerovanja, kako u nas tako i posvuda u Europi.

Zbog toga, kada govorimo o ranosrednjovjekovnom pokrštavanju, mislimo na formalno prihvaćanje vjere od strane elite i njeno postupno širenje na čitavu zajednicu, dok sferu vjerovanja svjesno zanemarujemo. Ona zahtijeva metodologijom i interdisciplinarnošću šire zasnovana istraživanja. Prihvatimo li, dakle, fenomen pokrštavanja kao višestoljetni proces u kojemu su se izmjenjivala razdoblja jačeg i slabijeg intenziteta, potrebno je razlučiti te pojedine faze, kao i pravce iz kojih je nova vjera dopirala do Hrvata.

Susret s kršćanstvom

Prve dodire s kršćanstvom Hrvati su ostvarili po doseljenju. Posljedice razaranja tijekom seobe nisu bile onakvih razmjera kakvim ih je prikazivala starija historiografija, te se kršćansko stanovništvo održalo ne samo u priobalnim gradovima i na otocima, nego i u enklavama u zaleđu. Vrlo je vjerojatno kako će buduća istraživanja pokazati da je i stanovništvo Panonije preživjelo barbarske provale u većem broju no što se donedavno pretpostavljalo. Jedno je takvo uporište svakako bilo i u Sisku, u kojemu se vjerojatno održao i neki oblik crkvene organizacije. Danas, dakako, još nemamo pouzdanih saznanja o stupnju kristijanizacije antičkog stanovništva u Dalmaciji i Panoniji, te je teško procijeniti koliku su ulogu njegovi ostaci (čija nam brojnost također nije poznata, premda je udio antičkog substrata u ranosrednjovjekovnoj populaciji sigurno bio znatan) igrali u preobraćivanju Hrvata. Veći broj sačuvanih kasnoantičkih crkava u okolini dalmatinskih gradova sam po sebi upućuje na intenzitet kontakata Hrvata s kršćanstvom u priobalnom pojasu (što se u još većoj mjeri odnosi i na Istru), ali, s izuzetkom zabitnih planinskih krajeva, takvi su se dodiri - jači ili slabiji događali na cijelom hrvatskom prostoru.

Poticaj širenju kršćanstva među Hrvatima davala su i organizirana nastojanja rimske Crkve i carstva. U povijesnoj se znanosti dosada uglavnom sumnjalo u ulogu Heraklija, a u novije vrijeme i Ivana Ravenjanina, u pokrštavanju Hrvata. Naravno da se vijesti Tome Arhidakona i Konstantina Porfirogeneta o zbivanjima u 7. st. moraju uzimati s mnogo

opreza, ali se odnedavno sve jasnije razabire da u tim obavijestima postoji historijska jezgra kojoj treba pokloniti povjerenje.

Važnu ulogu caru Herakliju ne pridaje samo Konstantin VII. nego i najstarije mletačke kronike, dokazujući time da je uspomena na cara u jadranskom prostoru bila veoma živa. Heraklije to ima zahvaliti moralnoj i materijalnoj potpori što ju je pružao gradeškom patrijarhu, kojemu je osim zlata i srebra 630. godine poslao i izuzetno vrijedne relikvije. Ne bi li ipak trebalo pomišljati da je car, nakon odbijanja napada na prijestolnicu 626. godine, pokrenuo neku sličnu akciju na istočnom Jadranu, a kojoj je cilj bio osnažiti Crkvu kao glavni oslonac bizantske vlasti i stvoriti savezničke odnose sa Slavenima, pri čemu ih je trebalo (barem teoretski) privući kršćanskoj vjeri?

O vremenu osvajanja Salone od strane Avara/Slavena još uvijek ne postoji usuglašeno mišljenje. Dapače, postoje razlike i u gledanju na to je li Salona uopće bila osvojena ili je samo polako odumirala. Čini mi se da usprkos svim prigovorima nemamo pravog razloga ne vjerovati Tominim i Konstantinovima podacima o pljački grada, značajno nadopunjenima godinom i imenom salonitanskog biskupa Teodora u proširenoj Tominoj kronici. Tako precizni podaci moraju potjecati iz nekog starijeg izvora, i ne mogu biti samo plod mašte Tominog nastavljača. Uostalom, godina 625. odlično se uklapa u prilike prije sloma, avarske sile kod Carigrada, kada je doista mogao biti učinjen još jedan uspješan pljačkaški pohod u samo srce Dalmacije.

Nakon avaro-slavenskog poraza stanje se mijenja. Bizant u Dalmaciji preuzima inicijativu zahvaljujući svojoj diplomatskoj vještini, ali i nesumnjivoj prevlasti na moru koja mu omogućava kontrolu obale i otoka. S Hrvatima se sklapa ugovor kojim oni dolaze u položaj federata, što se može vidjeti iz njihovog kasnijeg odnosa prema carevima, kada iz Carigrada dobivaju carski reskript kojim se ureduju njihovi odnosi sa Splićanima. Kako su reskript odaslali suvladari, to je očito nastao u razdoblju od 626. (nakon avarskog poraza) do 681. (kada za neko vrijeme prestaje suvladarstvo). Možda je jedino istinsko suvladarstvo u to vrijeme bilo ono Konstantina III. i Herakleone u 641. g, te bi po mom sudu bilo najvjerojatnije tada datirati reskript. To tim prije, jer je odašiljanje reskripta vezano uz naseljavanje Dioklecijanove palače, tj. uz promjenu vlasništva ili barem prava korištenja nad njom. Palača je sve do tada bila u carskim rukama (bez carskog odobrenja nitko je nije mogao preuzeti, a ionako nema potvrde da su je carevi prije toga prepustili) i tek s premještanjem crkvenog i gradskog središta uz carsko dopuštenje dolazi do promjene vlasnika/korisnika. S jedne strane to je nalagala potreba nastala neophodnošću napuštanja Salone, a s druge slabost i nezainteresiranost Heraklijevih nasljednika.

U vrijeme smirivanja prilika na istočnoj jadranskoj obali, Bizant je kontrolirao i situaciju u Rimu. Pape su uvelike ovisili o ravenskom egzarhu, a upravo u pretpostavljeno vrijeme misije Ivana Ravenjanina bizantska se vlast u Italiji konsolidirala, nakon pobuna i nemira, zahvaljujući energičnom i uspješnom egzarhu Izaciju (625/626 - 643). Koordiniranju djelovanja Carigrada kao političkog središta i Rima kao crkvenog potpomogla je činjenica da je u to vrijeme stolicu Sv. Petra zauzimao Ivan IV, rodnom iz Salone. On je 641. g. u Dalmaciju i Istru odaslao opata Martina sa zadaćom da od Slavena otkupljuje sužnjeve, a i da sakuplja svetačke relikvije. Misija je, kao što znamo, završila s uspjehom, što bi bilo nemoguće da odnosi između carstva i Slavena nisu bili uređeni. Mogli bismo,

dakle, pretpostaviti, da se oko g. 641. odvija niz događaja (preseljenje u palaču, odašiljanje carskog reskripta kojim se uređuju odnosi sa Slavenima, misija opata Martina, dolazak papinog legata Ivana iz Ravene) koji upućuju na sređivanje odnosa između carstva i Slavena. To bi potvrđivala i slavenska ekspedicija na Sipont 642. g, koja je bila izvedena uz suradnju bizantske mornarice.

Ivan Ravenjanin

U sklopu te opće djelatnosti na sređivanju prilika u Dalmaciji, u Split je upućen i Ivan iz Ravene. Literatura o njemu vrlo je opsežna i nije ju moguće ovdje predstaviti.¹²¹ No, osporavanjima njegova postojanja, učestalima u novijoj znanosti, posredno se suprotstavio R. Katičić dokazujući izvornost Tornine vijesti o nadbiskupu. Pojavljivanje imena Velikog Severa u izvoru što je o Tominoj kronici posve neovisan, svjedoči ne samo o historičnosti Ivana Ravenjanina, nego i o postojanju ranosrednjovjekovnih izvora koji do nas nisu dospjeli.

Nakon smrti nadbiskupa Teodora i pljačke Salone, a možda i prije nje, salonitanska Crkva seli u carsku palaču koja je pružala daleko veću sigurnost nego li dobroano oslabljeni grad. U palaču je bio upućen i Ivan Ravenjanin, sa zadatkom da ponovo organizira salonitansku nadbiskupiju, čija je stolica bila prazna od smrti Teodora. Ivan je po dolasku u Split, kako priča Toma, dao iz carskog mauzoleja izbaciti idole, a zgradu je pretvorio u katedralu i posvetio je Bl. Dj. Mariji.

Tominoj bi se priči moglo prigovoriti, kako je nemoguće zamisliti da bi se u 7. st. u carskoj palači mogli još uvijek nalaziti kipovi poganskih božanstava. No, pogledamo li što se u isto vrijeme događa u Rimu, vidjet ćemo da i tamo tek u 7. st. dolazi do konačnog pretvaranja poganskih hramova (pa i carskih palača na Palatini) u crkve. Dioklecijanov je grob svakako mogao biti dugo urešen likovima rimskih bogova, jer se nalazio u carskoj palači u kojoj su se zahvati smjeli vršiti jedino uz privolu središnje carske vlasti, a i sam carski grob morao je, usprkos svom poganskom karakteru, biti mjestom posebnog ugleda i ekskluziviteta. Nemamo, dakle, pravog razloga sumnjati u mogućnost tako dugog održavanja nekršćanskih simbola (ali nipošto i vjere) unutar palače. Osim toga, kult Bl. Dj. Marije upravo u 7. st. dobiva u Rimu na popularnosti, šireći se s Istoka, gdje je bilo izvorište marijanskih pobožnosti. Ništa od onoga što je Toma napisao o djelatnosti Ivana u samome Splitu nije nemoguće, nego se, dapače, uklapa u zbivanja u Rimu, odakle je Ivan vjerojatno i došao (pridjevak Ravenjanin ne upućuje na grad iz kojega je došao u Split, nego na njegovo porijeklo) na poticaj pape Ivana IV, a možda i Heraklija.

Ivanova je djelatnost bila prije svega usmjerena na reorganiziranje crkvene hijerarhije i Crkve uopće. Od vremena prvih avaro-slavenskih provala prošlo je nekoliko desetljeća tijekom kojih crkvenoj organizaciji, pogotovo uz obalu, nije zadan preteški udarac, ali je nesumnjivo došlo do smanjivanja broja biskupija, uništavanja crkava i samostana i, prije svega, smanjenja broja vjernika. U takvim prilikama širenje kršćanstva među Hrvatima nije mogao biti primarni Ivanov cilj.

Pa ipak, bilo bi nezamislivo da poduzetan svećenik kakav je bio Ivan ne pokuša barem u nekoj mjeri širiti vjeru među onim Hrvatima koji su živjeli nadomak dalmatinskih gradova i na otocima. On je i u tome morao uživati potporu Rima, što vidimo iz pisma

pape Agatona (678-681), iz vremena, dakle, kada je Ivan možda već bio mrtav. Papa u pismu navodi uspjehe svojih misionara, među ostalim i kod Slavena. Ne znamo, istina, o kojim je Slavenima točno riječ, ali bi bilo teško zamisliti da papa šalje misionare među neke druge Slavene, a ne njemu najbliže Hrvate.

Vrlo dobre veze istočne jadranske obale s Ravenom u to vrijeme otkriva i biskupovanje ravenkog episkopa Damjana (692-70), rodom Dalmatinca.

U tom slijedu valja gledati i na legendarni ugovor Hrvata s papom. Odbacimo li historiografske konstrukcije i romantičarske interpretacije tog teksta, ostaje nam srž koja govori o ugovoru pape i Hrvata prema kojemu su se oni obvezali da neće napadati susjedne narode, što se moglo odnositi samo na dalmatinske Romane. Konstantin govori o papi koji je bio u vrijeme Heraklija, pa bismo s dužnim oprezom mogli ovaj ugovor vezati uz Ivana IV. i reskript rimskih careva kojima se zabranjuje Slavenima napadati Splitsane. Bio bi to još jedan odjek velike akcije Heraklija i njegovih nasljednika, te papa (na prvom mjestu Ivana IV) u cilju »civiliziranja« poganskih Hrvata.

Svemu tome, ipak, ne valja pridavati preveliku važnost. Kontakti Rima i Carigrada bili su po svoj prilici ionako održavani samo s Hrvatima na prostoru od Zrmanje do Cetine, a kako ni tamo nije postojala neka zajednička, središnja vlast, i te su se veze nužno svodile na kontakte s nekim od glavara. Susreti Hrvata s kršćanstvom u to vrijeme zato mogu biti opisani samo kao sporadični.

Hrvati su u toj prvoj fazi prihvaćanja nove vjere mijenjali religiju dolazeći u obiteljske odnose s kršćanima, doseljavajući se među njih svojom voljom ili prisilno (kao robovi), te ostvarujući neke druge osobne veze. Arheoloških potvrda za pokršćavanje u 7. st. nema, ali je izvjestan pokazatelj i vrlo mali broj paljevinskih grobova. Kasniji skeletni grobovi s grobnim priložima pokazuju kako je kršćanstvo prihvaćano formalno i sporo, ali da je izvjesna promjena do početaka 9. st. već bila provedena.

Crkvena jurisdikcija po obnovi nadbiskupije

Pitanje jurisdikcije salonitanske crkve u vrijeme nakon doseljenja također nije riješeno. Kako je historiografija opseg bizantske svjetovne vlasti sagledavala uglavnom samo unutar gradskih dalmatinskih agera, to se s time povezivao i doseg crkvene jurisdikcije, po čemu je, dakle, salonitanski nadbiskup bio nadležan samo za područje grada Splita i nekih otoka. Danas je takvo tumačenje sasvim neodrživo, jer su istraživanja pokazala, kako smo već istakli, kontinuitet kršćanstva i izvan područja dalmatinskih gradova. Za kršćanske zajednice na hrvatskom političkom području morali su biti nadležni biskupi iz dalmatinskih gradova, ukoliko ne želimo vjerovati Tominom podatku o obnovi biskupija u samoj Hrvatskoj. Bilo bi neuvjerljivo tvrditi da su kršćani u Hrvatskoj, pogotovo oni bliže obali, bili isključeni iz crkvene organizacije, jer za to nije bilo nikakvih, pa ni političkih razloga. Zato valja pomišljati da je jurisdikcijom salonitanske Crkve bio obuhvaćen isti prostor kao i prije preseljenja crkvenog sjedišta u Split. Dakako da je veliki dio tog područja, nadasve dublje u unutrašnjosti, bio samo teoretski podvrgnut salonitanskom nadbiskupu, ali, kako se carstvo nije odricalo svjetovne vlasti nad provincijama, tako se ni Crkva nije imala razloga odreći svoje jurisdikcije.

Posebno je pitanje vezano uz crkvenu jurisdikciju u ovom razdoblju ono o pripadnosti dalmatinskih biskupija Carigradu, odnosno Rimu. U novije je vrijeme L. Margetić s uspjehom, mislim, dokazao da je dalmatinska Crkva bila podvrgnuta papi (osim, možda,

812-827. i nakon 843. g.). Spominjanje dalmatinskih biskupa (splitskog, rapskog i osorskog) na Drugom nicejskom koncilu 787. godine svjedoči o postojanju crkvene organizacije, a njihovi potpisi nalaze se onima nadbiskupa, što bi moglo govoriti ne samo o pokušaju privlačenja Jalmatinske Crkve od strane Carigrada, nego i o zapravo nadbiskupskom položaju splitskog premeta Ivana. Dakako da jurisdikcija u 7. i 8. st, pa i kasnije, ne govori ništa o liturgiji koja je bila u upotrebi u Dalmaciji, te se s pravom konstatiraju elementi istočnog obreda u dalmatinskim biskupijama 9. stoljeća, icao uostalom i kasnije (na splitskom saboru 1060. g.).

Franci pokrštavaju Hrvate

Razdoblje intenzivnog pokrštavanja Hrvata, u kojemu je novu vjeru prihvatila ne samo elita, nego i »čitava« zajednica, započelo je nakon franačkog osvajanja Liburnije i Dalmacije. Uoči konsolidiranja prilika krajem franačko-bizantskog rata, 811. god., Karlo je izvršio razgraničenje jurisdikcije salzburškog nadbiskupa i akvilejskog patrijarha granicom što je tekla duž rijeke Drave. Ponekad se u literaturi ističe da se ta podjela odnosila i na Hrvate, ali to iz samog dokumenta nije vidljivo. U njemu se, naime, izrijekom spominje samo Karantanija kao interesno područje što se dijeli među dvjema velikim Crkvama, te su se Hrvati u tom trenutku očito nalazili onkraj istočnih granica franačkog kršćanstva. Zbog čega ih Karlo nije spomenuo u ovoj podjeli, kada je već bio pred zaključenjem konačnog mira s Bizantom, kojim će mu pripasti i Hrvatska? Odgovor je teško dati, pa se može nagađati da nije htio prejudicirati predstojeći sporazum, jer bi se to moglo tumačiti kao vršenje pritiska na Bizant, čime bi zaključenje mira bilo dovedeno u pitanje. Možda se Karlo čak nadao da će ipak steći i dalmatinske gradove, pa nije žurio s njihovim odvajanjem od zaleđa?

Godinu dana potom (812. g.) dolazi do sklapanja Aachenskog mira, kojim su uspostavljene stoljetne granice na istočnom Jadranu. Dalmacija je politički podijeljena između Franaka i Bizanta, iako se u pisaca s obje strane teoretski i dalje tretira kao cjelina. Crkvena jurisdikcija nije u aachenskom ugovoru nigdje spomenuta, pa se postavlja pitanje, da li je političko razgraničenje bilo praćeno crkvenim?

Odgovor nam nudi Trpimirova darovnica, odnosno veze što su postojale između hrvatskih knezova (Mislava i Trpimira) i salonitanskog nadbiskupa. O autentičnosti sadržaja Trpimirove darovnice pisano je mnogo, a najčvršće je argumente dala jezična analiza O. Perić, koja je ipak ustanovila dva jezična sloja isprave, od kojih peticija i eshatokol vjerojatno pripadaju mlađemu.

Odbacimo li peticiju kao kasniji umetak, otpada iz darovnice dio koji se odnosi na crkvu Sv. Jurja na Putalju, kao i tvrdnja da je salonitanska crkva metropola sve do obala Dunava i po čitavom hrvatskom kraljevstvu, ali se u biti ništa ne mijenja u odnosu hrvatskog vladara i salonitanskog nadbiskupa. Trpimir nadbiskupa naziva kumom, te mu potvrđuje sve posjede na hrvatskom području. Što je još važnije, daruje mu neko zemljište i dodjeljuje prihod desetine s kliskog posjeda (dvora), što je prethodno već učinio Mislav. Takav odnos, kojega zasada nikakva argumentacija nije uspjela osporiti, jasan je dokaz da je salonitanska nadbiskupija i dalje bila nadležna za središnji dio hrvatske kneževine, usprkos političkom razgraničenju.

Da je takav odnos bio doista moguć, pokazuje nam gotovo suvremeni primjer Istre, u kojoj je i nakon franačkog osvajanja poluotoka gradeški (dakle bizantski) patrijarh zadržao svoj nadređeni položaj nad istarskim biskupima.

Napose valja istaknuti Baradin argument, vezan uz desetinsko podavanje s kliskog posjeda. Barada ističe kako je davanje desetine bilo definitivno određeno na području zapadne Crkve kapitulacija Karla Velikog i Ludovika Pobožnog, dok je na području istočne bilo izričito zabranjeno, među ostalim i Justinijanovim zakonikom. Kada, dakle, Mislav i Trpimir splitskom nadbiskupu daju desetinu s jednog posjeda, to se može protumačiti samo tako, da na području Hrvatske nije bilo nikakve zapadne crkvene jurisdikcije, niti Nina, niti Akvileje, jer bi se u protivnom čitava desetina iz Hrvatske davala njima. Splitskom pak nadbiskupu, koji slijedi običaje istočne Crkve (ili, kako misli Barada, pripada carigradskoj patrijaršiji), knezovi mogu svojevolutno dati dio desetine (od plodina). To ipak govori o tome, misli s pravom Barada, da je Split bio u crkvenom pogledu nadležan za Hrvatsku. Barada, *Episcopus*, 177-178. Ovako miješanje zapadnih i istočnih običaja u Hrvatskoj ne treba čuditi, jer se pokazuje na nizu drugih primjera, a kao analognu mogli bismo navesti situaciju u Velikoj Moravskoj u vrijeme djelatnosti solunske braće i njihovih učenika.

Vidljivo je to iz sadržaja zapisnika rižanskog placita. A. Petranović-M. Margetić, *II placito del Risano*, *Atti di Centro delle ricerche storiche* 14, 1983-1984, 55-69.

U odnosima crkvenih dostojanstvenika prema franačkim vlastima postoji još jedan problem. Dosada se odlazak izaslanstva Dalmatinaca pod vodstvom zadarskog biskupa Donata i »duksa« Pavla na Karlov dvor malo poslije Božića 805. g. tumačio kao predaja čitave Dalmacije Francima. Pitanje je, međutim, da li je Dalmacija tada djelovala kao jedinstvena cjelina. Nije li Donat bio franački čovjek? Donat je napokon bio omiljeni svetac akvilejske patrijaršije, pa biskupovo ime možda ukazuje na njegovo porijeklo? Ukoliko u zadarskom biskupu Donatu prepoznamo zastupnika franačke politike, onda bismo u zadarskoj crkvi mogli vidjeti ključ kojim su otvorena vrata franačkom misionarenju po Hrvatskoj, a isto tako nazrijeti i razloge osnivanja jakog crkvenog središta pod nadzorom Akvileje upravo u Ninu, zapravo udaljenom od sjedišta hrvatskih knezova na prostoru Klis-Knin. Posebnost Liburnije (na čijem se tlu nalazio i Nin) u odnosu na Dalmaciju, naglašena i u tituli kneza Bome, mogla bi ukazivati na njenu veću povezanost s Francima. Početak gradnje crkve Sv. Trojice (kasnije Sv. Donata) otkriva upotrebu zapadnog, ambrozijanskog rifusa, što je tek kasnije ponovno zamijenjen istočnim.¹⁵² Time se dodatno učvršćuje teza o prodiranju franačkih crkvenih utjecaja preko sjeverne Dalmacije, tj. Zadra i Nina.

Donatova je misija u Carigrad, osim toga, urodila još jednim zanimljivim plodom. Biskup je sa sobom donio kosti Sv. Anastazije, koja se štovala na Istoku, ali je bila i posebno omiljena na području akvilejske patrijaršije. Ona je za života bila u vezi sa Sv. Donatom. Simbolika njena prijenosa u Zadar ne upućuje stoga samo na Donatovo pokoravanje Bizantu, nego i na njegove eventualne veze s Akvilejom.

Argumenti u prilog franačkom udjelu u pokrštenju Hrvata mnogobrojni su i raznorodni. Zanimljivo je da ipak ne postoji nijedan pisani izvor koji bi izravno potvrđivao djelatnost misionara sa Zapada. Tradicija o tome sačuvana je samo u jednom mnogo kasnijem vrelu, ali ga je ipak vrijedno analizirati. Radi se o životu Sv. Ursa iz Vicenze. Životopis je

objavio F. Bulić, a koristilo se njime nekoliko povjesničara, među njima F. Šišić, koji priči ne poklanja preveliku pažnju. N. Klaić je, štoviše, odbacuje kao sasvim nepouzdanu. Još se žešćeg na legendu okomio D. Mandić na citiranom mjestu, dok je jedino V. Novak isticao njenu veliku vrijednost. Mandićev pokušaj osporavanja vrijednosti životopisa, bez obzira na njegov značaj i kasni postanak u obliku u kojemu je do nas došao, ne može se proglasiti uspješnim. Izvor ima svakako autentičnu jezgru, jer navodi dovoljno konkretnih podataka, uz rjeđa opća mjesta. O njemu ispravno sude V. Koščak i I. Goldstein, otvarajući pitanje utjecaja Franačke na Hrvate i prije 795. g. Tu raniju misiju među Hrvatima mogla bi potvrđivati poznata kadionica iz Vrlike, rad merovinških majstora iz sredine 8. stoljeća.

Franačka politika, kakva nam je poznata nakon pokoravanja Sasa, Bavaraca, Karantanaca i Avara, sjedinjavala je vojno s vjerskim djelovanjem. Zbog toga, slijedeći u ovom slučaju dopuštenu analogiju, možemo pretpostaviti da je franačko carstvo svoj utjecaj u Hrvatskoj kanilo pojačati intenzivnijim širenjem kršćanstva među većinom poganskim Hrvatima. Takvom zaključivanju ne proturječe nikakvi ozbiljni argumenti, dapače, djelatnost akvilejske patrijaršije na istoku oživljava u vrijeme patrijarha Paulina II. (787-802), nakon franačkih pobjeda i konsolidacije prilika na prostoru od Istre do duboko u nekadašnji avarski kaganat. Najintenzivnija aktivnost franačkih misionara u Panoniji odvija se u vrijeme Paulinovih nasljednika, patrijarha Ursa i Maksencija, u prvim desetljećima 9. stoljeća. Čak su i istarski Slaveni vjerojatno tek tada prihvatili kršćanstvo, jer se još na rižanskom saboru predstavnici gradova bune protiv naseljavanja poganskih Slavena na njihove zemlje.

U korist franačke teze isticalo se širenje franačkih kultova u Hrvatskoj. Broj zapadnih svetaca doista je velik: Asel, Krizogon (Krševan), Ambrozije, Hermagoras (Mohor), Marta, Marcel, Martin. Raspored im je također zanimljiv: osim u Ninu, kao glavnom vjerskom središtu Hrvata, nalazimo ih i uz vladarske dvorove - u Biaćima Sv. Martu, a uz Mislavov dvor Sv. Martina.

Imena svećenika, naručilaca gradnji, kao i dijela klesara, upućuju svojim germanskim porijeklom također na Franke. Dovoljno je spomenuti da je u Biaćima niz zgrada podigao svećenik Gumpert, a da je u Ninu u Branimirovo vrijeme djelovao opat Teudebert.

Djelatnost majstora koji su dolazili s jadranskog sjevera, iz šireg područja akvilejske crkve, odražava se u arhitektonskim oblicima i ukrašavanju crkava pletenom ornamentikom.

Napokon, i u ovoj knjizi valja uputiti na najnovije priloge o franačkim utjecajima (Petricioli, Marasović). Petriciolijeva istraživanja zadarskog ambona ukazala su i na još jedan element franačkog misionarenja: prikaz Sv. Luke kao teleta, a ne vola, tipičan je za irske rukopise, pa bi to moglo upućivati na miroljubivije metode pokrštavanja, kakve su koristili irski misionari, zbog čega u Hrvatskoj (koliko znamo) pokrštavanje nije izazvalo otpore.

Uspjesi franačkih misionara, pojačani utjecajima iz priobalnih gradova, odrazili su se najjasnije u intenzivnoj gradnji i opremi crkava sredinom 9. st. Osim Trpimirove zadužbine u Rižinicama, namijenjene glavnom nositelju zapadnih utjecaja - benediktincima, u ovu skupinu možemo ubrojiti i crkve na Lopuškoj glavici, crkvu u Vrpolju kod Knina, Žažviću kod Birbira i Kašicu kod Zadra. Njima valja pribrojiti i samostan Sv. Bartolomeja u Kninu. Crkve u blizini Knina, Klisa i Bribira - odreda važnih

političkih središta - mogle su nastati samo ako je kršćanstvo bilo konačno prihvaćeno od hrvatskog vodećeg sloja.

Ujedno se pokazuje da utjecaji zapadne liturgije zapravo nisu ostavili traga u crkvenoj arhitekturi Hrvatske prije vremena Trpimira. To bi bila dodatna potvrda pretpostavci da su dalmatinski biskupi vršili jurisdikciju nad Hrvatima i nakon 812. g.

Građevinska i skulptorska djelatnost nesmanjenim se intenzitetom nastavlja u drugoj polovici 9. st, za što je paradigmatično vrijeme kneza Branimira. Prihvaćanje westwerka i liturgijskih obrazaca ambrozijanskog ritusa potvrđuju premoć franačkih misionara nad konkurentskim utjecajima. Zapadni obred i latinsko pismo u to su vrijeme prihvaćeni kao »državni« oblik izražavanja vjere, što se neće mijenjati tako dugo dok bude funkcionirala središnja vlast u Hrvatskoj. Glagoljica na Kvarneru u 10. i 11. st. ipak je samo periferna pojava u granicama hrvatske države, i to u njenom dalmatinskom i rubnom kopnenom dijelu.

Prihvatimo li, dakle, franački utjecaj na pokrštavanje Hrvata kao presudan, preostaje nam pokušati odgovoriti na pitanje: kada je, i u kakvim okolnostima, osnovana ninska biskupija?

Osnutak ninske biskupije

Osnivanje ninske biskupije važan je trenutak u hrvatskoj crkvenoj povijesti, jer se tada prvi puta na hrvatskom području organizira crkvena hijerarhija (pod pretpostavkom da se u međuvremenu nije održala nijedna druga kasnoantička biskupija - npr. ona u Sisku).

Mišljenje koje i danas prevladava u znanosti, da je ninska biskupija osnovana u vrijeme pontifikata Nikole I, nakon što je dalmatinsko svećenstvo pristalo uz Focija, a Domagoj postao knezom (864-867), iznio je Barada u često citiranoj raspravi. Iako je Baradina teza dobro potkrijepljena argumentima, ipak bi se mogla dopuniti nekim tumačenjima.

Kao što se danas sve jasnije pokazuje, Nin je bio važno crkveno središte u kasnoj antici, a barem tri sakralna objekta (među njima i kasnija katedrala) preživjela su razdoblje seobe i ušla u rani srednji vijek. Nin je zbog toga bio očito jedno od jačih kršćanskih središta na području kojim su vladali Hrvati, pa se može pretpostaviti da je na čelu njegove Crkve stajao arhiprezbiter podložan zadarskom biskupu. Otpada, prema tome, mogućnost da su crkvenu organizaciju u Ninu uspostavili tek Franci, jer je ona zasigurno postojala i prije. Pa ipak, Nin je očito bio središte preko kojega su franački misionari dolazili u Hrvatsku: svjedoče to kako kultovi franačkih svetaca, tako i imena svećenika i ostaci materijalne kulture. Prisjetimo li se djelatnosti biskupa Donata i gradnje crkve Sv. Trojice, uloga zadarske biskupije u snaženju franačkih utjecaja čini se da dobiva na značenju.

U prilog tome moglo bi govoriti i podizanje crkve Sv. Krševana, akvilejskog sveca, krajem 9. ili na početku 10. stoljeća, u vrijeme kada se franački politički utjecaj u Zadru nije mogao osjećati, te s time u vezi vrlo rana pojava patronata nad crkvama. Nasljednici zadarskog priora Andrije odlučivali su 986. g. o obnavljanju i ponovnom darivanju samostana Sv. Krševana, što ga je (ili samo njegovu crkvu) podigao prior i tako stekao patronatsko pravo nad njim. Patronat je institucija što su je uveli Franci, a koju je Rim prihvatio za područje srednje Italije u vrijeme Karla Velikog. Ako je u ovom slučaju riječ o istoj pojavi, to bi dodatno potvrđivalo franačke utjecaje u Zadru u 9. st.

Nin je bio bez sumnje najvažnije crkveno središte na hrvatskom prostoru, čak i kada su nastali važni centri poput crkve Sv. Marije u Biskupiji. Zbog toga je izbor Nina kao biskupskog sjedišta bio sasvim logičan.

Prvi trag osnivanju biskupije nalazi se u pismu pape Nikole I. (između 858. i 867.). Zapravo, biskupija se ne spominje izrijeком, nego se govori o tome kako se mimo papinog dopuštenja ne smije osnovati Crkva, tj. zajednica katolika. Šišić ističe da je ovaj prigovor nedovoljno jasan, a da bi poslužio kao dokaz osnivanju biskupije, ali se ipak čini da se ne može drugačije protumačiti nego kao prijekor upućen ninskom svećenstvu koje je pokušalo uspostaviti biskupiju.

Okolnosti u kojima dolazi do organiziranja ninske biskupije prilično su jasne. Između carigradskog patrijarha (Focija) i pape (Nikole I.) po prvi puta dolazi do ozbiljnog sukoba, zasnovanog i na teološkoj osnovi. Crkva u Hrvatskoj slijedi zapadne obrede, dok se dalmatinsko svećenstvo priklanja Carigradu. U takvim prilikama hrvatskom knezu nije bilo moguće (a možda nije to ni želio) u svoju kneževinu i dalje ostaviti pod jurisdikcijom istočne Crkve. Kako se i Zadar našao na Focijevoj strani, pukle su veze između dalmatinske metropole i Nina, glavnog središta zapadne Crkve. Trpimir (ili Domagoj) je trebao odlučiti o podvrgavanju Crkve u Hrvata nekoj višoj jurisdikciji, pri čemu je mogao birati između pape i akvilejskog patrijarha.

Položaj papa u to vrijeme nije bio naročito povoljan. Papinstvo je nekoliko desetljeća (od tzv. Constitutio Romana 824. g.) bilo u ovisnosti o carevima, i tek je Nikola I. poveo nešto agresivniju politiku. Focijeva je shizma također nanijela u početku štete papi, a veliki je udarac bilo i pokršćavanje Bugara, pri čemu je upravo Nikola I. svojom lošom politikom (kao i Hadrijan II) doprinio prepuštanju Bugara Bizantu. Istovremeno je započela i Moravska misija Konstantina i Metoda, te se činilo da je papinstvo u defanzivi pred carigradskim patrijarhom.

Ipak, izbor akvilejskog patrijarha kao metropolite hrvatske Crkve doveo bi Hrvate u veću ovisnost o Italskom kraljevstvu. Kako su i Trpimir i Domagoj težili osamostaljivanju od franačkog vrhovništva (ovaj potonji mu se suprotstavio čak i oružjem), to je vezanje uz patrijarha bilo očito nepovoljnije rješenje. Čini se, zapravo, da je ninsko svećenstvo samoinicijativno odlučilo osnovati biskupiju (što se vidi iz papina pisma), dok o ulozi hrvatskog vladara možemo samo nagađati. Ninski je biskup napokon ipak postao papin sufragane, vjerojatno izravno podređen Rimu, onako kako je to dokazivao Barada. Nikola I. nije bio zadovoljan načinom na koji je uspostavljanje biskupije obavljeno, ali je bio spreman prihvatiti novonastalo stanje, jer su mu pozicije na Balkanu i među Slavenima općenito bile ozbiljno ugrožene. Širenje bizantskog utjecaja na Hrvatsku tako je spriječeno, a Hrvatska je po prvi puta dobila svoju crkvenu hijerarhiju, odvojenu od dalmatinskih gradova.

Moguće je da je tada i hrvatski vladar oduzeo splitskoj Crkvi posjed Sv. Jurja na Putalju, te ga predao ninskom biskupu, zbog čega će kasnije doći do spora. To je tim prije moguće, što Domagoj, koji nije bio Trpimirović, nije morao imati posebnih obzira prema odredbama svog predšasnika.

Problem ninske biskupije pojavio se ponovo u vrijeme biskupa Teodozija, kada je smrću patrijarha Focija (886) omogućen prekid shizme. Pred Branimirom je iskrsnuo problem ne samo političke, nego i crkvene odvojenosti dalmatinskih gradova od njegove države, a da za to sada više nije bilo razloga. Zbog toga je potpuno razumljivo da je Teodozije

započeo akciju obnove jedinstvene crkvene - salonitanske - provincije, sasvim sigurno uz Branimirovu podršku.

Papa je protiv ovakvog obnavljanja hijerarhije u provinciji, jer je osjećao da će na taj način izgubiti naklonost dalmatinskih biskupa, koji su se ionako kolebali između Carigrada i Rima. Već je Ivan VIII. nudio zadarskom i ostalim biskupima (među njima i splitskom natpopu Ivanu), da između sebe izaberu nadbiskupa kojega će on posvetiti, predajući mu palij posvećen na Petrovu grobu. Tada je vjerojatno za nadbiskupa izabran Marin, ali time nije došlo do bitnih organizacijskih promjena unutar Crkve na istočnom Jadranu, jer je ninska biskupija i dalje ostala odvojena.

Kada je, dakle, Branimir dovoljno ojačao (njegova je vladavina razdoblje očita prosperiteta, kada Hrvati ne vode nikakve ratove, polažući temelje za aktivnije sudjelovanje u ratovima između Bizanta, Bugara i Srba) da bi mogao pomišljati na ovladavanje dalmatinskim gradovima, iskoristili su on i Teodozije priliku da nakon smrti nadbiskupa Marina pokušaju sjediniti ninsku biskupiju s dalmatinskom Crkvom. Tome je u prilog išla i smrt cara Bazilija I. (886. g.), te uspostava dobrih odnosa između crkava, nakon što je Focije morao prepustiti patrijaršijsku stolicu Bazilijevom mlađem sinu. Teodozije je pri tom prekršio zakone, zasjevši na dvije stolice istovremeno. Nemamo nikakvih vijesti o tome da su se dalmatinski biskupi suprotstavili takvim pokušajima, iz čega ipak ne bismo mogli pretpostaviti da nisu bili neskloni Teodoziju. Kako je papa Stjepan VI. vodio prema Dalmaciji istu politiku kao i Ivan VIII, to se Teodozije za posvećenje obratio akvilejskom patrijarhu Walbertu.

Kako je već Barada ustanovio, to što je Stjepan VI. zbog toga prekorio patrijarha, pokazuje da je ninski biskup bio podložan papi, a ne Walbertu. Papin je interes za Hrvatsku ipak bio prevelik, pa je napokon pristao posvetiti Teodozija u novoj časti. Ovaj pokušaj obnavljanja salonitanske metropolije u njenim nekadašnjim granicama, iako podržan s papine i hrvatske strane, nije uspio. Smetnju je predstavljala s jedne strane ninska biskupija, do čijeg ukidanja nije došlo (što je bio bitan preduvjet za obnovu nekadašnje provincije), a s druge strane zadarski biskup, koji se očito nije želio odreći mogućnosti da upravo on postane metropolit (o čemu pak svjedoči njegovo držanje na saboru 925. g.). Zadarski je biskup napokon stolovao u dalmatinskoj metropoli, a i utjecaji zapadne Crkve u njegovu gradu bili su vjerojatno veći no u Splitu, pa je i to moglo biti preprekom.

S vremenom se pokazalo da je ninska biskupija očita prepreka hrvatskim vladarima u pokušaju da uspostave što tješnje veze s dalmatinskim gradovima. Spor oko crkve Sv. Jurja na Putalju, riješen u korist splitskog nadbiskupa, pokazuje da je hrvatski vladar stajao na strani nadbiskupa. Bila je to predigra saborima 925. i 928. g, na kojima će ninska biskupija biti ukinuta, a njeno područje biti uklopljeno u jedinstvenu crkvenu provinciju na čijem je čelu stajao splitski metropolit. Taj se čin crkvenog ujedinjavanja podudarao s Tomislavovim preuzimanjem uprave u Dalmaciji, u kojoj se pojavio kao bizantski namjesnik.

Slavenska misija među Hrvatima

Napokon, posebni je problem pokrštavanja Hrvata širenje slavenskog bogoslužja. O tome opširnije pišem u poglavlju o Humu i Duklji, te bih samo ukratko ponovio glavne teze.

Već je Barada u često citiranoj raspravi upozorio na jedan od zaključaka splitskog sabora iz 928, a koji bi mogao upućivati na tumačenje najranijeg rasprostiranja slavenske pismenosti u nas, drugačije od onoga što se uvriježilo nakon historiografske analize N. Klaić i paleografsko-filoloških radova V. Štefanića, E. Hercigonje i B. Fučića. U zaključku se upozorava biskupe Kotora, Dubrovnika i Stona da se u svemu drže ispravnog nauka kršćanske vjere. Kako je razlog za saziv sabora 925. g., bar što se tiče Ivana X, bio suzbijanje »Metodove doktrine«, dakle krivog učenja, očito je da se upozorenje navedenim biskupima odnosilo upravo na širenje slavenskog bogoslužja unutar njihovih dijeceza.

Sve tri biskupije zahvaćale su krajeve nastanjene Slavenima duboko u unutrašnjosti, a bile su (pogotovo kotorska i dubrovačka) čvrsto vezane uz Bizant. Imamo dovoljno razloga pretpostaviti da je Istočno carstvo, istovremeno kad i u Moravskoj (ili tek nešto kasnije) započelo sa sličnom akcijom pokrštavanja Slavena i na istočnom Jadranu. Takvu pojačanu djelatnost bizantskih svećenika možemo tumačiti u sklopu već spomenute borbe Rima i Carigrada za Ilirik, Dalmaciju i Panoniju.

U Hrvatskoj, koja je u drugoj polovici 9. st. već uglavnom pokrštena (u svom društvenom vrhu) i u kojoj se razvija vlastita Crkva sa zapadnom liturgijom, nije bilo tako jednostavno uvesti slavensko bogoslužje. Osim toga, službeno je pismo društvene elite - posredovano od latinskog svećenstva - bila latinica, pa nije bilo ni razloga ni odviše mogućnosti uvoditi glagoljicu. Njoj će se vrata u Hrvatskoj otvoriti tek s nestankom središnje vlasti i uvođenjem feudalne rascjepkanosti na kraju 11. st, kada će se iz glagoljaškog žarišta na sjevernom Jadranu proširiti i na ostale hrvatske krajeve.

U krajevima južno od Cetine (ili točnije Neretve), niti je u drugoj polovici 9. st. postojala jaka središnja vlast, niti je do tada pokrštavanje imalo onaj uspjeh kakav je postiglo u Hrvatskoj. Tamo su vrata svećenicima koji su se služili slavenskim jezikom i novim pismom bila širom otvorena, kao što su uostalom i drugi utjecaji s istoka lakše prodirali u krajeve u kojima je Bizant bio prisutniji no u Hrvatskoj. Zbog toga je i bilo moguće da se na južnom dijelu istočnojadranske obale stvori kulturni krug donekle različit od onoga na sjevernom. Pokrštavanje što ga provodi Bazilije I. posvjedočeno je ne samo navodima Konstantina VII. Porfirogeneta, nego i pisanjem perzijskog kozmografa Ibn Rusta (umro iza 903. g.), koji tvrdi da je Bazilije pokrstio Neretvane i druge Slavene.

Pokrštavanje Hrvata kao dugotrajan, višestoljetni proces, ne može se sagledavati odvojeno od problema crkvene organizacije u Hrvatskoj, Dalmaciji i sklavinijama u kojima su Hrvati živjeli. Izvorna je građa, međutim, u nesrazmjeru s brojem pitanja što si ih postavlja istraživač, te zbog toga iziskuje krajnje pažljivo, a ponekad i sasvim novo i drugačije čitanje. Budući će se koraci prema rješenju činiti samo stvarnom interdisciplinarnošću, kojom će biti obuhvaćene povijest umjetnosti, arheologija, filologija i teologija. Problematika koja je pred nama toliko je kompleksna, s toliko nejasnoća i dvosmislenosti u izvorima (pa i u historiografskim rješenjima), da je jasno kako pokrštavanju i stvaranju crkvene hijerarhije u ranom srednjem vijeku valja u najskorije vrijeme posvetiti temeljit doktorat. Tek pažljivim proučavanjem svetačkih

kultova i njihova širenja, crkvenog graditeljstva i opreme sakralnih objekata (kroz sintetske preglede, a ne samo analize pojedinih spomenika ili grupa), načina ukopavanja i grobnog inventara, te napokon sustavnim prikupljanjem i opreznom interpretacijom svih raspoloživih pisanih izvora, moći će se stvoriti koliko-toliko pouzdana slika o širenju kršćanstva u prvim stoljećima hrvatske povijesti.

Zasada se čini da je prodiranje nove vjere započelo kratko po doseljenju, krajem prve polovice 7. st, da je dobilo na intenzitetu u prvoj polovici 9. st, te da je napokon čitav proces uglavnom završen konstituiranjem jedinstvene crkvene pokrajine sa središtem u Splitu 928. godine. U vrijeme prije velikog raskola 1054. nije postojala tako oštra podjela na zapadnu i istočnu Crkvu, ali su se na hrvatskom prostoru ipak opažale razlike nastale kao posljedica pokrštavanja iz raznih središta. Istočni su utjecaji bili najjači u Dalmaciji i sklavinijama južno od Neretve, dok je u samoj Hrvatskoj prevladavao zapadni ritus. No, u tako gruboj podjeli postojale su naravno iznimke, pa političke i crkvene granice nisu uvijek bile i razdjelnicama liturgija, jezika bogoslužja i pisama. Pogotovo u Dalmaciji dolazilo je do miješanja raznih utjecaja. Pod utjecajem tijesnih veza Hrvata s Rimom i trajnog interesa Petrove stolice za istočnu jadransku obalu, zapadna je Crkva prevladala. Ipak, tragovi bizantskih utjecaja nikada nisu sasvim nestali, nastavljaajući živjeti među glagoljašima, tvorcima i čuvarima najosobnije hrvatske kulturne tekovine srednjega vijeka.

Pokrštavanje je na taj način bitno odredilo svekoliki razvoj Hrvata u slijedećim stoljećima.

SISAK U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Pisani izvori o povijesti ranosrednjovjekovnog Siska ne govore nam mnogo, a i arheološki su nalazi rijetki, uglavnom slučajni, pa ipak, čak i na temelju tako malobrojnih i ne uvijek jasnih fragmenata možemo stvoriti sliku o Sisku kao najvažnijem središtu jugozapadne Panonije.

Ono što već u prvi mah upada u oči, kontinuitet je imena antičkog grada. Iz toga ne bismo smjeli donositi dalekosežne zaključke o nastavljanju gradskog života u vrijeme osvita hrvatske povijesti, ali nam je već i to dovoljno da u Sisku prepoznamo jedno od središta u kojima antički svijet nije u potpunosti odumro ni nakon stoljeća seoba i dramatičnih avaro-slavenskih ratova. Napokon, i drugdje u Panoniji zadržali su se ostaci romanskog stanovništva, pogotovo oko Blatnog jezera.

Posljednji pisani spomeni kasnoantičkog Siska vezani su uz sisačke biskupe i njihovo sudjelovanje na crkvenim saborima u Saloni u prvoj polovici 6. stoljeća. Postojanje crkvene hijerarhije, kao i nalazi bizantskog novca 6. stoljeća, znače da je grad preživio predslavenske seobe, te da je najteže udarce doživio u vremenu između pada Sirmija i slavenskog prodora do mora, dakle oko 600. No, iako rijetki i slučajni, arheološki nas nalazi iz 7. i 8. stoljeća uvjeravaju da se život u gradu ipak nastavio, mada se nipošto ne bismo smjeli usuditi pridati mu gradske značajke.

Položaj ranosrednjovjekovnog Siska

U nedostatku sustavnih arheoloških istraživanja možemo samo predmnijevati da se novo središte Siscije smjestilo na Pogorelcu, južno od Kupe, tamo gdje je nekada, prije dolaska Rimljana, ležala Segestica. Brežuljak, izdignut nad okolinom, mogao se lakše braniti, a s njega se također nadziralo okolno područje, pogotovo plovni putovi. Osim toga, ako je Sisak u kasnijim stoljećima postao najsjevernije uporište hrvatske države u Panoniji, bilo bi logičnije da se zaštitio rijekom prema sjeveru, umjesto da se njome odvajao od južnog zaleđa. Kako je Kupa bila tradicionalna granica Hrvatske i Slavonije, Sisak je, smjestivši se na Pogorelcu, postao stvarno dijelom Hrvatske. Dakako, ne trebamo zbog toga odbaciti i mogućnost istovremenog postojanja naselja s obje strane rijeke.

O kontinuitetu života u ovim mračnim stoljećima svjedoči na svoj način i nalaz kalupa za lijevanje naušnica i privjesaka u obliku križa. Kalup pripada doduše bjelobrdsnoj kulturi 11. stoljeća, ali se zahvaljujući njemu može zamisliti nastavak antičkih obrtničkih tradicija i nakon kataklizme posljednjeg seobenog vala.

Franački prodor u Panoniju

Prodiranje Franaka pod Karlom Velikim prema istoku pretvara panonski prostor u pozornicu dramatičnih zbivanja u kojima svoje mjesto ima i Sisak kao vjerojatno glavno središte slavenkog kneza Ljudevita. Po prvi puta nakon više od dva stoljeća ime je grada zabilježeno u dokumentima. Opisujući pobunu kneza Ljudevita i ratove što su ih Franci dugo godina i s malo uspjeha protiv njega vodili, franački je kroničar Einhard zapisao da je Sisak bio »civitas«, znači grad, a ne samo utvrda, »castrum«. U svakom slučaju bio je jedini grad u Panoniji, jer je od nekadašnje prijestolnice Sirmija, čije je osvajanje Karlu dalo dio legitimiteta za stjecanje carskog naslova, ostalo sačuvano malo što osim imena.

Odmah po slamanju avarskog kaganata izvršena je upravna podjela osvojenog područja, pri čemu je Drava bila linija razgraničenja između bavarskog prefekta Gerolda i furlanskog markgrofa Erika. Južna se granica Erikova područja, Donje Panonije, poklapala s crtom Trsat - Sisak.

Ustanak kneza Ljudevita

Iz vremena Ljudevitove vlasti u Sisku gotovo da i nema materijalnih ostataka. Iznimka su komadići ostruga karolinškog tipa što pripadaju kraju 8. ili početku 9. stoljeća. U literaturi se ponekad dovode u vezu komadi kamenog crkvenog namještaja, ukrašeni pletrom (danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu, inače nepoznata porijekla), s podatkom o zidarima i obrtnicima koje je gradeški patrijarh Fortunat poslao u pomoć Ljudevitu. Iako je ta ideja zavodljiva, jer pleterni ukras govori o vezama Siska s obalnim krajevima, ulomak pluteja, kao ni ostala četiri komada za koja se s još manje vjerojatnosti može tvrditi da su iz Siska, ne mogu se datirati tako rano. Radije bismo prihvatili da pleterni ornamenti pluteja odražavaju čvršću povezanost Siska s Hrvatskom u drugoj polovici 9. stoljeća.

U jesen 818. godine stigli su predstavnici knezova Ljudevita i Borne pred cara Ludovika. Ljudevitovi su se ljudi žalili na postupke furlanskog vojvode Kadolaha, nadovezujući svoje tužbe na one što su ih godinu dana ranije u Aachenu iznijeli predstavnici

dalmatinskih Romana, bizantskih podanika. Kako car nije ništa poduzeo, donjopanonski je knez započeo ustanak u proljeće 819. godine. Da je dotada priznavao franačku vlast vidimo po tome što franački anali izrijekom govore o pobuni (carmula), a ne o ratu (bellum).

Prvi vojni pohod nije imao nikakva uspjeha, jer je Kadolah, vojskovođa italske vojske, podlegao groznici još na samoj furlanskoj granici, a bavarska se vojska kretala sporo i očito nezainteresirano. Obnovljeni pregovori nisu urodili uspjehom, jer su se oba poslanstva (Ljudevitovo u Aachen i carevo u Sisak) vratila neobavljena posla. Borbe su se rasplamsale, a donjopanonskom su se knezu pridružili Kranjci, Karantanci i Timočani. Pomoć mu je pružio i gradeški patrijarh Fortunat, šaljući mu zidare koji će utvrditi njegove gradove. Mogući odjeci ustanka osjetili su se i blizu Salzburga. Gentilni savez kneza Ljudevita podsjeća Wolframa na začetke Velike Moravske. Sisak je u trenutku kada su se borbe vodile od Drave u Sloveniji do središta Hrvatske, bio potencijalno središte velike slavenske države.

Ljudevitov poraz u Karantaniji u kasno ljeto 819. godine slijedila je njegova pobjeda nad Bornom nedaleko Siska. Krhkost tadašnjih protodržavnih tvorevina otkrivaju česta otpadanja od saveza: Ljudevita je prije bitke napustio njegov tast Dragomuž, a protiv Borne su se tijekom same borbe okrenuli njegovi Gaćani. Čvrstu jezgru vojske, na koju su se jedinu s pouzdanjem mogli osloniti knezovi, činili su pripadnici njihove osobne družine, u franačkim analima učeno nazvani pretorijancima.

Nakon neuspjelog Ljudevitova prodora u Hrvatsku, Borna je ipak odustao od novih navalnih akcija, o čemu je osobno izvijestio cara u Aachenu početkom 820. godine. Franci su tada poslali tri nove vojske (prvu iz Furlanije, drugu iz Karantanije uz Dravu i treću preko Panonije, vjerojatno starom rimskom cestom Vindobona - Scarabantia - Savaria). Tim je pohodom Karantanija ponovo vraćena pod franačku vlast, ali su pred utvrđenim i močvarama opkoljenim Siskom Franci bili nemoćni, te su se vratili neobavljena posla. Slijedeće godine upućene su ponovo tri vojske, ali je njihov uspjeh bio jednak onome prethodnoga pohoda. U međuvremenu je otkrivena suradnja Fortunata s Ljudevitom, pa se nekada Francima vjerni patrijarh morao spašavati bijegom u Zadar. Iste je godine umro Borna, a naslijedio ga je, nakon izbora naroda i potvrde cara, njegov nećak Ladislav.

Rat je napokon okončan 822. godine, kada je na Sisak krenula nova franačka vojska pod zapovjedništvom Kadolahova nasljednika Balderika. Vjerojatno su Franci bili snabdjeveni opsadnim spravama, a Ljudevitova kneževina iscrpljena stalnim pustošenjima. Knez je procijenio da je otpor ovoga puta uzaludan, te je napustio Sisak, pobjegavši Srbima koji su držali dio rimske Dalmacije izvan domašaja franačke vlasti. Zavladaвши njihovom zemljom (vjerojatno je riječ o sjeveroistočnoj Bosni) nakon ubojstva srpskoga kneza, pokušao je bezuspješno obnoviti pregovore s Ludovikom. Napokon se neočekivano sklonio u Hrvatsku, kod Borninog rođaka Ljudemisla, koji ga je 823. godine smaknuo. Od Ljudevitova saveza nije ostalo ništa. Njegova propast imala je i dalekosežnije posljedice, jer je oslabila Italiju i Furlaniju u odnosu na Bavarsku, te otvorila put Bugarima u slavonsko međurječje.

Sisak poslije propasti Ljudevitova ustanka

Nekoliko godina nakon kraja Ljudevitova rata Franci su izvršili novu upravnu podjelu u Panoniji. Ukinut je definitivno avarski kaganat, a sva područja što su ih Franci osvojili u ratu s Avarima potpala su pod vlast Ludovika Njemačkog. Uspostavom granice između Donje i Gornje Panonije na Dravi, obnovljena je uglavnom nekadašnja administrativna podjela Rimskog carstva. Knez koji je stolovao u Sisku bio je također podvrgnut bavarskom prefektu, ali se u njegov položaj inače nije diralo, vjerojatno iz bojazni od obnove ustanka.

Taj strah nije bio sasvim bezrazložan. U svojim lutanjima Panonijom od Franaka do Bugara i natrag, bivši njitranski knez Pribina prešao je na područje sisačkog kneza Ratimira i udružio s njim svoje ne male snage. To je od Franaka odmah ocijenjeno kao nova pobuna, pa je Ratpot, prefekt Istočne marke, žestoko napao Donju Panoniju. Ratimir je, slično kao Ljudevit, pobjegao u Dalmaciju, ali je Pribina ostao i s Francima postigao dogovor, nakon čega je dobio vlastitu kneževinu sa središtem u Blatnom gradu (na Blatnom jezeru), nadomještajući tako u Panoniji nekadašnji avarski kaganat, nakon čije propasti u Gornjoj Panoniji nije bila uspostavljena ničija stvarna vlast.

Uspoređujući Pribinu i Ljudevita, Wolfram upozorava na neke sličnosti: obojica su stajali na čelu polietničkih, pretežno slavenskih vojnih saveza, obojica su svoja sjedišta smjestili u nekadašnjim rimskim naseljima, obojica su duces pod franačkim vrhovništvom.

Nekoliko desetljeća sredinom 9. stoljeća nemamo vijesti o Sisku, ali možemo pretpostaviti da je tradicionalno donjopanonsko središte zadržalo svoju važnost.

884. godine javlja se u izvorima knez Braslav, sa sjedištem u Sisku, koji polaže zakletvu vjernosti Karlu III. Braslavova se zemlja naziva »regnum inter Dravum et Savum flumine«. Njemu je potom 896. godine povjerena obrana čitave Panonije, zajedno s nekadašnjom Pribininom i Koceljevom državom, čime su ujedinjene Donje Panonije sjeverno i južno od Drave. Rodovske kneževine nisu bile dorasle mađarskim konjanicima, pa je Braslav zajedno sa svojom državom nestao u posljednjim naletima Seobe naroda.

Rušenje donjopanonske kneževine u vrijeme kada Mađari zbog svog isključivo nomadskog načina života još nisu bili u mogućnosti organizirati neku državu, urodilo je pretvaranjem savsko-dravskog međurječja u prostor bez vlasti. Iz središnjih panonskih krajeva često su (919, 921, 922, 926. godine) mađarske horde prolazile prema Italiji, ali ih je put vodio preko Ptuja, Celja i Vipavske doline (kuda će i mnogo stoljeća kasnije teći glavna trgovačka cesta od Budima za Italiju). Tako je Sisak sa svojom okolicom mogao ostati uglavnom pošteđen, iako nije lako zamisliti da Mađari ne bi poneki napad usmjerili i prema tom važnom središtu.

Na splitskom crkvenom saboru 928. godine ponuđena je ninskom biskupu Grguru sisačka biskupija, dobro napučena i s dovoljno svećenstva. Taj podatak po svoj je prilici odgovarao istini, a može se dovesti u vezu s navodom Konstantina Porfirogeneta, da je dio Hrvata odselio u Panoniju i Ilirik, ali da su ostali povezani i u dobrim odnosima s Hrvatima u Dalmaciji. Moguće je da je glavni mađarski udarac mimoišao Sisak i njegovu okolicu, ali je isto tako vjerojatno da je Hrvatska, koja je bila na razmeđu stoljeća u naponu snage, bila dorasla nomadskim ratnicima, pogotovo na brdovitom zemljištu

kakvo se pružalo južno od Siska. Vijesti o borbama Hrvata s Mađarima su rijetke i ne sasvim pouzdane, ali se uklapaju u predodžbu o hrvatskoj brani mađarskim prodorima prema jugu.

Po svemu sudeći, Sisak je uspio zadržati svoju važnost i u prvoj četvrtini 10. stoljeća, postavši sekundarnim središtem hrvatske kraljevine na rubu panonskog prostora. Da li je u njemu i dalje stolovao neki knez (slavonski ban?) i do kuda je zračila hrvatska vlast izvan Siska, pitanja su što će ostati, bar zasada, bez odgovora.

Sisačka biskupija

No, u svakom slučaju, ostaci kamenog namještaja ukazuju na zametke kršćanstva što se pod franačkim utjecajem stalo u 9. stoljeću razvijati na rubnim područjima Panonije. Dalmatinsko je svećenstvo na saboru u Splitu 928. godine ponudilo ninskom biskupu Grguru, u zamjenu za ukinutu biskupiju, čak tri ispražnjene stolice, među njima i sisačku. Sve su tri biskupije, ako je vjerovati sastavljaču zapisnika, bile dobro napućene i previđene brojnim svećenstvom.

Danas ne raspoložemo s dovoljno podataka, a da bismo mogli govoriti o kontinuitetu kasnoantičke biskupije. Opće prilike u panonskom prostoru prije bi upućivale na to da se biskupija ugasila u drugoj polovici 6. stoljeća. To nipošto ne znači da se u Sisku nije održao neki oblik crkvene organizacije, u kojem se čuvala uspomena na nekadašnju biskupiju. Toma Arhiđakon, koji inače ne poznaje ili ne koristi zapisnike splitskih sabora 925. i 928. godine, u kojima se sisačka biskupija spominje, zna za njeno postojanje nakon što je Ivan Ravenjanin u 7. stoljeću proveo reorganizaciju splitske nadbiskupije. Ne smijemo, napokon, smetnuti s uma ni Einhardov izričaj »civitas«, kojim se, mada ne dosljedno, označavaju upravo oni gradovi koji su bili sjedišta biskupa. Franci su u svojem širenju kršćanske vjere među Slavenima morali tražiti oslonac u starim središtima u kojima su se neki oblici kršćanstva održali, te nije nemoguće da su pri tome obnovili sisačku biskupiju. Šutnja izvora pri tome nije dovoljan protudokaz, jer je nedvojbeno franačka djelatnost na pokrštavanju Hrvata i Slavena u savsko-dravskom međurječju ionako jedva ostavila nekog traga u pisanim spomenicima. Kršćanstvo se moralo još jače učvrstiti s ustaljivanjem hrvatskog utjecaja na sisačkom prostoru u vrijeme Tomislava, a vjerojatno i ranije.

Nema sumnje da je Sisak kroz čitavo ranosrednjovjekovno razdoblje bio glavno središte Slavonije i da su tek promijenjeni odnosi političkih snaga, nastali proširivanjem utjecajne sfere Arpadovića prema jugu, doprinijeli uzdizanju Zagreba kao novog žarišta političke i crkvene vlasti. Kako je Kupa bila granica Hrvatske i Slavonije, ugarski su vladari morali tražiti oslonac u naselju što bi bilo bolje zaštićeno nego li grad na samoj granici dviju država/pokrajina.

Tijekom tih mijena ukinuta je sisačka biskupija (ako je doista postojala) i njenu je ulogu preuzela novosnovana zagrebačka. Iako izravnih dokaza za to nema, posredno se zaključak može izvesti iz činjenice da se najstariji posjedi zagrebačkih biskupa nalaze u okolici Siska, oko rijeke Odre sve do ušća Kupe u Savu. Tu su se morali nalaziti i posjedi sisačke biskupije, što bi moglo značiti da ih je već Ladislav prenio u vlast zagrebačkih biskupa.

Zanimljivo je da se počeci zagrebačke Crkve u njenim vrhovima nastoje razlučiti od bilo kakvih veza sa sisačkom, iako je inače bila uobičajna praksa novonastalih biskupija tražiti korijene i legitimitet u antičkim Crkvama (npr. Split - Salona ili Dubrovnik - Epidaurus). Sisački je biskup i mučenik Sv. Kvirin sustavno izbrisan iz zagrebačkog kalendara i tradicije, da bi ga se uzelo u obzir tek u 17. stoljeću, prilikom »kroatizacije« kalendara.

U neposrednoj blizini Siska ističe se kao zanimljivo središte Gora (današnje Gore). Prema popisu župa iz 1334. godine, tu se nalazila župna crkva Sv. Petra, koja je zamijenila raniju župnu crkvu Sv. Klementa. Naselje je bilo središte arhidakonata, a u spomenutom popisu župa Ivana Goričkog iz 1334. godine taj se arhidakonatski spominje na prvom mjestu. To je navelo N. Klaić na pretpostavku da je Ladislav novu biskupiju smjestio isprva u Goru, a ne u Zagreb. Na sličnu su ideju neki autori došli već i ranije, a svakako je točno da je u Gori bilo drugo po važnosti središte zagrebačke biskupije. Ne bismo nipošto smjeli neoprezno u gotovo nestalom naselju vidjeti prvo sijelo zagrebačkih biskupa, ali je možda moguće pomišljati da je u Gori, zaštićenoj Kupom i Petrinjom, pred mađarskim naletima svoje utočište našla sisačka Crkva. Sv. Petar i Sv. Klement, titulari dvaju gorskih župnih crkava, mogli bi ukazivati na njihovu razmjernu starost, a ovaj potonji i na djelovanje slavenske/moravske misije na sisačkom području i postojanje neke crkvene organizacije u drugoj polovici 9. stoljeća. Premještanje župne crkve iz Sv. Klementa u Sv. Petra mogao bi biti dodatni pokušaj brisanja sisačke tradicije.

Već spomenuti nalaz kalupa za lijevanje nakita svjedoči da je Sisak i u 11. stoljeću zadržao neku važnost kao gradsko središte. Radionice tog tipa postojale su u slavenskom svijetu, koliko znamo, samo u većim gradovima (Krakov, Kijev). Grobni prilozi govore o polaganom prodiranju mađarskih utjecaja što se očituje, među ostalim, i u potpunoj odsutnosti mađarskog novca. Po tome se Sisak i njegova okolica bitno razlikuju od istočne Slavonije, te možda i u tome leži jedan od uzroka njegova zapostavljanja pod novom, ugarskom vlašću.

U novonastaloj ugarsko-hrvatskoj državi započela je isprva stagnacija, a onda i propadanje ovog važnog središta i njegovo postupno pretvaranje u malo trgovište zagrebačkog kaptola.

Uzdizanje Zagreba

Čini se da razvoj Zagreba započinje u vrijeme dok je Sisak još bio važno središte. Prva vijest o utvrdi Zagreb potječe iz djela anonimnog notara kralja Bele II. ili III. (druga polovica 12. stoljeća) i kaže da su Mađari na jednom od svojih pohoda osvojili utvrde Zagreb, Požegu i Vukovar. Bez obzira na to prihvatimo li ovu vijest kao vjerodostojnu (što najvjerojatnije neće biti slučaj), sigurno je da je na mjestu budućeg zagrebačkog slobodnog kraljevskog grada Gradeca već u ranom srednjem vijeku stajala utvrda.

Uz nju se razvilo i prvo slavensko naselje, do kojega je već rano (možda već u vrijeme kneza Ljudevita) moralo doprijeti kršćanstvo. Kao središte župe, na pogodnom prijelazu preko Save s njene slavonske strane, mjesto počinje privlačiti nove stanovnike, među njima i strane trgovce koji u podnožju kaptolskog brežuljka, uz staro slavensko naselje i crkvu Sv. Marije podižu svoju općinu, »Vicus Latinorum«, s crkvom Sv. Nikole, zaštitnika trgovaca i putnika.

Bez dostatnih pisanih izvora i sa sasvim nedovoljnim arheološkim podacima teško je, zapravo nemoguće usporediti važnost Siska i Zagreba na izmaku 11. stoljeća. Čini se ipak, da je naselje sjeverno od Save svojim gospodarskim razvojem tada već premašilo nekadašnje donjopanonsko središte. To je morao biti jedan od razloga zbog kojih se Ladislav odlučio upravo u Zagrebu osnovati biskupiju. Kako osnivanje biskupija u malim i nevažnim mjestima nije bilo ni dopušteno, ni uobičajno, to već i sam izbor Zagreba kao episkopalnog središta govori o njegovoj razmjernoj razvijenosti u prilikama kakve su vladale na južnopanonskom prostoru u vrijeme dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje.

Drugi je razlog izboru Zagreba mogla biti njegova vezanost za prekodravske mađarske krajeve, za razliku od Siska koji je bio, kako smo već istakli, vezan uz svoje hrvatsko zaleđe. U svakom slučaju, izrastanje Zagreba u svjetovno i crkveno središte Slavonije krajem 11. stoljeća imalo je svoje duboke korijene u ranijem razdoblju, o kojemu zasada tako malo znamo.

HRVATSKA U PREVIRANJU (1075. - 1105. G.)

Zvonimir

Dolazak na prijestolje Dmitra Zvonimira 1075. godine značio je u istome trenutku najveći uspon Hrvatske, ali i početak kraja njene samostalnosti. U njegovoj su krunidbi ležali zameci rasula kraljevske vlasti, iako je upravo on bio taj koji će vladarsko dostojanstvo osnažiti novim potvrdama i savezništvima.

O njegovu porijeklu ne zna se gotovo ništa, pa se nagađalo da je kao potomak Svetoslava Suronje vladao slavonskim dukatom (vojvodstvom). U Hrvatskoj je, međutim, živjela rodbina njegove majke (njegov ujak Streza), pa nije isključeno da je bio pripadnik jednog od uglednih rodova, odnosno plemena.

Zvonimirova se krunidba može shvatiti u okviru onovremenih političkih zbivanja na širem europskom prostoru. Papa Grgur VII. poveo je žestoku borbu protiv njemačkog cara, kako bi crkvenu vlast oslobodio nadrede nosi i svjetovne, te izmaknuo izbor pape i biskupa utjecaju vladara. Uspjehe je prvo trebalo polučiti u vlastitom susjedstvu, u normanskoj državi na jugu Italije, ali i u zemljama preko Jadranskog mora.

Uklanjanje posljednjeg Trpimirovića s dvora i izbor Zvonimira za kralja omogućili su papi da novom vladaru s nedostatnim legitimitetom pruži potrebnu pomoć, a da ujedno stekne svjetovnog vazala kao važnu potporu svojoj vlastitoj borbi. Tijek dogovora pape sa Zvonimirom nije nam poznat, ali je sporazum svakako brzo postignut, pa je papin legat, opat Gebizon, 1075. godine u crkvi Sv. Petra i Mojsija okrunio Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Zvonimir je tom prilikom položio prisegu u kojoj se prepoznaje obrazac feudalnog ugovora o vazalstvu. Papa mu je kao senior poslao znakove investiture: zastavu, žezlo, mač i krunu, te mu obećao zaštitu. Zvonimir kao vazal obvezao se na plaćanje određenog danka i na služenje papi, a predao mu je kao dar samostan Sv. Grgura u Vrani. Time je kralj umjesto podrške dinastičke tradicije dobio podršku jednog od najautoritativnijih ljudi tadašnje Europe.

Zvonimir je koristio dvostruku titulaturu kralja Hrvatske i Dalmacije (odnosno Hrvata i Dalmatinaca), te kralja Hrvata (hrvatskog). Prvi je naslov, sadržavajući oba pokrajinska naziva, odražavao tradiciju dalmatinske zasebnosti, dok je drugi nagovještavao čvršće povezivanje države u jednu cjelinu. U historiografiji se isticalo mišljenje da se u dalmatinskim ispravama Zvonimir ne naziva dalmatinskim kraljem zbog toga što Dalmacijom nije ni vladao, no pri tom se zanemarivalo da je najautentičniji iskaz o Zvonimirovoj vlasti u Dalmaciji Bašćanska ploča, na kojoj se Zvonimir naziva samo hrvatskim kraljem. Iz 17. stoljeća sačuvao se i opis jednog Zvonimirovog pečata, na kojemu se nalazi ista titula na latinskom.

Zapravo, u ispravama što ih izdaje Zvonimir (ili su kasnije preradevine i falsifikati izrađeni poput Zvonimirovih darovnica), redovito se koristi titula kralja Hrvatske i Dalmacije, dok ga kraljem Hrvata (ali ne uvijek) označavaju izvori nastali na dalmatinskom području kao i Supetarski kartular. Samo ga papa naziva kraljem Dalmacije.

Detaljna obrada ovog razdoblja iziskivala bi svakako cjelovitu monografiju, jer izuzetno kompleksna problematika zadire ne samo u povijest čitavog niza europskih zemalja i političkih činilaca, već i u druge struke, prije svega arheologiju i povijest umjetnosti (to, uostalom, dokazuju dvije knjige S. Gunjače, u cjelosti posvećene pojedinim problemima ovog razdoblja: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji III*, Zagreb 1975. i *IV*, Zagreb 1978.) Osim toga, ni društvena povijest ovog razdoblja nije nam dovoljno poznata, a upravo je ona ključna za razumijevanje zbivanja u ovom prijelomnom vremenu. Dakako, najveća teškoća leži u vrednovanju pojedinih izvora, problemu što ni do danas nije riješen na zadovoljavajući način. Zbog toga je svaki pristup ovoj problematici nužno »autorski« u smislu da povjesničar mora ponuditi njemu prihvatljivo viđenje, u kojemu je i neizbježna, ponekad i prevelika doza imaginacije i pretpostavki. Odlučio sam se za taj, možda nezahvalan posao, u želji da pružim takvo vlastito viđenje jednog važnog razdoblja, ali i da pokušam afirmirati neke prijedloge drugih autora što su, usuđujem se reći nezasluženo, zanemareni u našoj historiografiji.

M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L*, Split 1928-1929, 157-199. Od pregleda razdoblja Zvonimirove vladavine treba spomenuti F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 556-590; N. Klaić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1971, 381-394, 486-489; M. Zekan, *Zvonimirovo doba - politička i kulturna povijest*, u: *Kralj Zvonimir - dokumenti i spomenici*. Zagreb 1990, 9-44. Najnovije tumačenje N. Klaić o načinu dolaska Zvonimira na vlast mora se odbaciti kao znanstveno neutemeljeno (N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990, 119-120).

1 Šišić, *Povijest*, 563, nagađa da je Zvonimir bio rodom iz okolice Biograda, jer tamo ima posjede što ih poklanja magistru Šestaku. Šišić, čini se, ne vodi računa o tome da je vladar mogao raspolagati svojim privatnim posjedom, ali i kraljevskim dobrom, te se iz podataka o darivanju zemlje ne može zaključivati o Zvonimirovu porijeklu.

Raskid s Trpimirovićima

Da se Zvonimir doista nije oslanjao na tradiciju Trpimirovića i njihov veliki ugled, pokazuje nam njegovo lako odricanje od obiteljskog mauzoleja srušene dinastije. Dvije godine po stjecanju krune, vratio je splitskoj nadbiskupiji crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije u kojima su sahranjeni najugledniji njegovi prethodnici na prijestolju. Crkve je, prema riječima Tome Arhidakona, podigla kraljica Jelena, a bile su svojedobno predane benediktincima koji su vodili brigu o pokojnim Trpimirovićima. Vraćanjem crkve splitskom nadbiskupu, Zvonimir je jasno stavio do znanja da mu je cilj stvoriti novu dinastiju, oslanjajući se pri tom na Crkvu i njenog glavnog predstavnika u kraljevstvu, splitskog nadbiskupa Lovru.

Slično je postupio i s krunama svojih prethodnika, poklonivši ih papi, zajedno s ostalim inventarom vranskoga samostana. Krune su mogle biti samo one Držislava i njegovih nasljednika, te je novi vladar i na taj način pokazao da prekida sve veze s Trpimirovićima. Povrh toga, i u ispravama se samo jednom poziva na svoje vladarske pretke (»... donationum ac confirmationum progenitorum meorum...«), a kako je riječ gotovo sigurno o preradbi iz 14. st, to i taj jedini primjer povezivanja Zvonimira s Trpimirovićima nije valjan.

Napokon, čak i sam čin krunidbe obavljen je na mjestu na kojemu se do tada, čini se, hrvatski vladari nisu krunili. Umjesto Biograda, Zvonimir je izabrao Solin, zasigurno u želji da i na taj način naglasi ne samo dinastički prekid, nego i čvrstu povezanost s Crkvom. Biograd ipak nije zanemarivao, jer je magistra Šestaka nagradio posjedom upravo zbog toga što je popravio krov na samostanskoj crkvi Sv. Ivana Evanđelista.

Zvonimirova savezništva

Korist takvoga opredjeljena postala je ubrzo vidljiva. Godine 1079. poslao je papa pismo nekom vitezu Vecelinu, vjerojatno istarskom ili kranjskom, u kojemu mu prijete da će biti izopćen iz Crkve ako napadne onoga koji je papinom voljom dobio kraljevstvo Dalmacije. Nije poznato da li je doista došlo do sukoba Zvonimira s Vecelinom, ali se čini da je papina zaštita bila djelotvorna. Iz svega se napokon vidi i da se stanje na sjevernim/zapadnim granicama Hrvatske nije lako smirivalo.

Sa svoje je strane i Zvonimir obdržavao prisegu danu papinskom poslaniku. U tom se smislu treba gledati na darivanje Cetinske županije splitskom nadbiskupu. Ako do nas i nije došla u izvornom obliku, odlomak što govori o naučavanju kršćanske vjere, brizi nad moralom svećenika i laika, te ubiranju crkvenih prihoda u potpunosti odgovara tekstu Zvonimirove zakletve, potvrđujući tako autentičnost jezgre dokumenta.

Zvonimirova je Hrvatska zadržala snagu što ju je imala za njegovog prethodnika, a time i sposobnost vođenja aktivne vanjske politike. Nova se prilika za uplitanje u veći međunarodni sukob javila s promjenom političkih odnosa na Apeninskom poluotoku. Normanski vladar Robert Guiscard izmirio se 1080. godine s papom i uz njegov pristanak stao pripremati rat s Bizantom. Car Aleksije našao je saveznike u Veneciji, kojoj nije odgovaralo normansko snaženje na Jadranu.

Uz Roberta su se, vjerojatno na papin poticaj, našli Dubrovčani i ostali Dalmatinci. Izvori nisu dovoljno jasni kada govore o normanskim saveznicima, jer ne znamo da li se pod tim podrazumijevalo i Hrvate, odnosno i one Dalmatince koji su priznavali Zvonimirovu vlast, ili pak samo stanovnike Gornje Dalmacije, koja je u to vrijeme barem dijelom priznavala normanskog vladara kao svog suverena. Smijemo s više vjerovatnoće pomišljati na to da je Zvonimir sudjelovao u ovom ratu kao papin vazal, poslavši Normanima u pomoć svoju mornaricu, sastavljenu pretežno od brodova dalmatinskih gradova.

Najžešće su se bitke vodile 1081. i 1084. g. kod Krfa, strateški važnog zbog kontrole ulaska u Jadran. Venecija je pretrpjela težak poraz, zbog čega je dužd Dominik Silvije smijenjen, ali je iz čitavog rata izvukla najviše koristi. Aleksije joj je u zamjenu za vojnu pomoć osigurao trgovačke povlastice kakve nisu imali ni lami Bizantinci, pa su Mlečani čvrsto utemeljili svoju buduću ekonomsku moć.

Rat je okončan 1085. godine, kada je umro Robert. Aleksije je novom duždu Vitalu Falieru namijenio kao dodatnu nagradu upravu ternata Dalmacije, zahvaljujući čemu se dužd te godine okitio naslovom »dux Dalmatiae«. Bila je to samo isprazna titula, jer ništa ne potvrđuje bilo kakvu mletačku vlast u Dalmaciji.

Drugačije bi se teško moglo i očekivati, kada je iz samog rasporeda snaga u ratu bilo jasno da dalmatinski gradovi nisu više osjećali veze s Carigradom, te su štoviše prvi put s prijestolnicom stupili u otvoreni rat. Bizant pak nije imao nikakve snage da tijekom rata,

pa ni nakon njegovog završetka, povrati suverenitet nad izgubljenom provincijom. Nakon poraza kod Krfa to nije mogla ni Venecija. Dužd je morao čekati bolja vremena da bi ostvario svoja potencijalna prava na nekadašnji temat.

Spor oko Zvonimirove smrti, koji se još uvijek provlači stranicama naše historiografije, doista nije od velikog značenja za tumačenje sudbine hrvatskog kraljevstva na kraju 11. stoljeća. Bez obzira na to je li Zvonimir bio ubijen ili ne, njegovaje je smrt, zato što nije ostavio nasljednika, izazvala nemire i sukobe, poticane i sve izraženijom feudalizacijom hrvatskog društva (slično je gledanje na važnost Zvonimirove smrti, inače dosta rijetko u hrvatskoj historiografiji, iznio i A. Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb 1940, 90). Ipak, priklanjam se mišljenju onih povjesničara koji, pozivajući se na starije izvore (Tomu Arhidakona i ispravu Stjepana II splitskim benediktinkama), smatraju da je kralj umro prirodnom smrću. O tome I. Goldstein, Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 17, 1984, 35-52.

Naznake rasula

Tako je Hrvatska dočekala kraj Zvonimirove vladavine neokrnjena. No, prvi zameci razdora već su se naslućivali. Jedan je od njih bio i sukob oko izbora pape, nakon Grgurove smrti 1085. godine. Pored papa Viktora III. i Urbana II. izabran je i protupapa Klement III, čime je Zvonimir izgubio svoj najvažniji vanjskopolitički oslonac.

Zvonimirov je sin Radovan umro prije svog oca, te ovaj nije ostavio zakonitog nasljednika kojemu bi prepustio krunu. U takvoj se situaciji na prijestolje uspeo zadnji Trpimirović, sinovac Krešimira IV, Stjepan II. Nakon što je proveo dobar dio života u samostanu Sv. Stjepana pod Borovima u Splitu, posljednji izdanak nekada moćnog roda nije se imao na što osloniti u nastojanju da povrati ugled predaka, pa mu se vlast, čini se, svela samo na užu okolicu Splita, na područje na kojemu se, uostalom, oduvijek nalazilo sjedište Trpimirovića.

U ispravama vezanim uz Stjepana II. javljaju se imena dostojanstvenika koji su bili u njegovoj pratnji, iz čega možemo zaključiti na kojemu je dijelu Hrvatske njegova vlast bila priznavana. Isprava izdana blizu Šibenika splitskim benediktinkama sumnjiva je, ali popis svjedoka možda ne bi trebalo u potpunosti odbaciti. U vladarevoj pratnji nalaze se župani (primorski, bibrski, cetinski, zagorski, poljički i dridski) čije su se županije prostirale od šibenskog zaleđa do Cetine. Bio je tu i tepčija Ljubomir, čiji je natpis stajao na crkvi Sv. Petra od Klobučca, dakle na istom području. Pribrojimo li njima splitskog i trogirskog prelata, vidjet ćemo da se u kraljevoj pratnji ne nalazi nitko iz zadarsko-ninskog zaleđa, kao ni iz unutrašnjosti. Takva slika stanja odgovara našim predodžbama o Stjepanu II. kao slabom vladaru bez prave podrške u zemlji. To potkrepljuju i ostale vijesti o posljednjem Trpimiroviću. U talijanskom prijevodu kartulara samostana Sv. Stjepana pod borovima sačuvale su se dvije bilješke o darivanju zemlje u Raduni i potvrdi Krešimirove darovnice iz 1070. g. U prvoj se kao svjedoci pored ubrusara, posteljnika, kapelana i još nekolicine osoba navode bivši hrvatski biskup Grgur i dridski župan Dragoslav, u drugoj samo Grgur i splitski nadbiskup. Zadarski kartular Sv. Marije sačuvao je presudu nadbiskupa Lovre, izrečenu pred Stjepanom II, a u nazočnosti zadarskog, trogirskog, rapskog i hrvatskog biskupa (označenog inicijalom A.), te primorskog župana Jakova i splitskog priora Formina. U opisanoj situaciji stječe se

dojam da je Stjepan II. sporedni sudionik događaja, a da su biskupi došli pred Lovru koji sudi u sasvim svjetovnom poslu.

Pratnja Stjepana II. u biti se svodi na primorskog i dridskog župana (koji, izgleda, nije stajao na čelu županije, nego je upravljao vladarskim imanjem), te na bivšeg hrvatskog biskupa Grgura. Ovaj je postao biskupom možda već u vrijeme Krešimira IV, a posljednji se put spominje kao biskup 1084/85. u vezi s Lovrinim darivanjem samostana Sv. Stjepana pod Borovima. Njegova pojava, uz izostanak stvarnog hrvatskog biskupa u Stjepanonoj pratnji, govori također o raskolu u državi.

Jednom detronizirana dinastija nije mogla okupiti oko sebe čitavo kraljevstvo, tim više što ni Stjepan, s obzirom na njegov samotnički život, nije imao nasljednika koji bi osigurao toliko priželjkivani kontinuitet vlasti.

U takvim su se prilikama nužno javili i drugi pretendenti na Zvonimirovo prijestolje. Ne znamo što je bilo s njegovom kćerkom Klaudijom, koju je udao za jednog pripadnika plemena Lapčana, darovavši mu Karin, jer se njen muž Viniha ne javlja u borbama u koje se uplelo čitavo kraljevstvo. Pleme je Lapčana svakako zauzimalo dio onoga područja na kojemu Stjepanovoj vlasti nema traga.

Pretendenti na prijestolje – Slavac

U kontekstu unutrašnjih borbi u kraljevstvu valja promatrati i pojavu kralja Slavca. Dosadašnji pokušaji historiografije da se ovog spornog vladara prikaže bilo kao kralja Hrvatske, bilo kao neretvanskog vladara, nisu imali pravog uspjeha. Kronološki je problem ispravno riješio M. Barada, smjestivši Slavca u posljednje desetljeće 11. stoljeća, dakle u vrijeme nakon Zvonimirove, a možda i nakon Stjepanove smrti, no propustio je svrstati ga među hrvatske vladare, smatrajući ga vladarom neretvanske države. Problem je ispravno riješio tek S. Gunjaca, ali njegov prijedlog nije naišao na odaziv.

Slavac je bio brat Rusina, župana primorske županije, prema tome iz uglednog roda. Njegov nećak, a Rusinov sin Petar nosio je nadimak Slaven, te je očito živio u romanskoj sredini, po svoj prilici u Splitu, kako je to pretpostavio Skok. To je dodatni dokaz da Rusin nije bio vladar neretvanske kneževine, te shodno tome ni Slavac nije mogao biti njegov nasljednik na neretvanskom prijestolju. Kralja Slavca bismo mogli povezati s onim banom Slavcem spomenutim u pripisu Supetarskom kartularu, u kojemu se donosi popis hrvatskih banova.

Po svoj prilici Slavac nije bio okrunjeni kralj. To možemo zaključiti po tome što se u kartularu spominje bez preciziranja titule (ne kaže se čega je bio kralj), pri čemu se stječe dojam manjkavosti njegova naslova, a time i vlasti. Nadalje, u bilješci iz 1176. g., u kojoj je riječ o njegovom potvrđivanju Rusinova darovanja, uopće se ne spominje kraljevska titula, već se samo kaže »Slauizo auunculus eiusdem Petri Slauik«. Kako je svećenik Ivan, prokurator samostana Sv. Petra, imao u rukama Slavčevu izvornu potvrđnicu, on bi svakako naveo Slavca kao kralja, da je to u ispravi doista pisalo. Slavac se, međutim, nije potpisao kao kralj, iako su ga u njegovom okruženju takovim smatrali. Pa i u zabilješci o sporu Slavca s Ljubomirom, uz Slavčevo se ime ne navodi redovito titula, što, zajedno s činjenicom da se kralj spori s Ljubomirom (koji se ne spominje kao tepčica, te ne znamo, radi li se o istoj osobi), a presuđuje mu ban, stvara ne baš dojmljivu sliku vladareva ugleda.

Razlog što se Slavac nije okrunio leži vrlo vjerojatno u tome da mu nije pošlo za rukom domoći se Zvonimirove krune što se, možemo biti gotovo sigurni, nalazila u rukama nadbiskupa Lovre, koji je jedini, u odsutnosti papinskog legata, mogao okruniti Stjepana II. Slavac je ipak imao nemali broj pristaša, jer su se u njegovoj pratnji nalazili ban Petar (Stjepan uza se nema bana) i Budimir tepčica.

Teško je, dakako, odrediti gdje se prostirala vlast »kralja« Slavca. Iz podatka o njegovom dolasku u Poljica stječe se dojam da se radilo prije o izuzetnom događaju, no o redovitoj pojavi. Slavac je, dakle, vladao Poljicima, ali mu je sjedište bilo negdje drugdje. Vlast su mu zacijelo priznavale neretvanske županije, a preko imotske i hlijevanjske županije morao je ostvarivati vezu sa središnjim dijelom Hrvatske.

Kao što ne znamo kada je svršila vladavina Stjepana II, ne znamo to ni za Slavca. Ako pretpostavimo, s izvjesnim opravdanjem, da je kralj Petar, koji je poginuo na Gvozdu, nekadašnji Slavčev ban Petar, tada bismo mogli odrediti kraj Slavčeve i početak Petrove vladavine prije 1097. g., možda već u 1093. g., kako je to predlagao Šišić.

Pretendenti na prijestolje – Petar

U okolici Knina, stvarnom središtu države, zavladao je (vjerojatno nakon Slavčeve smrti) Petar, proglasivši se za kralja. Njegovo je porijeklo nepoznato, ali ne bismo trebali olako odbaciti podatke iz Supetarskog kartulara po kojima je u vrijeme kralja Zvonimira, a potom i za kralja Slavca, banom bio neki Petar, možda iz roda Snačića. Nije bez osnova ni Šišićeva kombinacija, da je riječ o Slavčevom sinovcu Petru Slavenu. Moguće je da se on, po uzoru na samog Zvonimira (a možda i Slavca), pokušao s banske uzdići na kraljevsku čast, ali nije raspolagao s dovoljno snage da okupi veći broj pristaša. Slično Slavcu, ni on se zacijelo nije dokopao krune što je u međuvremenu bila i dalje po svojoj prilici u Splitu.

Otpadanje dalmatinskih gradova od hrvatske krune

Rasulu je države pridonosila i emancipacija dalmatinskih gradova, čiji će građani, ako je vjerovati splitskom anonimnu iz 14. stoljeća, na vlastiti poticaj potražiti pomoć ugarskog kralja Ladislava, pri čemu će naći podršku i u dijelu hrvatskog plemstva u Liki koja nije bila obuhvaćena vladavinom bilo kojeg od pretendenata.

Tome je prethodila obnova bizantske vlasti nad Dalmacijom početkom devedesetih godina. U ime cara Aleksija, koji je na svaki način htio zaustaviti Ladislava u pokušaju da osim Hrvatske osvoji i priobalne gradove, u Dalmaciju se 1091. g. otputio carski sevast Gotfrid de Melfi, sin onog kneza Amika koji je zarobio hrvatskog kralja. Na istočnoj jadranskoj obali proboravio je dvije godine (1092 - 1093.), ali su se uspjesi njegove misije osjećali i kasnije, pa je tako Zadar još i 1095., kada se u njemu održavao sinod, priznavao carsku vlast.

Formalno se to stanje nije promijenilo ni 1097. godine, kada su Trogir i Split, a možda i ostali gradovi, priznavali vrhovništvo Venecije. Iskoristivši nesigurnost što je zavladao u Dalmaciji pred dolaskom »panonskog kralja« Kolomana u Hrvatsku, dužd Vital Michieli uputio je svoje poslanike na istočno-jadransku obalu, da ponude zaštitu u zamjenu za priznavanje vlasti Venecije i pružanje vojne pomoći u slučaju rata. Dužd je pred Dalmatincima nastupio s titulom carskog protosevasta i dužda Venecije, Dalmacije i

Hrvatske, pa su građani u njemu mogli vidjeti predstavnika tradicionalne carske vlasti koja mu je podarila pravo vladanja ne samo nad Dalmacijom, nego i nad Hrvatskom. Nasuprot nepoznatom vladaru iz dalekih ravnica, dužd je svakako bio bolje rješenje bezvlada i sukoba kojih nisu bili pošteđeni ni oni sami.

Upada, međutim, u oči, da se među onim Splićanima koji su prihvatili obvezu davanja brodova duždu ne nalazi nadbiskup Lovro, iako je u ime Trogirana prema Mlečanima nastupio upravo njegov bliski suradnik biskup Ivan. Da li je uzrok tome u Lovrinim političkim stavovima, ili se radilo o tome da ugovor nije bio takve važnosti, a da bi se na nj trebao obvezati i nadbiskup?

Mletačka vlast u svakom slučaju, nije bila dugotrajna, jer je Zadar ubrzo podvrgnut izravno caru Aleksiju. Ipak, bez obzira da li pod posrednom upravom Venecije ili nekako drugačije, Bizant je ostvario svoj suverenitet nad (da li cjelokupnom?) Dalmacijom ubrzo po smrti Stjepana II, zadržavši ga sve do uspješnog Kolomanovog pohoda 1105. g.

Jedna splitska isprava opatice Madije, datirana prvom godinom vladanja inače nepoznatog vojvode (dux) Simeona, mogla bi upućivati na to da je nakon smrti Stjepana II. u Splitu i gradskoj okolici zavladao još jedan pretendent na prijestolje. Njegova je vlast u Splitu svakako prestala dolaskom Gotfrida Melfijskog.

Moguće je da je nad dijelom sjeverne Dalmacije (Krkom) i susjednog kopna krajem stoljeća samostalno vladao knez Kosmat, čija se uprava nad Krajinom spominje na Bašćanskoj ploči. To je tim vjerojatnije, što se u zapisu opata Dobrovita u dataciji ne spominje nikakva viša svjetovna vlast, pa se stječe dojam da je Kosmat imao na sjeveru sličan položaj kakav je na jugu imao Slavac, ili nešto kasnije oko Knina Petar, samo što on nije ni pretendirao na kraljevski naslov. Slično su zaključivali već I. Crnčić i Rački, s time što su Kosmata željeli izjednačiti s lučkim županom Kuzmom ili nekom drugom inače poznatom osobom, a slijedio ih je i V. Stefanie. Krajina je istovjetna s Markom dalmatinskom, područjem što je opstojalo zasebno od ostatka Dalmacije već šezdesetih godina.

Jelena

Napokon, prilike u Hrvatskoj dodatno je zamrsilo i to što je još jedna osoba pretendirala na prijestolje. Zvonimirova žena Jelena, iako nije imala pravo na nasljeđivanje krune, nastojala je zadržati vlast, u čemu je nailazila na razumljive otpore.

Preostalo joj je samo obratiti se za pomoć svom bratu Ladislavu. Same rodbinske veze ipak nisu Ladislavu davale pravo na krunu, jer nije bio u izravnom srodstvu sa Zvonimirom. Zbog toga postoje dvije mogućnosti koje bi opravdavale njegovu intervenciju. Već je Klaić pretpostavio mogućnost postojanja ugovora o nasljedstvu između Zvonimira i Ladislava, o čemu nema izravnih dokaza, ali što nije nevjerojatno s obzirom na kasnije događaje. Druga bi mogućnost bila da je najprije sama Jelena uspjela zadržati krunu za sebe, pa da je ova potom nasljednim pravom mogla pripasti njezinu bratu.

S obzirom na to da je vlast Stjepana II. bila usredotočena oko Splita, protežući se u najboljem slučaju do Šibenika, Jelena je mogla vladati u Ravnim kotarima, gdje je mogla imati i potporu svog zeta Vinihe.

Pohod kralja Ladislava i vladavina Almoša

Kralj Ladislav je na čelu velike vojske krenuo u osvajanje krune na koju je polagao izvjesna prava. Najveći je uspjeh Ladislavov pothvat imao u Slavoniji, koju je ugarski kralj osvojio bez većih otpora. Ova nam vijest Tome Arhidakona posredno potvrđuje dotadašnju vlast hrvatskih vladara nad dravsko-savskim međurječjem, ali ujedno ukazuje na neorganiziranost i nestalnost te vlasti. Daljnje je napredovanje zaustavljeno negdje u Hrvatskoj, prema riječima kroničara iza »Željeznih planina«, za koju se obično misli da je Gvozd, ali postoji i prihvatljivija teza po kojoj granicu Ladislavova prodora treba tražiti dublje u Hrvatskoj, na Kapeli.

Krajnji doseg Ladislavova prodora smjeli bismo smjestiti još južnije. Prema vijestima normanskog kroničara Gaufrida Malaterre, Biograd se i prije 1097. g. nalazio u ugarskim rukama. Kako se Ladislav montekasinskom opatu Oderiziju obraća kao susjedu, morao je stići do jadranske obale, što bi valjalo tumačiti tako da je dopro do Biograda. Vjerojatno je u tome imao podršku Jelene i njenih pristaša, u čijim se rukama to područje nalazilo. Da li se istovremeno dokopao i Zvonimirove krune, ili se poslužio Držislavovom, ne znamo. Čini se da postavljanje Almoša za hrvatskog kralja, vjerojatno obavljeno u Biogradu, nije bilo valjano u očima suvremenika, što se daje naslutiti iz isprave zadarskog priora Drage iz 1092. g. »... u vrijeme kada je Vladislav, kralj Panonije, napavši kraljevstvo Hrvatske, u njemu postavio svog nećaka Almoša za kralja.« Riječi otkrivaju Ladislavovu samovolju, bez spominjanja bilo izbora, bilo krunidbe.

Ladislav je, dakle, zavladao doista najvećim dijelom Hrvatske: izvan domašaja njegova sinovca čini se da su ostali jedino krajevi istočno od Krke.

Od daljnega je osvajanja Ladislav morao odustati, ne zbog pruženog otpora koji je bio neorganiziran, te zato slab, nego zbog opasnosti koja mu se iznenada pojavila za leđima. Zabrinut za dalmatinske gradove nad kojima je i dalje imao formalno vrhovništvo, Bizant je odlučio zaustaviti uspješni pohod Ladislava kojemu se razjedinjeni Hrvati nisu mogli suprotstaviti. Pored slanja Gotfrida Melfijskog u Dalmaciju, carska je diplomacija pozvala u pomoć nomadske Kumane, pa su ovi sa sjevera provalili u Ugarsku i ozbiljno je ugrozili. Uvidjevši kolika opasnost prijeti središtu njegove države, Ladislav se odlučio na hitni povratak.

Nedugo zatim poduzeo je mjeru čije će posljedice biti dalekosežne po hrvatsku povijest: u Zagrebu je osnovao biskupiju, podredivši joj čitavo područje tadašnje Slavonije, ili tzv. slavonskog dukata.

Uspostava crkvene organizacije bila je prije svega političko pitanje. Zbog toga je trebalo što prije zaboraviti sisačku biskupiju i kult njena zaštitnika, Sv. Kvirina. Gotovo sistematski njegov je spomen izbrisan iz zagrebačkog kalendara, te se još u vrijeme biskupa Kažotića pazilo na to da ga se zaboravi.

Da bi zaštitio svog biskupa, Ladislav je u neposrednoj blizini njegova sjedišta, sa sjeverne strane Medvednice, stvorio veliko Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo. Dodijelio ga je uglednom i moćnom rodu Ača, pretvorivši Medvednicu u jaku tvrđavu, na koju se valjda oslanjao i Almoš. Dovodeći tuđe velikaše, poput župana Graba, ali potpomažući i domaće plemstvo (Klokočane), Ladislav je postavio sigurne temelje budućoj ugarskoj vlasti u Slavoniji.

Ladislavov nećak ostao je u Hrvatskoj do 1095. g. kada se spominje kao vojvoda hercegovine na lijevoj obali Tise. Jedno pismo Henrika IV, upućeno Almošu ljeti 1096. g., govori o njegovom pokušaju napada na »Grke«, dakle na dalmatinske gradove, do kojega je trebalo doći nešto ranije, vjerojatno još 1095. g što bi značilo da je Almoš tada još bio u Hrvatskoj (i to u blizini dalmatinskih gradova), te da ju je napustio tek nakon smrti svog strica Ladislava, koji je vlast nad Ugarskom, ali i nad Hrvatskom, odlučio prepustiti sposobnijem Kolomanu. To što Almoš nosi kneževsku titulu, ne znači da je pobjegao iz Hrvatske i ostavio krunu, nego znači da se nikada niti nije okrunio. Nijedan izvor zapravo ne donosi Almoševu kraljevsku intitulaciju, koja bi dokazivala njegovu krunidbu. S druge strane, ništa ne potvrđuje ni prekid vlasti Arpadovića u dijelu Hrvatske što ga je pokorio Ladislav.

Rješenje dinastičkog pitanja – Koloman

Koloman je poduzeo prvi korak u Hrvatskoj kada je poslao jedan odred vojske da u Biogradu dočeka njegovu zaručnicu, normansku princezu Buzilu. Već mu je tada moralo postati jasno koliko bi mu značilo posjedovanje cjelokupne Hrvatske i dalmatinskih gradova, ako bi se želio čvršće povezati sa svojim normanskim saveznicima.

Čin vjenčanja s Buzilom bio je zapravo potvrda Kolomanovog povratka pod papino okrilje, jer je princezin otac Rogerije bio saveznik Urbana II. Kao nekada Zvonimir, sada je i Koloman stekao papino savezništvo u borbi za ustaljenje na hrvatskom prijestolju. Kolomanovom je pohodu prethodio ugovor s Venecijom o međusobnom priznavanju vlasti nad stečenim područjem. Dužd je mogao zadržati naslov vojvode Dalmacije i Hrvatske, pod uvjetom da tako odredi komisija koja bi ispitala i Kolomanovo nasljedno pravo na Hrvatsku. Ugarski je kralj u to vrijeme još uvijek držao Biograd, a možda i još ponešto, ali mu je kralj Petar presjekao put prema Slavoniji. Moguće je da je on tada s hrvatske strane bio još jedini ozbiljni kandidat u igri za prijestolje. Zbog toga je odlučio spriječiti svaki pokušaj Ugra tla se upletu u zbivanja u Hrvatskoj.

Njihovog je vojskovođu Merkurija dočekaao s vojskom što ju je uspio okupiti na planini Gvozdu. Ishod bitke bio je fatalan za Hrvate: Petar je poginuo, a s njim je nestala posljednja mogućnost okupljanja oko jednog političkog središta. Mađari su taj događaj shvatili ozbiljnije od Hrvata - ostao je zabilježen u ugarskoj kronici, dok se uspomena na nj nije sačuvala ni u jednog dalmatinskog kroničara. Bilo je to vjerojatno zato, jer se Petrova vlast ionako nije ni osjećala ni priznavala u priobalnim krajevima.

Usprkos ovoj pobjedi, Kolomanu je trebalo još nekoliko godina da se odluči na konačno sređivanje prilika u Hrvatskoj. Godine 1102. krenuo je prema jugu, s ciljem da za sebe u potpunosti pridobije priobalne krajeve. Raspolažemo s premalo podataka, a da bismo mogli preciznije rekonstruirati sva zbivanja do kojih je tada došlo, ali se čini da je Koloman pridobio za sebe hrvatsko plemstvo upravo u onim krajevima u kojima možemo pretpostaviti kontinuitet ugarske vlasti od Ladislavova pohoda (odnosno tamo gdje nema nikakvih dokaza o vlasti Stjepana II, Slavca i Petra).

Ugovor između Kolomana i predstavnika dvanaest hrvatskih plemena u obliku u kojem je dospio do nas svakako nije autentičan, ali je gotovo sigurno da je do nekog dogovora među njima moralo doći.

Plemstvo koje nije bilo u stanju između sebe izabrati novoga kralja moralo je prihvatiti ovakvo rješenje, oko kojega se mogao najlakše postići dogovor. Kolomanu je predana

kruna, kojom se u jednom od najvažnijih hrvatskih središta, Biogradu, okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije. Svoje je sljedbenike među hrvatskim plemstvom Koloman nagradio novcem i nakitom, kao što će kasnije nagraditi i ugledne predstavnike dalmatinske Crkve križevima, a Zadar impozantnim zvonikom.

Time je novi vladar ostvario prvi korak u obnavljanju nekadašnje vlasti Trpimirovića i Zvonimira. Pred njim je stajao još i zadatak pokoravanja dalmatinskih gradova, kojima je već nekoliko godina vladala Venecija.

Rješavanje dalmatinskog pitanja

Dalmacija u to vrijeme zapravo više nije postojala kao jedinstvena cjelina, već je svaki grad zasebno odlučivao o svojoj sudbini. Bilo je to doba osvita jadranskih komuna. Koloman se prvo uputio k Splitu, možda zato jer se u osvajanju Dalmacije htio oslanjati na Crkvu, kao što se može zaključiti iz njegovih kasnijih pregovora sa Splitom, Trogirom i Zadrom. Osim toga, Crkva je bila još jedina organizirana snaga u Dalmaciji.

Osvajanje grada svakako nije bilo jednostavno. Iz pričanja Tome Arhiđakona teško je razlučiti istinu od njegovih dodataka, ali je sigurno da su građani pružili Kolomanu otpor. Sukob je prekinut tek nakon pregovora kralja s nadbiskupom Krescencijem, kada su Splitski dopustili Ugrima slobodan ulazak u grad.

Iz Splita Koloman se uputio k Trogiru, na čijem je čelu još uvijek bio biskup Ivan. Ugledni je prelat, slično Krescenciju, poveo pregovore i dogovorio mirnu predaju grada, a potom je pratio kralja do Šibenika. Zahvaljujući mirnom ulasku u Trogir, Koloman je gradu dao povlastice što su se sačuvale u kasnijoj preradbi.

Otuda je Koloman otišao do Zadra, u koji je ušao 1105. godine. Ulazak u dalmatinsku metropolu uslijedio je nakon pobjede i sklapanja mira. Kralj je po dolasku odlučio svoj trijumf trajno obilježiti. Uz samostan Sv. Marije, što je oduvijek bio u dobrim odnosima s hrvatskim vladarima, podigao je impozantni zvonik na koji je dao uklesati natpis na spomen svog ulaska u Zadar. Nova je vlast time dobila potvrdu kakvu u ovome gradu nijedna prije nije imala.

N. Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora* 11, 1989, 424-429. Jakšić čak predlaže kao mjesto susreta Kolomana s Hrvatima Podgrađe kod Benkovca, gdje je navodno bila pronađena velika ostava Kolomanovih novaca.

O redosljedju osvajanja dalmatinskih gradova, kao i o njegovom načinu, postoje u historiografiji različita mišljenja. U jednom od novijih pregleda problematike, onome L. Steindorffa (*Die dalmatinischen Städte*, 49-52), navodi se redosljed osvajanja od Zadra prema Splitu, dok N. Klaić (*Povijest*, 522-527) zastupa obrnuto mišljenje, iako dopušta i alternativu. Steindorff drži da dvostruko putovanje Kolomana od Zadra do Splita i natrag može pomiriti suprotstavljene navode Tome Arhiđakona i Životopisa Sv. Ivana, na kojima se prikaz Kolomanovog rata zasniva. Prihvaćam tumačenje N. Klaić, jer mi se ne čini previše logičnim da bi se Koloman vraćao u Zadar kako bi tamo održao trijumfalni sinod, pošto je to s više razloga mogao učiniti i u Splitu. Split je, uostalom, kao nadbiskupsko središte bio primarni cilj kojeg je trebalo osvojiti u pokušaju da se zavlada politički nejedinstvenom Dalmacijom.

Značenje Kolomanove krunidbe

Nakon desetljeća rasula i borbi oko prijestolja, Koloman je ponovo objedinio Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju. Uklopljene u jaku državu Arpadovića, hrvatske su zemlje imale mogućnost razmjerno mirnog i sigurnog razvoja što će se nadovezivati na sjajno doba Petra Krešimira i Zvonimira. Novi je državni okvir zbog toga imao i svojih pogodnosti za Hrvate. Nevolja je pak bila u preseljenju najvažnije središnje (kraljevske) vlasti izvan same države. Hrvatska je ostala bez političkog središta oko kojega bi se mogla okupljati, prepuštena atomizaciji svojih društava. Proces feudalizacije, otpočet intenzivnije u vrijeme Zvonimira, sada se ubrzao i oteo svakoj kontroli udaljenog vladara. Tako se, na neki način, na kraju svoje samostalnosti Hrvatska našla tamo gdje je i počela tri stoljeća ranije: razmrvljena u županije, bez funkcionalne središnje vlasti. Društveni je razvoj ipak išao svojim tokom, pretvarajući hrvatsko društvo iz rodovskoga u složenu feudalnu strukturu. Temeljne odrednice zrelosrednjovjekovnog razvoja bile su zacrtane.

KULTURA HUMSKO-DUKLJANSKOG PODRUČJA DO KRAJA 12. STOLJEĆA

Današnji historičari (u najširem smislu te riječi), skloni, poput svih suvremenih znanstvenika, pojednostavljivanju, ujednačavanju, shematiziranju, razlikuju najčešće u ranosrednjovjekovnom prostoru omeđenom hrvatskim i srpskim etnosom upravo samo ta dva »naroda« i, shodno tome, samo dvije kulture čiji su oni nosioci. S jedne strane, bila bi to hrvatska, primalac i stvaralac pretežno zapadnih idejno-materijalnih tvorevina, s druge pak srpska, uključena u bizantski civilizacijski krug. Naše je srednjovjekovlje, međutim, bilo bez sumnje bogatije i raznovrsnije, poznavajući etničke jezgre i kulturna žarišta koja se u to doba nije moglo olako uključiti (premda niti naprećac izdvojiti) u jedno od obiju snažnih etno-polito-kulturnih središta. Takvo je područje, čije je značenje umnogome preraslo lokalni karakter, bilo humsko-dukljansko.

a) Književni krug

O počecima se južnoslavenske književnosti i pismenosti raspravljalo mnogo ne samo u književnopovijesnoj znanosti već i u historiografiji. Dihotomija se gledišta očitovala u različitim shvaćanjima o prostoru na kojemu se glagoljica isprva pojavila, jednako kao i slavensko bogoslužje: izjednačavalo ga se ili s hrvatskim državnim teritorijem u užem smislu, dakle podređenim ninskoj biskupiji, ili pak s dijecezama dalmatinskih biskupa, tradicionalno usmjerenih istočnoj crkvi. U novije je vrijeme i književnopovijesna znanost prihvatila teoriju što ju je razradila Nada Klaić, a po kojoj prve glagoljaše valja tražiti na Kvarneru, izloženom bizantskom i protureformnom utjecaju. Takvo je zaključivanje osnažio i relativno velik broj najstarijih glagoljskih spomenika na istarsko-kvarnerskom području.

No, već je Miho Barada prije mnogo godina upozorio na jedan od zaključaka Splitskog sabora 928, a koji bi mogao upućivati na drugačije viđenje areala najranijeg rasprostiranja slavenskog bogoslužja i pismenosti. U tekstu tog zaključka kaže se: »A ostale crkve koje su na istoku, tj. stonska, dubrovačka i kotorska, neka potpuno u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede nauku kršćanske vjere.«

Baradino upozorenje nije u znanosti bilo prihvaćeno, iako se nikako ne može poreći njegova utemeljenost u izvornom materijalu. Ovaj se saborski zaključak mora, naime, dovesti u vezu s razlogom za sazivanje sabora što ga je papa Ivan X. naveo u svojem pismu nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima. Papa upozorava adresate na opasnost širenja »Metodove doktrine« i nalaže biskupima da se ne usude skrenuti od učenja njegovih izaslanika, tj. neka službu Božju obavljaju prema običajima rimske crkve na latinskom, a ne na slavenskom jeziku. Iz papinih riječi razabire se da se pod pojmom doktrine ima smatrati zapravo upotreba slavenskog jezika, a ne neko krivovjerje zasnovano na Metodovu učenju. Ivan X, dakle, širenje krive doktrine upotrebljava kao povod sazivanju sabora, a u zaključcima iz 928. izričito se opominje biskupe Stona, Dubrovnika i Kotora da se u svojim biskupijama u svemu drže ispravnog nauka. Prema tome, prostor na kojemu se početkom 10. st. širilo slavensko bogoslužje treba u prvom redu tražiti na području južnodalmatinskih biskupija. Tome bi u prilog govorila i činjenica da se crkvena jurisdikcija samo tih triju dijeceza prostirala duboko u unutrašnjost, obuhvaćajući sve sklavinije južno od Neretve, s velikim i pretežnim brojem

slavenskog pučanstva. Srednjodalmatinske su biskupije bile ograničene na gradove i otoke, gdje je u to vrijeme živjelo uglavnom romansko stanovništvo. Samo su na Krku i Cresu dalmatinski biskupi brinuli o većim skupinama Slavena, ali izravne potvrde o upotrebi slavenske liturgije za te biskupije nemamo sve do 11. st. Prema tome, na temelju usko historijske analize izvora možemo zaključiti samo to da se slavensko bogoslužje, a s njime i glagoljica, širilo u našim krajevima isprva na području Duklje, Travunije i Zahumlja, iako relativno velik broj najranijih glagoljskih natpisa na istarsko-kvarnerskom području upućuje i na ranu pojavu glagoljice na sjevernom Jadranu.

S takvom se interpretacijom slaže teza K. Horáleka da je glagoljica dospjela u Hrvatsku iz Bugarske, i to ne prije 10. st. Možemo li u tom slučaju smatrati suvišnima sve hipoteze o tome kako su Metodovi učenici, otkupljeni na trgu robova u Veneciji, dospjeli u Hrvatsku, odnosno je li sam Metod na proputovanju ondje posijao sjeme glagoljice? Premda je jednostavno rješenje obično najprivlačnije, prodiranje glagoljice u nas izgleda nije tako jednoznačno. Čini se, naime, da su na Kvarner neki tekstovi doprli ipak u ranijim fazama izravno iz Moravske. Usprkos tome možemo pretpostaviti da je taj sloj tek manji dio temelja glagoljičke pismenosti što se u prvom redu gradi pod utjecajima iz Bugarske. Prateći tokove, nažalost nedovoljno dokumentirane, kojima se presađivanje tih utjecaja obavljalo, ne bismo smjeli izgubiti iz vida plovni put uz istočnu jadransku obalu, najvažniju komunikacijsku liniju tadašnje Europe, što je povezivala Veneciju i Carigrad. Taj je put, prirodno, imao svoje postaje u gradovima na obali, a na njega se nadovezivala i tada najvažnija cesta na Balkanu, Via Egnatia, prolazeći, od Drača k Solunu, kroz središnje krajeve Makedonije. Mislim da bi bilo pogrešno tražiti pravce širenja kulturnih veza izvan tih gospodarskih i vojnih arterija. U tom bi se slučaju prednost morala dati kudikamo manje propulzivnim putovima, što su kao okomice na jadransku pomorsku magistralu bili nosioci lokalne razmjene u unutrašnjosti poluotoka.

U svjetlu saborskog zaključka iz 928, možemo zasebnom etapom magistrale kojom se glagoljica prenosila na sjever smatrati Duklju, ili šire humsko-dukljansko područje. Nema sumnje da nam samo jedna odredba sinoda ne bi bila dovoljna da Duklju proglasimo onim žarištem iz kojega se najranija slavenska pisana riječ širila u ostale naše krajeve. Postoji li, dakle, još argumenata tome u prilog?

Pisac Barskog rodoslova istakao je na početku svoga djela da je njegov original bio sastavljen na slavenskom, u što nemamo razloga sumnjati. Već bi i samo postojanje takva historiografskog djela svjedočilo o visokoj razini pismenosti u Duklji, čak da njegova analiza nije pokazala postojanje nekoliko njegovih izvornih predložaka, od kojih su neki bili nesumnjivo pisani slavenski, dok se za neke druge to može pretpostaviti.

Slavensko je sigurno bilo žitije Sv. Vladimira, koje Pop Dukljanin donosi samo u skraćenoj verziji, a koje izravno ilustrira dosege dukljanske književnosti u 11. st. Slavenska su bila i žitija Sv. Ćirila i Metoda, kojima se Dukljanin također služio. On sam izričito navodi još jednu slavensku knjigu, Liber Methodius, koja se odnosila na zakonodavnu djelatnost vladara, a koja bi se, po nekim autorima, mogla poistovjetiti s Metodovim prijevodom Nomokanona. Bez obzira na to, prihvatimo li takvo tumačenje ili ne, moramo uočiti pojavu Metodova imena u Duklji, na prostoru na kojemu se, prema zaključku Splitskog sabora, širila kriva (Metodova?) doktrina. Podudarnost je dovoljno velika, a da ne bude slučajna.

U Barski je rodoslov uključen i tekst Trebinjskog rodoslova, nastalog možda u 10. st., za koji se smije barem pretpostaviti da je također bio pisan slavenskim jezikom. Od ostalih predložaka, na temelju kojih su nastali neki drugi dijelovi Rodoslova, kao potencijalno slavenske mogli bismo označiti legendu o Radoslavu, koja je po mišljenju Mošina bila književno obrađena već prije uklapanja u Rodoslov.

Prema tome, pretpostavljena bogata slavenska podloga Barskog rodoslova upućuje na razvijenu slavensku književnost u Duklji i eventualno Travunji, čiji počeci sežu u 9. stoljeće.

»Liber Methodius. Überlegungen zur kyrillo-methodianischen Tradition beim Priester von Dioclea, Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich I/VHI/1986, 157-172. On se odlučno protivi tvrdnji o postojanju slavenske ćirilometodske baštine u Duklji, te ograničava postojanje glagoljice samo na sjevernojadranski prostor. U skladu s time, dokazuje da su izvori iz kojih je barski svećenik crpio svoje podatke o Konstantinu latinske tradicije, a ne slavenske. Također drži i podatak o »knjizi zvanj Methodius« svećenikovom izmišljotinom. Iako je bez sumnje uvjerljivo dokazao latinsko porijeklo Dukljaninovih izvora, ne mogu se složiti, zbog ovdje iznesenih argumenata, s njegovom tvrdnjom o nepostojanju glagoljice i slavenske književnosti u Gornjoj Dalmaciji i njenom zaleđu. Osim toga, ni Steindorff nije mogao sa sigurnošću u potpunosti odbaciti i slavenske predloške Konstantinova i Metodova životopisa, pa ni ja ne odustajem od tvrdnje da je Dukljanin svoje djelo gradio i na slavenskim izvorima, usmenim i pismenim (zbog čega prenosim tekst ovog priloga u onom obliku u kojemu je prvotno bio objavljen). Svakako, zahvaljujući Steindorffu, latinska je komponenta Dukljaninove literature dobila na važnosti.

Dakako, osnovni bi prigovor ovoj tezi mogao činiti nedostatak sačuvanih glagoljskih spomenika. Činjenica je da nam danas nije poznat nijedan glagoljski kameni natpis s tog područja, iako glagoljska slova u inače ćiriličkom Humačkom natpisu dopuštaju mogućnost postojanja glagoljske epigrafije barem u Zahumlju. Potvrde koje nam valja naći, međutim, u daleko se većoj mjeri nalaze u sačuvanim glagoljskim i ćiriličkim rukopisima.

Tako su npr. Mihanovićev i Grškovićev fragment Apostola izravna svjedočanstva upotrebe glagoljice »u prijelaznoj zoni između oble (makedonske) i uglate (hrvatske) glagoljske grafije (Zeta, Duklja, Hum)«. Svoju glagoljsku podlogu otkriva nam i Miroslavljevo evanđelje dosljednom upotrebom slova »đerv«, koje nalazimo u glagoljskim rukopisima, ali ne i u ćirilskim raške redakcije (Vukanovo evanđelje). Na istu glagoljsku tradiciju Miroslavljeva evanđelja upućuje i Dimitrije Bogdanović, dok Slavko Vukomanović upozorava na glagoljske predloške ćirilskih rukopisa čak i u Srbiji, što se ponovo može objasniti njihovom transmisijom iz humsko-duklijanskog kruga. Napokon, ustanovljeno je da popovi glagoljaši u Dubrovniku 14. stoljeća svoju djelatnost temelje i na znatno starijim vezama glagoljice i ćirilice na humsko-duklijansko-bosanskom području. Presudnim dokazom u prilog toj tvrdnji smatram najnoviju analizu Kijevskih i Sinajskih listića, što ju je izvršila Marija Pantelić. Paleografskom i sadržajnom analizom došla je do značajnih rezultata, od kojih spominjem samo neke, za ovaj rad najvažnije: a) sadržajno (istočni i zapadni utjecaji u liturgiji) i paleografski oba se fragmenta uklapaju u produkciju ovog područja, čije odraze nalazimo i u kasnijim bosanskim glagoljskim i ćirilskim rukopisima, b) pripisi Kijevskim listićima i Sinajskom

liturgijaru pisani su istom rukom, što dokazuje da su bili u upotrebi krajem 11. i početkom 12. st. na istom, humsko-duklijanskom području i c) ćirilicom ispisana imena pokojnika u Sinajskom liturgijaru, napose žensko ime Petruniê, upućuje na to da je rukopis nastao negdje na dubrovačkom području, na kojem se štovala Sv. Petronila.

Potvrde li se ovi rezultati kao točni, ne bismo više uopće trebali sumnjati u to da se glagoljica stala isprva upotrebljavati upravo na područjima stonske, dubrovačke i kotorske biskupije, te da se tamo već od kraja 9. st. razvijala slavenska pismenost, ili, bolje, književnost.

Njezine bi neposredne korijene valjalo tražiti u djelovanju prognanih Metodovih učenika. Poticaji su svakako dolazili s istoka, ali se ubrzo uspostavio i obrnuti protok iz glagoljaškog kruga sjevernog Jadrana.

U traženju vremena prvog dodira humsko-duklijanskih Slavena s glagoljicom ne bismo smjeli zaboraviti na još jednu mogućnost: 867. god., četiri godine nakon dolaska Konstantina i Metoda u Veliku Moravsku, Bizant učvršćuje svoje pozicije na istočnom Jadranu. Uspješna intervencija bizantske flote nakon razbijanja arapske opsade Dubrovnika omogućila je Baziliju I. da se izravnije umiješa u unutrašnje prilike sklavinija. Nije li on već tada iskoristio postignuća slavenskih apostola kao sredstvo širenja svojega utjecaja i ovdje, na jugu? Nije li Metodov prijevod Nomokanona poslužio presađivanju bizantskih pravnih normi među jadranske Slavene i prije no što su Metodovi učenici protjerani iz Moravske?

Veoma je važno konstatirati da se književna, ali i grafijska tradicija, transmitirala ne samo duž obale nego od nje i u unutrašnjost logikom koju su slijedile sve kulturne, gospodarske i migracijske veze. Stoga je potpuno opravdana Bogdanovićeva tvrdnja po kojoj je Mirosavljevo evanđelje »spomenik koji otkriva i razrešava poreklo bezmalo sve ćirilske pismenosti u srednjovekovnoj Bosni. Svi ćirilski rukopisi iz Bosne XIII-XV veka konzerviraju s veoma malim razlikama neke osobine onog pravopisa koji je zastupljen u Mirosavljevom jevanđelju, a tekstološki se izvode iz makedonsko-glagoljske tradicije«. Što se tiče grafije, potrebno je pogledati prostor na kojemu se upotrebljavala bosančica: ne ulazeći u dublje analize toga zapadnog oblika ćirilice, dovoljno je. ustanoviti da se ona u osnovi širila tamo gdje i književnost zetsko-humske redakcije (Hum, Bosna), da bi potom, kao i ova, slijedila jadransku magistralu, javljajući se na čitavom prostoru do Istre.

Osim slavenske, na humsko-duklijanskom je području egzistirala i latinska književnost. O tome nas, među ostalim, obavještavaju epitafi pisani leoninskim srokom, nastali u 11. i 12. st. u Baru. U gradskim su sredinama nastajale legende poput one o Andreaciju i Teodori u Kotoru, ili pak Pavlimiru - Belu i nastanku grada u Dubrovniku. Legenda o Pavlimiru ujedno je primjer rušenja jezičnih barijera i prihvaćanja latinskih legendi u slavenskoj sredini. Naposljetku, i samo je Dukljaninovo djelo doživjelo sličnu sudbinu.

Po porijeklu latinski predlošci Barskog rodoslova upućuju na još jedan pravac komuniciranja kojim su se prenosile ideje, roba i ljudi: bila je to veza između nasuprotnih jadranskih obala. Prva su poglavlja građena na podacima što ih nude izvori nastali u samostanu Monte Cassino. Ta se činjenica izravno može povezati uz vijest o odličnom mužu Savinu, rodom Dalmatincu, koji je 1123. uspostavio vezu između čuvene opatije i svoje domovine, poslavši u Dalmaciju tri monaha s raznim rukopisima.

Zanimljivo je da se ta povezanost obiju obala u ranom srednjem vijeku može mnogo bolje dokumentirati za njihove južne dijelove, od Neretvanske kneževine niže. Dovoljno je prisjetiti se slavenskih pohoda na Sipont i Bari, Berigoja i veze sa samostanom na Tremitima, Monte Cassina; kasnije pak Normana, crkvene podređenosti Kotora Bariju. Analiza likovne produkcije na promatranom prostoru samo još bolje ilustrira te veze.

U duhu kulturnog ozračja, u kojem su se križale težnje Istoka i Zapada, u kojem su slavenska djela kolala na svom putu iz Makedonije u Hrvatsku i iz Hrvatske na istok, a latinska doticala iz nasuprotne Italije, zaustavljajući se u za njih prijemljivoj sredini romanskih gradova, valja promatrati i podatak iz pisma pape Aleksandra II, upućenog barskom nadbiskupu, u kojemu se govori o samostanima Latina i Grka, odnosno Slavena. Bez obzira na to što je pismo najvjerojatnije falsifikat nastao u 12. st., ono nam potvrđuje ispravnost slike o raznovrsnosti tadašnje kulture u Duklji, u kojoj su ravnopravno opstojali slavenski i latinski jezik sa svojim podjednako razvijenim književnostima. Pozovimo se još jednom na Hercigonju: »Nije za povijest hrvatske kulture - i duhovnog ozračja glagoljaštva posebice - od mala značenja podatak da su ovdje u 12. pa i 13. stoljeću posljedice crkvenog raskola manje opterećivale svijest ljudi nego što bi se moglo pretpostaviti polazeći od kasnije ustanovljenih, očvrslih demarkacija, kategorija mišljenja i odnosa«. U tom smislu Hercigonja upozorava na prožimanje tradicija latinskog i grčkog kulturnog kruga u sferi nove, slavenske duhovnosti, s njezinom prvotnom funkcijom veznog činioca.

Kako se dosada u književnopovijesnoj znanosti rješavalo pitanje pripadnosti tekstova nastalih na humsko-dukljanskom tlu? Vjekoslav Stefanie je, npr., Bosnu, Zahumlje i Zetu smatrao istočnom periferijom hrvatskog glagoljaštva, dok je Benedikta Zelić-Bučan bila mnogo izravnija. Bogdanović se u citiranom djelu očito nije mogao sasvim sigurno opredijeliti. Dok s jedne strane tvrdi kako je Barski rodoslov primjer početaka samostalne srpske književnosti, nekoliko redaka niže konstatira da je isto djelo »po svojim književnim osobinama i naročito po svojoj ideologiji sasvim po strani od glavnog toka srednjovekovne srpske historiografije i hagiografije«. Presmjela je i njegova tvrdnja da je raški pravopis u sekcijama dijaka Gligorija u Miroslavljevu evanđelju spona koja veže Hum, a preko njega i Bosnu s ostalim srpskim zemljama, kad se zna da se veza Bosne i Huma ostvaruje u jednakoj, ako ne i većoj mjeri preko pravopisa drugog pisara, koji je napisao nesrazmjerno veći dio teksta, i preko kojega se bosansko-humska književnost nadovezuje na stariju glagoljsku, odnosno makedonsku tradiciju. Bogdanović je svakako na pravom putu kad kaže da je književno djelo 10. i 11. st. opće dobro svih južnih Slavena, te da je upravo zbog toga ušlo u genezu svake posebne, nacionalne južnoslavenske književnosti (21 . Humsko-dukljansku, a shodno tome i bosansku književnost, možemo promatrati jedino izvan anakronističnih i isključivih srpskih ili hrvatskih okvira, kao izvornu kreaciju područja koje ima sve odlike samosvojnosti.

b) Umjetnički krug

Arhitektura je ovog područja, kao što je već dovoljno poznato u literaturi, rezultirala u gradnji sakralnih objekata predromanike zasebnom skupinom uglavnom jednobrodnih crkava s kupolom, čiji je najsjeverniji primjer Sv. Mihovil nad Dolom na Braču. Najnoviji je prijedlog za tumačenje geneze ovog tipa gradnje iznio Igor Fisković, polazeći od rezultata proučavanja adaptacije kasnoantičke memorije na Majsanu. Središnji položaj Majsana, koji je bio ne samo memorija, nego i cilj hodočasnika kroz sav srednji vijek, na važnom morskom putu i razmeđu istočnojadranskih zona, omogućio je širenje tamo zacrtanog građevno-prostornog sustava na južnodalmatinsko područje, ali i srednjo-dalmatinske otoke. Geneza se ovog tipa gradnje, dakle, može izvesti iz starokršćanske arhitekture, koja kontinuirano u logitudinalnom prostoru, i bizantskog utjecaja koji se očituje u centralnoj koncepciji, odnosno kupoli, mada ona ima više simbolično značenje, no što je neophodan element konstrukcije.

Skulptura, koja prati arhitekturu, u svojoj se ranijoj fazi u velikoj mjeri podudara sa srednjodalmatinskom, da bi se u kasnijim slojevima pojavile razlike koje valja pripisati različitom razvoju i drukčijim mogućnostima obiju kulturnih zona. Čini se da je južnodalmatinska skulptura bila izložena utjecaju jake radionice u Dubrovniku, koji je pak s tuđom kulturnom produkcijom ostvarivao dodire različite od onih realiziranih u Zadru ili Splitu. Preko južnodalmatinske metropole prodirao je u unutrašnjost jači utjecaj Bizanta nego kroz srednjodalmatinske gradove. Čini se ipak da taj bizantski utjecaj valja razlikovati od onoga što ga je očuvala ranokršćanska tradicija i što se zadržao u donekle izmijenjenim oblicima u djelima rađenim u domaćoj tradiciji, npr. u Bosni. Važnija, međutim, od vanjskih utjecaja u ovoj zoni, svakako je autohtonost rješenja iznalaženih u domaćoj tradiciji, što je mogla povremeno oslabiti, ali nikada nije bila sasvim prekinuta.

Nema sumnje da i u arhitekturi, kao i u pisanoj riječi, osim bizantskih valja tražiti i zapadne utjecaje, iako se kategorije »istočno« i »zapadno« diferenciraju u većoj mjeri tek s pojavom romanike. Tragovi Zapada prisutni su i u rijetkim ostacima fresaka i iluminacijama rukopisa. Umjetnički uzori većine minijatura Miroslavljeva evanđelja potječu iz Apulije, a isto vrijedi i za nešto mlađe Hilendarsko evanđelje. Mošin je čak ustvrdio da »u osamdesetim godinama XII veka na zetsko-humskom terenu izbija moćna struja zapadnog minijatorskog stila...«. Upravo Miroslavljevo evanđelje dočarava prave osobine ovog kraja, stalnu prisutnost Istoka i Zapada: »... istorijsko-umetnička analiza spomenika razlučila je u njegovoj iluminaciji dva glavna sloja, vizantijski i romanički, uz tragove različitih istočnjačkih i zapadnjačkih uticaja, i utvrdila postojanje nekoliko heterogenih uzora kojima su se poslužili minijatori rukopisa.«

Zapadni je utjecaj još jače došao do izražaja u zidnom slikarstvu, tako da je ono u svojim rijetkim sačuvanim primjercima, od kojih je najpoznatiji onaj u Stonu, dijelom nosilo obilježje ranoromaničkog stila. Na drugim su freskama pak očitiji bizantski tragovi, pa su freske dukljansko-humskog područja u pravilu rezultat miješanja istočnih i zapadnih stilova. O slikarstvu se zaleđa, napose Bosne, u tim ranim fazama može malo toga reći, pa Kajmaković, na temelju analogije s ostacima kamenog namještaja (Blažuj, Glamoč), može samo pretpostaviti da se ono također izvodilo iz slikarstva srednjodalmatinskog, dubrovačkog i humsko-dukljanskog područja. Nema sumnje da otkriće fresaka u dubrovačkoj katedrali nameće potrebu za revalorizacijom upravo Dubrovnika kao

slikarskog središta, što se ujedno poklapa s rezultatima do kojih se došlo u istraživanju dubrovačke klesarske radionice.

Tragovi bizantskog slikarstva došli su do izražaja najviše u Sv. Tomi u Kulima i u Paniku. Fragmenti fresaka iz Panika otkrivaju vezu njihova majstora s onim koji je slikao Sv. Iliju na Lopudu, a kojemu je zapadno, srednjodalmatinsko slikarstvo bilo jednako tako poznato kao i istočno. Po Kajmakovićevu sudu, upravo te nas freske upućuju na Dubrovnik kao centar onovremenog slikarstva.

Specifična mješavina umjetničkih utjecaja slijedila je iste one putove u unutrašnjost kojima su išle glagoljica i bosančica: zapadne minijature na području ćirilске pismenosti nastavljaju tradiciju Miroslavljeva evanđelja u Bosni (Evanđelje Divoša Tihoradića, Manojlovo evanđelje, Nikoljsko evanđelje, Giljferdingov apostol). Arhitektura zaleđa svoje poticaje također dobiva s primorja, ona u Srbiji sve tamo do druge polovice 14. stoljeća.

Što možemo reći o karakteru južnodalmatinske umjetnosti? Sasvim je u pravu Đurić kad kaže da se nikakva srpska umjetnost ne može u vremenu od 9. do 11. st. izvojiti iz cjelovite produkcije na području od Bojane do Cetine. Fisković i Jurković istakli su kontinuitet arhitekture i kamenog crkvenog namještaja od kasne antike do razvijenog srednjeg vijeka. Upravo u tom kontinuitetu pojavile su se razlike između južnodalmatinskih i srednjodalmatinskih rješenja. Podjednako snažni utjecaji Istoka i Zapada, u dodiru s autohtonom tradicijom čiji su nosioci bili gradovi, u prvom redu Dubrovnik, stvorili su južnodalmatinski tip umjetnosti, rasprostranjen uglavnom na onom istom humsko-dukljanskom prostoru (s nešto izraženijim pomakom prema zapadu), na kojemu je cvao samosvojni književni krug.

c) Nosioci kulture

U trenutku kada smo ustanovili postojanje autohtone kulture humsko-dukljanskog područja, postavlja se pitanje: tko su bili njezini nosioci, odnosno tko su bili stvaraoci, a tko konzumenti umjetničkih djela pisanog i likovnog izraza? Cjeloviti bi odgovor zacijelo zahtijevao zasebnu studiju, dok je ovaj rad zamišljen kao skica problema i prijedlog odgovora. Pokušat ću stoga samo u grubim potezima ocrtati obje kategorije nosilaca kulturnog razvoja.

O etničkom i socijalnom porijeklu naših ranosrednjovjekovnih, predromaničkih stvaraoca, pisalo se mnogo i ovdje nema potrebe ponavljati sve, često krajnje oprečne teze. U svjetlu najnovijih, ovdje već citiranih istraživanja, postalo je jasno da su graditelji i klesari porijeklom iz priboalnih gradova, odnosno njihove blizine, pri čemu etnička pripadnost pojedinca nije igrala nikakvu ulogu, te se umjetnost i ne može dijeliti na neku slavensku/hrvatsku, odnosno romansku. Ipak, ne može se sasvim odbaciti ni udio svećenika, arhitekata i planera, koji su dolazili iz drugih sredina. Naime, ako nam to i nije izravno potvrđeno nekim zapisom, jasno je već i po širenju slavenske pismenosti, čiji su prenosioci mogli biti samo svećenici iz krajeva u kojima je glagoljica već bila u upotrebi, da su takve, makar brojem male, »intelektualne migracije« imale udjela u kulturnom stvaralaštvu ovog područja.

Situacija se donekle mijenja pojavom romanike, kad možemo jasnije uočiti vanjske utjecaje. Benediktinski red, reformiran ili barem oživljen, ostavio je posvuda tragove svoje graditeljske djelatnosti - bazilike, koje su u poletnom duhu novog vremena postale

općeprihvaćeni arhitektonski tip, brišući ranije istaknute razlike graditeljstva obiju dalmatinskih zona. Veze benediktinskih zajednica, relativno brojnih na neretvanskim otocima, Bojani, te području Dubrovnika, Kotora i Budve, s južnom Italijom bile su naročito jake u 11. i 12. st., u vrijeme postojanja dukljanske države. Jedno od središta širenja reda bio je i samostan Sv. Marije u Pulsanu na Monte Garganu, odakle se razvija i kult Sv. Mihajla, čest u južnoj Dalmaciji. Bliskost dijela sačuvanih južnodalmatinskih fresaka zapadnima, čak i francuskima, može se također zahvaliti djelatnosti toga reda. M. Pantelić najvjerojatnije s pravom povezuje ime Romald, zabilježeno u popisu umrlih u Sinajskom liturgijaru, s Romualdom, reformatorom benediktinaca i osnivačem kamaldoljana. Bizantski se pak elementi u slikarstvu posredno svakako smiju vezati uz djelatnost samostana Grka ili Slavena, o kojima se govori u već citiranom falsifikatu.

O tome da su pripadnici onog dijela srednjovjekovnog društva, što se označava nazivom oratores, bili nosioci i književne produkcije, ne može biti ni najmanje sumnje. Ne samo da nam je takva pretpostavka dopuštena na temelju prebogatih analogija, pogotovu kad govorimo o svetačkim legendama i životopisima, nego nam je to, u slučaju Barskog rodoslova, i izrijekom potvrđeno. Otvoreno ostaje jedino pitanje stvaralaca junačkih epova, čije tragove nalazimo u istom djelu. Mišljenja o postanku niza priča što ih donosi Dukljanin veoma se razlikuju, ali se nipošto ne može nijekati da u sebi sadržavaju elemente usmene predaje, te je zacijelo u pravu Jagić kad tvrdi da je Dukljanin zabilježio što je čuo od pjevača. Uostalom, to izjavljuje i sam Dukljanin, a u Luciusovu se tekstu i ne spominje da je bilo što pročitao, nego je djelo sastavio na temelju onoga što je čuo od otaca i staraca. Odnos usmene predaje i zapisa treba možda i u ovom slučaju promatrati u svjetlu tumačenja što ih o tome daje Arnold Hauser. On smatra da su pjesnici junačkih balada i epova crpili svoju građu iz komika što su nastajale po samostanima; štoviše, da su minstrelji, izravno ili ne, bili u službi crkvene propagande, jer su njihove priče o svecima i junacima pokopanim u nekom samostanu, a recitirane pred samostanskom crkvom, služile skretanju hodočasničkih rijeka u promicano sveto mjesto. Po tome bi, dakle, i usmena predaja o junačkim i svetim djelima crpila svoje podatke iz historijskih vrela što su opisivala »stvarne« događaje. Uostalom, već je u literaturi uočeno da su legende u Dukljaninovu djelu nastale dijelom na temelju historijskih podataka.

Umjetnost predromanike i romanike - to je Crkva. Uz njenu su djelatnost vezane sve grane likovne i pisane umjetnosti, svjetovno ostvaruje izvjesna dostignuća tek u umjetničkom obrtu koji služi vanjskom obilježavanju posebnosti povlaštenih skupina. No, »potrošače« umjetničkih ostvarenja moramo ipak tražiti i među svjetovnim osobama, katkad upravo među njima:

»Zamoljen od vas, u Kristu ljubena braćo i časni svećenici svete nadbiskupske stolice Dukljanske crkve, kao i od mnogih staraca, a najviše od omladine našega grada, koja se naslađuje - kako to biva kod mladih ljudi - ne samo slušanjem ili čitanjem o ratovima već i učestvovanjem u njima, da prevedem sa slavenskog jezika na latinski spis o Gotima...«

Ovim riječima obrazložio je Pop Dukljanin što ga je ponukalo da se u starosti prihvati teške zadaće prevođenja rodoslova u kojem su opisani porijeklo i djelo dukljanske dinastije. S izuzetkom pojedinih ulomaka, opisani su uglavnom ratni podvizi, hrabrost, lukavstvo i vjernost (dakako, i njihovi antipodi) - vrline i mane viteškoga svijeta. Samo ponegdje, kao u prikazu Svatoplukova vladanja, pogotovu njegova sinoda, u spominjanju Konstantina ili tumačenju Vladimirove svetosti teme se približavaju duhovnom. Možemo

ovdje zapaziti ne samo prodiranje viteštva u crkvenu umjetnost, vidljivo kroz prevagu viteških vrijednosnih kriterija u psihi pisca svećenika, nego, po sebi razumljivo, i postojanje viteškoga društva u Duklji 12. stoljeća.

Pop Dukljanin je pripadnik gradskog društva, ali nema sumnje da socioekonomski sustav Bara ne možemo uspoređivati s onime Dubrovnika ili gradova srednje Dalmacije. Njegovo uklapanje u zaleđe je intenzivnije, ne samo zbog istovjetnog političkog teritorija što ih veže, nego i, ako nam je dopušteno suditi na temelju Rodoslova, jedinstvenog feudalnog mentaliteta i osjećaja pripadnosti kraljevstvu. Uzalud ćemo tražiti neke sličnosti u odnosu Tome Arhidakona prema Hrvatima ili prema ugarsko-hrvatskom vladaru i gledanjima Popa Dukljanina, iako obojica potječu iz gradskog društva i istog, crkvenog staleža. Ne bih rekao da je pritom presudna vremenska razlika među njima. Barsko je društvo vjerojatno u većoj mjeri dio feudalnoga svijeta no što je splitsko - otuda i nepodudarnost razmišljanja.

Prijevod »Kraljevstva Slavena« nastaje po želji svećenika, ali i staraca i mladeži Bara. Čini se da je najveći poticaj prevodiocu dala upravo ta posljednja skupina. Tko je ta mladež što voli ne samo slušati o ratu već i sudjelovati u njemu? Pod tim su terminom na Zapadu toga doba bili poznati upravo vitezovi, punoljetni plemići koji još nisu mogli preuzeti upravljanje imanjima, jer su im očevi bili na životu. Iako ih Dukljanin opisuje vrlo oskudno, ipak u njegovim »mladima« možemo nazrijeti iste one značajke koje su pripisivane zapadnim vitezovima: ljubav prema ratu i pričama o junačkim djelima. Napokon, i sam karakter djela u kojem se često stereotipno ponavljaju nama dosadni opisi bitaka, odgovara sasvim duhu chansons de geste (dovoljno je prisjetiti se Pjesme o Rolandu). Kako su i one zapisivane kao predlošci za deklamiranje, a ne za čitanje, ne bismo li smjeli pomisliti da je sličnu funkciju imalo i Dukljaninovo djelo, to više što on i sam u uvodu posvećuje veću pažnju slušanju nego čitanju? Ne bi li se, karakterom djela, namijenjenom rasonodi, mogla objasniti za historiografsku djelo čudna činjenica, da se nigdje, pa ni uz stvarne historijske događaje, ne spominje nijedna godina? Vrijeme ionako nije bila odlučujuća kategorija viteškoga doba. Spominjanje godina vjerojatno bi samo suvišno opterećivalo i deklamatore i slušače. Nisu li tek humanisti, pripadnici gradskih društava - dovoljno udaljeni od viteške kulture - shvatili djelo kao historiografsku i time opteretili suvišnom i krivom kritičnošću i naš odnos prema njemu? Ljetopis očito ne pristaje uz sadržaj i stil onoga što nam je Dukljanin ostavio, rodoslov je nešto bolja, ali također ne najsretnija oznaka. Možda bi ipak djelu najbolje odgovarao naziv što mu ga je dao sam autor (ili prevodilac?): Kraljevstvo Slavena?

No, ako je prijevod nastao za potrebe barskoga društva, slavenski je izvornik očito sastavljen za potrebe zaleđa, iz čega se pak mora zaključiti da je i ono poznavalo društvene klase sličnih kulturnih potreba. Bilo bi pretenciozno tvrditi da su kraljevi, njihovi župani i vitezovi znali čitati, ali su svakako znali slušati, a očito je postojala i potreba iznalaženja korijena dinastije što dublje u prošlosti. Govoreći o odnosu društva prema prošlosti i pisanju »historiografskih« djela, Bloch tvrdi: »Među bavljenjima, koja su bila draga Srednjem vijeku, povijest je imala dovoljno veliku ulogu, da nam, po svom nejednako bujnom razvoju, posluži kao barometar općeg kulturnog razvoja«. Pridodamo li činjenici da je na dukljanskom dvoru postojala potreba za obraćanjem povijesti, sav onaj izravno ili neizravno sačuvani fond pismene i usmene književnosti, ne možemo

nijekati da je Duklja, odnosno humsko-duklijansko područje, dostiglo kulturnu razinu s kojom se na slavenskom jugu mogla usporediti još jedino kultura dalmatinskih komuna. Objašnjenje se dijelom treba tražiti i u činjenici da se u Hrvatskoj sjedište centralne vlasti preselilo izvan granica države, dok je u Srbiji i Bosni bilo tek u stvaranju. Bez okupljališta i generatora što ga predstavlja dvor, ne mogu ni nastati djela tipa Kraljevstva Slavena.

Na humsko-duklijanskom području posebno su mjesto među nosiocima i korisnicima kulture imali gradovi Dubrovnik i Kotor. O utjecaju dubrovačke kulture na okolicu, kroz sav rani srednji vijek, već je bilo govora. Sličnu je ulogu, iako u manjoj mjeri, obavljao i Kotor. Razina umjetnosti u gradovima bila je, zahvaljujući kontinuitetu i intenzivnijim (ili izravnijim) kontaktima s mediteranskim zemljama, viša nego u zaleđu. Taj nivo ipak nije bio rezultat samo ponude nego i potražnje: koncentracija novca, a time i mogućnost investiranja u umjetnička djela, bila je u gradovima viša. Osim toga i trgovci su, upoznati s kulturom velikih središta, zasigurno postavljali pred izvođače više zahtjeve. Napokon, u gradovima je postojala i aristokracija čiji su pripadnici putovali barem u diplomatske misije. Nema sumnje da je upravo njezin sofisticirani ukus uvjetovao kvalitetu umjetničkih ostvarenja. No, nedostatak izvornog materijala, kao i radova s područja socijalne historije umjetnosti, onemogućuje nam stvaranje jasnijih predodžbi o utjecaju pojedinih društvenih kategorija gradskog stanovništva toga vremena na likovnu i književnu produkciju.

Cilj ovoga rada bio je ukazivanje na potrebu revaloriziranja slupnja što ga je humsko-duklijanski prostor postigao u društvenom i kulturnom razvitku (jedno je, dakako, nedjeljivo od drugoga). Neki izneseni prijedlozi stoga su u prvom redu hipoteze što je, zbog oskudnih informacija kojima raspolazemo, ionako sudbina većine tumačenja ranosrednjovjekovnih pojava u nas. Pogotovu kad se radi, kao u slučaju širenja glagoljice i slavenske liturgije, o specifičnim fenomenima. Ipak smatram da se već sada može zaključiti kako je kulturna razina humsko-duklijanskog prostora bila do sada potcjenjivana ili previđana, dok se s druge strane nisu uočavale, ili se nisu željele uočiti posebnosti tamošnje kulture, što nam omogućava, mislim, da govorimo o zasebnom humsko-duklijanskom kulturnom krugu 9. do 12. stoljeća.

Predstavlja li ta kultura korijen bez stabla? Je li njezin razvoj bio prekinut širenjem srpskog, odnosno hrvatskog političkog i kulturnog kruga, ili bismo njezine izdanke mogli pratiti i kasnije, ako nigdje drugdje, a ono barem u Bosni? Pitanje nije bez važnosti, jer je kultura, uz državu, faktor koji u srednjem vijeku odlučujuće utječe na formiranje naroda. Da bi se mogao dati odgovor na to pitanje, potrebno je obaviti još mnogo istraživanja.

DRUŠTVENI RAZVOJ - NAZNAKE I SMJEROVI

Isprave i kartulari

Društveni razvoj hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku danas je, usprkos neospornom napretku u istraživanju tijekom proteklih desetljeća, još uvijek nedovoljno poznat. Glavna teškoća leži u malobrojnosti izvora, pri čemu je dodatnu zapreku postavilo izražavanje sumnje u autentičnost onih malobrojnih sačuvanih. Međutim, iako formalna analiza isprava često pokazuje njihovu manjkavu tradiciju, samo je u rijetkim primjerima bilo moguće dokazati neistinitost sadržaja, dok se u većini slučajeva mogla utvrditi tek manje ili više opravdana sumnja u pojedine podatke prijepisa. U novije su se vrijeme pojavili radovi što potvrđuju sadržajnu autentičnost podataka u ispravama. Među izvorima posebno mjesto zauzimaju kartulari samostana Sv. Petra u Selu i Sv. Ivana Biogradskog, ali i drugi, poput kartulara zadarskih samostana Sv. Krševana i Sv. Marije, ili splitskog Sv. Stjepana. Njihovom pomoću možemo pratiti, između ostalog, stvaranje dvaju ponajvećih veleposjeda u Hrvatskoj (biogradskog i poljičkog), nastalih darivanjima i kupnjama. Možemo uočiti kako se postupno, zamjenjivanjem zemljišta s drugim vlasnicima, stvara zaokruženo imanje. Napokon, pokazuju nam kako su veleposjedi svojim širenjem, uvjetovanim prije svega gospodarskom logikom i mogućnostima, brisali granice među historijskim pokrajinama, stvarajući jedinstveni hrvatsko-dalmatinski društveno-gospodarski prostor.

Kartulari otkrivaju i sliku društvene ljestvice - od serva do kraljeva i njihova dvora. Svećenici, ratnici i seljaci na njihovim stranicama oživljavaju feudalizirani svijet Hrvatske u naponu snage.

Servi

Krenemo li od temelja društvene piramide, upast će nam u oči razlika među odnosima na posjedima poljičkog i biogradskog samostana. Dok na prvome upravitelji samostana vrlo često nabavljaju serve, zasebno ili sa zemljom, dotle biogradski kartular ne bilježi nijedan takav slučaj. Servi se, istina, spominju - sokolar Apric daruje jednog dječaka kralju, a jednu ancilu kraljici - ali nema nikakve potvrde da su oni radili na zemlji. Bilo bi teško povjerovati da samo slučajno nisu zabilježeni servi-zemljoradnici u kartularu, ili da su izostavljeni iz starijih zapisa prilikom sastavljanja kartulara u 14. stoljeću, kada takve bilješke više ne bi imale posebnog značenja za samostan. To nikako ne bi odgovaralo praksi kakvu poznajemo iz drugih središta, primjerice Splita, gdje se brižljivo pazilo da se ne izgube vijesti o servima i njihovoj pripadnosti Crkvi.

Uočljivo je, također, da se servi u izvorima javljaju na tri područja: dubrovačkom, splitskom i zadarskom. Najnovija analiza darovnice za Diklo, odnosno pitanja zemljišnog vlasništva u zadarskoj okolici, što ju je izvršio N. Jakšić, pokazala je da je posjed što ga kralj potvrđuje samostanu Sv. Krševana dio nekadašnjeg agera. Isti je slučaj i sa zemljama što ih daruje ban Stjepan. To znači da se naselja serva Butina Vas i Nova Sela nalaze na nekadašnjem zemljištu državnog fiska, odnosno gradskog agera. Iz toga proizlazi da se servi u zadarskoj okolici javljaju samo na području bivše bizantske Dalmacije.

Oko Splita većina se serva spominje na hrvatskom tlu, ali redovito na posjedima splitske Crkve. Supetarski kartular pokazuje kako Petar Crni pretvara slobodne seljake u serve za potrebe jednog crkvenog imanja što je nastalo, doduše, izvan dalmatinskog političkog područja, ali je prenijelo način organiziranja posjeda i na hrvatsko selo.

Slična je situacija i na dubrovačkom području, gdje se, istina nešto kasnije (1112. godine) servi spominju među stokom u darovnici suca Boleslava benediktincima na Lokrumu.

Prema tome, ne bismo mogli nazvati slučajnom činjenicu da na stranicama Policoriona uzalud tražimo serve koji bi obrađivali najveći veleposjed u Hrvatskoj (nakon, po svojoj prilici, kraljevskog). Biograd se sa svojom okolicom nalazio na hrvatskom zemljištu, na kojemu su antički prežici bili neznatni, a do kojega su i utjecaji romanskog Zadra jedva dopirali.

Literatura o servima u Hrvatskoj je obimna, a prikazana je u N. Budak, Pregled literature, 5-34. Problematika je u najnovije vrijeme obrađena u N. Budak, Servi ranoga srednjeg vijeka, 255-268. Među važnijim radovima valja spomenuti M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb 1957; B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovenskih narodov in njen postanek, Zgodovin-ski časopis 14, 1960; M. M. Fredenberg, O mnogoznačnosti ponjatija »servus« u Dalmatinskoj Horvatii X-XI w., Učenje zapiski Velikoluškog gosudarstvenog instituta 20, 1962. Zasluga je Barade i Grafenauera da su ukazali na dugostoljetnu pretvorbu antičkih robova u srednjovjekovne kmetove, dok je Freidenberg istakao vezanost ropstva uz antičke gradove. Osim domaće literature, za shvaćanje položaja serva, pod čime su se podrazumijevale različite kategorije podložnika, važna je dakako i inozemna. I u ovom je slučaju znatnu ulogu odigrao Mare Bloch svojom knjigom o srednjovjekovnom ropstvu (talijanski prijevod: La servitù nella società medievale, Firenze 1975). Pitanju ropstva niz je radova posvetio Charles Verlinden, a rezultate je uglavnom prikupio u knjizi L'esclavage dans l'Europe medievale, t. I, Brügge 1955. Od najnovije literature valja uputiti na članak Hans-Wernera Goetza, Serfdom and the beginnings of a »seigneurial System« in the Carolingian period: a survey of the evidence, Early Medieval Europe 1993 2(1), 29-51, gdje je navedena i sva važnija literatura.

Antički utjecaji na društvenu strukturu

Robove kao obrađivače zemlje susrećemo gotovo isključivo na zemljišnim posjedima gradova, ili pak na bivšem ageru napuštene Salone. Oni su, kao prežetak procesa »pasivne negacije antike«, bili strani društvu slavenskih doseljenika, kojima je na njihovim, vjerojatno malim zemljišnim posjedima, bilo ionako previše radne snage. Okupljajući rascjepkane parcele obradive zemlje i vinograda u jedinstvenu gospodarsku cjelinu, Petar Crni je u okolici Splita razbio stoljećima nasljeđivanu društvenu strukturu. Zasižno nije bio jedini koji je tako postupao, iako o drugim sličnim posjedima, primjerice onima splitske Crkve, znamo razmjerno malo.

Najstarije vijesti o servima susrećemo u Trpimirovoj darovnici. Njome Trpimir potvrđuje splitskoj Crkvi posjede u Lažanima i Tugarima »cum servis et ancillis Stepus, Sagoleo, Chortino«. Daruje joj i crkvu Sv. Jurja na Putalju sa svim njenim posjedima, servima i ancilama. Prijepisu isprave dodan je kraći tekst s imenima serva u Mosoru: »Haec sunt nomina seruorum de Masaro pertinentes eos in saneta maire ecclesia beati Domnii.

Scitote nomina eorum. Sunt inprimis: Carento, Postellio, Nasezaii, Damaiai, Ybena, Trubuza. Istis cum suas feminas. Ceteri vero septem, quorum nomina sunt: Liutamiro, Strehemilo, Nedamustlo, Tesina, Liuteciai, Ceustizo.«

Ovaj je dodatak u mnogočemu zanimljiv i vjerujem da mu se nije posvećivalo dovoljno pažnje prilikom ocjenjivanja autentičnosti same isprave. Da nije pripisan u vrijeme sastavljanja isprave, govori činjenica da se nijedno ime što se u njemu javlja ne poklapa s imenima trojice serva u tekstu same darovnice. Pa ipak, u njegovu starost ne možemo posumnjati: sva imena što se u njemu navode narodna su, što znači da pokrštavanje na području Mosora u vrijeme popisivanja ovih serva još nije uzelo maha. Kako su u 11. stoljeću »kršćanska imena već uklopljena u hrvatski antroponimički sistem«, možemo s velikom vjerojatnošću konstatirati da taj pripis treba datirati ranijim razdobljem.

Moguće je pretpostaviti da su tekstovi Trpimirova darivanja (ali ne u obliku darovnice) i popisa serva u vlasništvu Crkve bili zapisani u ovom slijedu u izgubljenom montaneju. Prilikom sastavljanja darovnice u obliku u kojemu je do nas došla, sastavljač je po smislu povezao oba teksta, ali potonjeg nije znao ili nije mogao uključiti u tekst novosastavljene darovnice, pa ga je dopisao pri kraju. Neki kasniji prepisivači nisu popis serva smatrali sastavnim dijelom darovnice, pa ga niti ne nalazimo u svim prijepisima.

Iz načina na koji su servi popisani u darovnici i njezinu pripisu mogli bismo zaključiti da su oni poklanjani zasebno, a ne uz određene zemljišne čestice, te da, prema tome, nisu bili vezani uz zemlju, nego uz osobu vlasnika. To su, dakako, samo nagađanja, ali se ona uklapaju u rezultate do kojih je u navedenom radu došao Bloch za francusko područje.

Obiteljske strukture serva

U prilog tome govori i struktura obitelji serva navedenih u popisu. Njih šest bilo je oženjeno, dok su ostala sedmorica (zapravo šestorica) bili samci. Da su servi bili trajno vezani uz zemlju, bilo bi gotovo nezamislivo da ih tako malen broj ima obitelj. Stoga se može pretpostaviti da su nabavljani kupnjom ili nekako drugačije i naseljavani na vlastelinstvu pridvornog tipa, odnosno na zemljišnim parcelama uz koje nisu bili osobno vezani.

Slobodni seljaci i kmetovi

Slavensko je stanovništvo donijelo sa sobom i svoju društvenu organizaciju U kojoj nije bilo mjesta servima, osim možda kao ratnim zarobljenicima koji su prodavani za otkup, poklanjani ili nakon nekog vremena otpušteni.

Zemlju su većinom obrađivali slobodni seljaci unutar seoske općine, i vjerojatno je tek 11. stoljeće vrijeme kada se stvaraju novi oblici odnosa u agraru. O tome nam također govori Policorion. Petar Krešimir poklanja samostanu zemlje U Kraštanima, što ih doživotno obrađuju u korist samostana četvorica seljaka. Također poklanja i zemlju u Sičovi, što je obrađuje jedan seljak. Ni u jednom se slučaju ne kaže da kralj poklanja i dotične seljake, koji bi u tom slučaju bili servi. On samo daje zemlju, koje je obrađivanje privremeno osigurano. Ne znamo je su li djeca ovih seljaka nasljeđivala obvezu očeva. Ne znamo niti je su li imali neku vlastitu zemlju pored ove što su je obrađivali za kralja, odnosno samostan. Ne znamo, napokon, niti kakav je bio njihov pravni položaj: je su li slobodni ili nisu? Jasno je samo to da im je sloboda na određen način ipak bila

ograničena, o čemu govori obveza doživotnog obrađivanja zemlje. Pored pretvaranja slobodnih seljaka u serve, ovo je prvi znak socijalnog raslojavanja hrvatskog sela.

Najveći je broj seljaka u to vrijeme još uvijek slobodan. Policorion ih poznaje pod imenom villani, a živjeli su u selima (Servica, Učiči, Kamenjani, Trevizizi, Jagonjani, Ležani, Garica), raspolažući slobodno svojom zemljom. Njihovi zemljišni posjedi, što su često na stranicama kartulara predmet poklanjanja ili prodaje, nazivani su alodijima. Prihvatimo li da je značenje ovog termina isto kao na Zapadu, odakle je došao u naše krajeve, značilo bi to da se s njega nisu plaćali nikakvi porezi, odnosno da je bio sasvim slobodan.

Alodiji

Pojedinci su mogli imati i više alodija. Neki Ljutostrah prodaje tako svoj najbolji alodij u Kraštanima. S druge strane, alodij je mogao imati i više vlasnika: za poklanjanje svog dijela alodija Mojmir je morao dobiti suglasnost svog brata. Alodij bi, dakle, bio ono što se u hrvatski pisanim kasnijim izvorima naziva plemenšćinom, baštinom ili djeđinom.

Vrijednost je alodija, a to znači i veličina, jako varirala. Dok Tešimir i Dabrača prodaju svoj alodij za 35 romanata, dotle neka druga dvojica dobivaju samo 3 romanata. Alodij udovice Barbare plaćen je čak 55 romanata.

Poklanjanje alodija ili njihova prodaja samostanu u Biogradu dijelovi su procesa utapanja alodija u velike zemljoposjede. Slično kao i na Zapadu, samo oko stoljeće kasnije, alodiji, pogotovo oni manji, velikim će dijelom nestati. Uzroci su bili različiti, od potrebe za zaštitom i sigurnijom prehranom, što malo zemljište nije moglo jamčiti, do izbjegavanja vojne službe vezane uz alodij (na našem području potonju pojavu ne možemo dokazati).

U hrvatskoj historiografiji nije bilo dovoljno istraživanja usmjerenih ka proučavanju bizantskih utjecaja na ranosrednjovjekovno hrvatsko društvo, pa tako ni na ranofeudalne odnose. Stoga samo napominjem da u Bizantu, istodobno s nestajanjem alodija na Zapadu, teče sličan proces pretvaranja stratiotskih posjeda u pronije. Po nekim terminima hrvatskih izvora, kao što su policorion, tipik i climata, naslućuje se bizantski utjecaj na Hrvatsku jači no što se obično predmnijeva, pa se ne smije sasvim odbaciti pomisao da se i u dotada bizantskoj Dalmaciji možda osjeća proces stvaranja bizantskog feudalizma.

No, bez obzira na to, uzmemo li u obzir istodobne podatke Supetarskog kartulara, jasno je da je 11. stoljeće vrijeme pretvaranja slobodnih seljaka u ovisne, a time i vrijeme slabljenja vojne moći Hrvatske. Ako je ona, u odnosu na prethodno stoljeće, proširila i gospodarski ojačala, kao vojno-politički činilac počela je slabiti, što je u 12. stoljeću napokon dovelo do gubitka samostalnosti i nekih teritorija (u Slavoniji i Istri, te prema Bosni). Feudalizacija društva prouzročila je neumitno slabljenje središnje vlasti i otvorila put anarhiji i unutrašnjim sukobima do kojih je došlo po izumrcu Trpimirovića.

Pridvorno gospodarstvo

Uz alodij se kao gospodarsko-zemljišna jedinica u Policorionu često spominje i curtis. Curtis, ili dvor, imanje je s gospodarskim zgradama (nešto poput antičke villa-e rustica-e) kojih je namjena prije svega skladištenje prinosa s polja. Takvo je imanje, za razliku od antičkih vila čije su zemlje obrađivali robovi, zahtijevalo tlaku, ali se rad kmetova i dalje kombinirao s robovskim, pa je pone kada za obje kategorije podložnika korišten isti

termin - servus. Pridvorno se gospodarstvo razvija u središnjim dijelovima franačke države, dok u mnogim iluigim krajevima zapadne i središnje Europe ostaje nepoznato. Tlaku i pridvorno gospodarstvo uvode u Italiju Franci tijekom 9. stoljeća. U onim krajevima sto su bili dulje pod Bizantom, pa tako i u Dalmaciji, takav je sustav organiziranja veleposjeda nepoznat. Stoga smijemo pretpostaviti da se pridvorna gospodarstva i u nas stvaraju pod vanjskim utjecajem franačkog feudalizma, samo kasnije no u Italiji. Nepostojanje pridvornog gospodarstva na nekadašnjem bizantskom tlu, kao i području što je gravitiralo dalmatinskim gradovima vidi se i po tome što se u Supetarskom kartularu curtis spominje samo jednom, na Braču. Upravo zbog toga što nije postojala institucija pridvornog gospodarstva, bio je Petar Crni prinuđen zemlje obrađivati isključivo koristeći serve.

Alodij udovice Barbare opisan je kao »tres casas cum tota curte que infra est, et duas terre pecis in valle Pagnana«. U ovom se slučaju nije mislilo na dvor kao na gospodarsku jedinicu, nego baš na dvor, dvorište, među kućama. Upravo tako valja i zamišljati dvor - središte posjeda: nekoliko zgrada što čine arhitektonsku cjelinu razmještenih oko zajedničkog dvorišta. Takav se objekt razlikovao od antičke vile poput one poljičkog samostana po tome što nije imao nastambe za serve koji bi obrađivali zemlju.

Izraz terra, što se često javlja u kartularu, nije značio zemljišnu parcelu, nego također posjed. Potvrdu za to nalazimo u podatku o kupnji zemlje u Narachu. Opat je kupio zemlju (terram) koja je »sex locis divisa«, a zatim drugu, »quinque locis dispersita«. Prema tome, terra je bila oznaka za posjed što se mogao sastojati od više čestica, a ako je terminologija odraz stvarne razlike (tu valja biti oprezan), takav posjed nije bio istovjetan niti s alodijem (po svom pravnom statusu), niti s dvorom (po načinu organizacije). Vjerojatno je to bio posjed s kojega se plaćao porez, ali bez određenog stupnja centraliziranosti, kakvog je imao dvor.

Nabavljanje zemalja

Kako se čitav posjed biogradskog smostana sastojao od mnogo čestica razbacanih na razmjerno velikom prostoru, javlja se već u 11. stoljeću težnja da se stvori koherentniji veleposjed, kojim će se lakše upravljati. Stoga se često u bilješkama kartulara nailazi na zamjenu imanja s drugim vlasnicima, kao primjerice na Pašmanu. Krajnji nam rezultat te djelatnosti nije dovoljno poznat, jer još nije izrađen precizniji prikaz razvoja samostanskih posjeda na kopnu.

Način na koji su nabavljane zemlje za samostan može nam također otkriti ponešto o privrednoj strukturi onovremene Hrvatske. Redovnici Sv. Ivana dolazili su do zemalja kupnjom i poklonima. Učestalost jednog i drugog načina stjecanja posjeda bila je podjednaka: 25 većih i manjih zemalja, livada, vinograda ili oranica primio je samostan na dar od različitih davalaca, među kojima je bio i kralj. Opat je posjede kupio 28 puta.

S obzirom na vrijeme kupnje (druga polovica 11. stoljeća), očekivali bismo da se naknada za kupljeno dobrim dijelom isplaćivala u robi ili stoci. Takav je način plaćanja bio čest pri nabavljanju zemalja i robova za samostan Sv. Petra u Selu, iako su se i tamo za plaćanje većih iznosa služili novcem. Međutim, biogradski su opati gotovo sve zemlje platili novcem (20 od 28, dok se za jednu ne zna kako je plaćena). Ukupno je isplaćena svota od 272 solida. Teško je danas procijeniti vrijednost te svote, ali tolika količina

gotovine, makar razdijeljena na nekoliko desetljeća, nije bila beznačajna u vrijeme kada su se ljudi prodavali i za malo hrane.

Zanimljivo tumačenje pojavi velikog broja romanata (novaca bizantskog cara Romana III.) na hrvatskom prostoru (pogotovo u zadarskoj regiji), dao je N. Jakšić. Veliki nesrazmjer u broju otkrivenih romanata prema inače mnogo rjeđim poznatim primjercima novca drugih vladara pokušao je objasniti bogatim poklonima što ih je Roman III. dao arhontu i toparhu Dobronji, odnosno ludarskom prokonzulu Grguru (ako je riječ o istoj osobi). Taj je novac dao poticaj iMMtlevinskoj djelatnosti u Zadru, a možda bismo ga mogli dovesti u vezu i s intenzivnijom upotrebom novca na biogradskom području.

Kada se plaćalo u naturi, činilo se to redovito stokom. Čini se da su se njome plaćale manje parcele, jer se kao naknada često davao jedan konj, čija je vrijednost bila oko 8 solida. Parcele što su plaćane gotovim novcem dosizale su cijenu i od 55 solida.

Prema svemu bi se moglo zaključiti da je upotreba novca već uhvatila čvrsta korijena u središnjim hrvatskim oblastima. No, ponovo valja biti oprezan. Na to nas opominje bilješka o nekom Kernicu, koji je, zaredivši se, dao samostanu svoju crkvu u Miranima, zajedno sa zemljom. Učinio je to zato što je opat iskupio njegovu sestru iz sužanjstva u koje je bila odvedena »extra nostram provinciam«. Kernic je, kao patron crkve, očito pripadao vladajućem sloju, ali ipak nije imao dovoljno novaca, a da iskupi svoju sestru. Ova pozajmica od opata upućuje na zaključak da je gotovim novcem, barem u većim količinama, ponajprije raspolagala Crkva.

Razlike u regionalnom razvoju

Usporedba biogradskog i poljičkog područja, temeljena na podacima dva kartulara, govori o znatnim različitostima dviju regija. Novac je bio u opticaju i u središnjoj i u južnoj Hrvatskoj, ali se čini da je novčana privreda jače zahvatila Biograd s okolicom. Taj je kraj, po svemu sudeći, bio i manje zahvaćen propadanjem seljaštva. To je i razumljivo, uzme li se u obzir da je druga polovica 11. stoljeća vrijeme najvećeg uspona Biograda, čija je gradska privreda djelovala i na okolicu, pri čemu je svakako ulogu igrao i središnji položaj u društveno i privredno najvitalnijem dijelu srednjovjekovne Hrvatske.

Integracijski procesi u 11. stoljeću

U drugoj polovici 11. stoljeća, hrvatske zemlje doživljavaju snažan integracijski proces, što dolazi posebno do izražaja u vrijeme vladavine kralja Zvonimira. Zahvaljujući rodbinskim vezama s Arpadovićima, kao i svojoj dobro promišljenoj politici oslonca na papu, Zvonimiru je uspjelo nastaviti djelo svog prethodnika, Petra Krešimira, te učvrstiti vlast hrvatske krune nad Dalmacijom, a vjerojatno i nad Slavonijom. Time je, bar za neko vrijeme, ostvareno političko jedinstvo hrvatskih zemalja.

Na ovome nas mjestu zanima u kojoj se mjeri to političko jedinstvo očitovao u procesima društvene integracije. Da li je sintagma »hrvatska društva« primjerena 11. stoljeću, ili je samo plod znanstveničkog domišljanja? U kojoj se mjeri društvo u hrvatskim zemljama bilo jedinstveno, odnosno koliko se razlikovalo od regije do regije? U traženju odgovora na ta pitanja ne smijemo zaboraviti dosegnuti stupanj naše socijalne historije, kada se radi o ranom srednjovjekovlju.

Već je i na prvi pogled jasno uočljivo da su se na području kraljevstva razlikovala dva prilično različita svijeta: onaj dalmatinskih gradova i hrvatskog sela. Na sjeveru, iza niza planinskih lanaca preko kojih su se utjecaji razmjenjivali polako i s velikim teškoćama, razvijalo se mlado društvo ravničarskoga života.

Razvoj gradova

Na čitavom prostoru od Drave do Jadrana, najjači je gospodarski potencijal bio usredotočen u gradovima na obali. Oni su u najvećem broju pripadali nekadašnjoj bizantskoj provinciji Dalmaciji, ali je među njima bilo i onih što su se razvili na hrvatskom državnom području. Svojedobno su to bila samo kasta, bez biskupa, u mnogome vjerojatno nalik na slična središta hrvatskih županija u unutrašnjosti. Više utvrde nego gradovi, bez obzira na to što ćemo pod tim pojmom podrazumijevati u ranom srednjem vijeku. S vremenom, međutim, po svom društvenom ustrojstvu, stali su sve više nalikovati svojoj starijoj dalmatinskoj braći. U Zvonimirovo vrijeme Biograd i Nin imali su biskupe, postigavši time civitet. Slično je bilo i u Kninu, gdje se važnost grada ne očituje samo u funkcijama u užoj gradskoj jezgri (vladarsko sjedište, kraljevski samostan Sv. Bartolomeja), nego i u onima u neposrednoj blizini (sjedište hrvatskog biskupa). Druga dva važna naselja, Šibenik i Skradin, bila su i dalje, čini se, više administrativna, no gospodarsko-vjerska središta.

Biograd je u tom razvoju otišao najdalje. Njegov prior, jedini u užoj Hrvatskoj, stajao je na čelu zajednice što se već, izgleda, podijelila na plemenite i neplemenite, kao što se, uostalom ranije i izrazitije, maiores et minores (nobiles et ignobiles) pojavljuju u velikim središtima poput Zadra i Splita. Pojava ovog protopatricijata bila je posljedica, ali i preduvjet uklapanja Biograda u cjelinu istočnojadranskog komunalnog svijeta, pa i socijalno-ekonomskog jadranskog sustava uopće. Svjedoči o tome, među ostalim, njegov prior, Dominicus Justus Veneticus.

U dalmatinskim gradovima u užem smislu riječi, društvena je struktura bila svakako složenija od one u Biogradu. Njeni su korijeni sezali daleko u prošlost, crpeći u ranijim stoljećima snagu iz nikada sasvim presahlog vrela antičkog svijeta. Zbog toga je zadarski protopatricijat već u prvoj polovici 11. stoljeća mogao iskazivati težnje ekspanzije izvan gradskih zidina, kao u slučaju Grgura Dob-ronje, pripadnika ugledne dinastije Madijevaca. Njegovi su preci i potomci kroz dva stoljeća vladali Zadrom zamalo kao suvereni, pri čemu su ostavili vječnog traga u materijalnoj kulturi svog grada (valja se samo prisjetiti samostana Sv. Krševana i Sv. Marije).

Protopatricijat

Madijevci su najbolji, iako ne i jedini primjer na kojemu možemo pratiti razvoj dalmatinskog ranosrednjovjekovnog patricijata. Slične genealogije uglednih rodova mogu se rekonstruirati i u Splitu, gdje uostalom susrećemo i prvi poznati primjer (Velikog Severa i njegovog unuka/nećaka), koji nam dokazuje da je dio ranosrednjovjekovnog patricijata svakako imao zbiljske korijene u kasnoj antici.

Prvi poznati zadarski patricij, prior Andrija, graditelj crkve, a vjerojatno i samostana Sv. Krševana, ostavio je za sobom oporuku, sastavljenu 918. godine, u kojoj je brižljivo raspoređena njegova imovina. Ona je dragocjen ključ kojim otvaramo vrata u svijet inače

sasvim nepoznat, u kojemu na jednome društvenom polu bogati patricijski rod raspolaže s nekoliko kuća, mnogo zemlje i stoke, novcem, luksuznim predmetima i ljudima, dok na drugome potpuno obespravljani servi bivaju popisivani među stokom i poklanjani tako da članovi obitelji mogu biti podijeljeni među više vlasnika. Isprave što su se sačuvale posvećuju pažnju gotovo samo tim dvama krajnostima: srednji sloj zauvijek se izgubio u gotovo potpunoj anonimnosti.

U povijesti Madijevaca zrcali se sudbina hrvatsko-dalmatinskih odnosa u smiraj ranoga srednjovjekovlja. U Zvonimirovo vrijeme Zadrom je kao prior upravljao Madijevac Drago. Njegovo ime, kao i ime njegova pretka Dobronje, otkrivaju nam koliko duboko je dalmatinski gradski svijet zahvatio proces kroatizacije. Mogli bismo navesti još niz sličnih slučajeva (primjerice splitskog priora Valicu, zadarskog Vitaču, priora sustipanskog samostana Dabra, rabskog biskupa Dragu ili zadarskog Dabranju) kako bismo pokazali da integrativni procesi doista jačaju u drugoj polovici stoljeća, te da priča o srodstvu Trpimirovića s Madijevcima može biti i izmišljena, ali da je svakako svoju podlogu imala u istinskom zbližavanju dvaju vodećih rodova u dvjema sjedinjenim političkim cjelinama.

Međusobni utjecaji gradova i zaleđa

Hrvatska je, dakle, gradove obogaćivala ljudima, a ovi su za uzvrat u zaleđe odašiljali bogatu lepezu društvenih, ekonomskih i kulturnih utjecaja. Upravo u Zvonimirovo vrijeme, bogati Splitsanin Petar Crni podiže u hrvatskom zaleđu svoju zadužbinu, opskrblivši je velikim zemljišnim posjedom, za čiju je obradu trebalo radne snage. Kupovanjem ljudi iz obližnjih sela, Petar je u još uvijek rodovsko društvo stao unositi robovlasničke odnose kakvi su postojali na dalmatinskim gradskim astarejama, kao uostalom i na čitavom Mediteranu.

Ponekad se u literaturi događa da se stvaranje supetarskog veleposjeda tumači kao znak nastanka feudalnih odnosa. S time se ne mogu složiti, jer je očito da bogati Splitsanin, možda trgovac, ulaže svoj akumulirani kapital u zemlju, kao što su to trgovci posvuda činili, a da pri tom ne stvara nove društvene odnose, već, dapače, presađuje stare, pomalo mumificirane. Bio je to tek posljednji prodor antičke Dalmacije u predfeudalnu Hrvatsku.

Razvoj feudalnih odnosa

Usprkos tome, Zvonimirovo je vrijeme, kao i ono njegova prethodnika Petra Krešimira, donijelo u svijet hrvatskih seoskih općina prve daške feudalizma. Zvonimirova zakletva papi rječit je znak promjena, ali se moramo čuvati da nas taj tipični feudalni ugovor ne zavede, jer mijene u društvu ipak nisu bile tako potpune.

Tada se već otkrivaju i ostali katovi feudalne piramide, s kraljem na čelu (ili ipak papom?), te s moćnim banovima i županima u međuprostoru. Položaj banova, istina, nije sasvim jasan, ali se možda već tada može naslutiti da župani nisu samo predstavnici jedne teritorijalne cjeline, nego da nastoje svoju vlast pretvoriti u nešto više, možda i u nasljedno pravo. Bribirski župan Strezinja u pratnji petorice ratnika mogao bi biti i rodovski starješina okružen svojim rođacima, ali bismo u njemu radije vidjeli seniora koji je na neki drugi način, a ne krvnim vezama, privukao svoju pratnju. Tako je i Streza pravi pripadnik seniorskog sloja, kojemu Zvonimir, njegov nećak, poklanja pravo ubiranja

prihoda s velikog područja Mosora. Da kralj sustavno uzdiže sloj svojih pristaša, a ponajprije rođaka, vidi se i po tome što je svog zeta Vinihu od roda Lapčana nagradio Karinskom županijom. I iz ovih malobrojnih primjera jasno je da kralj ne dijeli samo zemlju nego i vladarska prava, te se u Hrvatskoj razvijaju feudalni odnosi jednaki onima na Zapadu.

To pak nije mogao biti znak da je kralj već iscrpio svoje zemljišne rezerve, pa je vjerne morao nagrađivati vladarskim pravima. Vladar je, osim zemljištem svog roda, raspolagao i krunskim dobrima, a ova su se nalazila dijelom u Hrvatskoj, gdje ih kasnije poklanjaju Arpadovići, dijelom pak u Dalmaciji, kako je to nedavnom analizom darovnice za Diklo pokazao N. Jakšić, a kako se vidi i iz činjenice da Zvonimir daruje zemlju na dalmatinskom Krku samostanu Sv. Lucije u Baškoj.

Usprkos prodiranju feudalizma s jedne, i održavanju, pa čak i ograničenom širenju retardiranog kasnoantičkog sustava s druge strane, većinu stanovništva u Hrvatskoj činili su i dalje slobodni seljaci. Posvuda su živjeli u općinama, na zemlji što su je baštinili kroz generacije, vjerojatno onako kako to nešto kasnije prikazuje Poljički statut. Njihova baština, plemenščina ili alodij, kako god da se zvala, bila je garancija sigurnosti i slobodnog položaja što će ga mnogi uspjeti održati kroz čitav srednji vijek.

Slavonija i Istra bili su krajevi u kojima je društveni razvoj imao svoje posebnosti. Začeci kolonizacije stali su mijenjati sliku dravsko-savskog međurječja, stvarajući prije svega nova središta, a u Istri je feudalizam zahvatio društvo mnogo ranije i intenzivnije nego li u drugim hrvatskim krajevima.

Razvoj u Slavoniji

O savsko-dravskom međurječju u ranom srednjem vijeku možemo reći vrlo malo. Kako je taj kraj bio dugo vremena stalno ratno poprište i pozornica gotovo svih značajnih europskih seobnih valova, to je dočekao 9. stoljeće demografski i gospodarski prilično iscrpljen. Ustanak kneza Ljudevita mogao bi se smatrati argumentom za suprotan zaključak, pogotovo zbog dugotrajnog uspješnog otpora brojčano nadmoćnim strancima, kada ne bismo uzeli u obzir da je dobar dio kneževa uspjeha postigla priroda međurječja sa svojim močvarama u kojima je harala groznica.

Jedno od rijetkih mjesta s većom koncentracijom stanovništva mogao je biti Sisak, u kojemu antički prežici nisu sasvim ugasili, održavajući blijedu uspomenu na nekadašnji razvijeni grad. Društvo kojim je Ljudevit upravljao moglo je ipak biti samo gentilno - zameci feudalizma javit će se tek u vrijeme Pribine i ustaljivanja franačke vlasti nakon bugarskih ratova oko Slavonije i Srijema. Donjopanonski će knez poduzeti i prve aktivnije mjere za popravljjanje demografske situacije, organiziranjem prvog kolonizacijskog pothvata, možda u Vukovskoj župi. Istovremeno, kralj Ludovik mu poklanja stotinu selišta (centum mansos), što je prva izravna vijest o uspostavljanju feudalnih odnosa u Panonskom prostoru.

Mađarske su provale vrlo brzo uništile krhku feudalnu strukturu, a slavonski će društveni preporod započeti tek u 11. stoljeću s razvojem bjelobrdske kulture i čvršćom organizacijom vlasti.

To je vrijeme prve kolonizacije što iz zapadne Europe dovodi trgovce, obrtnike i seljake. Njihovim dolaskom i uključivanjem u lokalnu privredu dotada pritajeni razvoj prvotnih gradskih jezgara dobiva potrebni polet. Vrlo rano dolazi do uzdizanja Zagreba kao

najvažnijeg gradskog središta srednjovjekovne Slavonije. Iako su počeci zagrebačke povijesti zamagljeni nedostatkom izvora, pažljivom upotrebom onoga što je još preostalo možemo postaviti makar hipotezu o razvoju prvotne jezgre grada.

Istra

U Istri je antička baština bila najmanje okrnjena, ponajprije u gradovima uz obalu, ali i u unutrašnjosti. Podaci Rižanskog placita pokazuju da su novčani porezi bili glavni teret stanovnika prema staroj bizantskoj vlasti, što svjedoči o visokom stupnju robno-novčane privrede. Struktura gradskog društva bila je u osnovi ista kao u dalmatinskim gradovima, pa se na njoj nećemo posebno zadržavati.

Istarski su seljaci, kao i hrvatski, uspjeli u velikoj mjeri sačuvati osobne slobode kroz institucije općina, ali je feudalizam, zahvaljujući franačkoj vlasti, prodirao u istarsko društvo brže i intenzivnije. Prvi znaci novog sustava javljaju se u darovnicama kojima u 10. stoljeću istarski biskupi, kao i akvilejski patrijarh, dobivaju veće ili manje zemljišne posjede. O položaju ovisnih seljaka, međutim, govori samo jedan dokument, kojim se 1017. godine određuju obveze seljaka prema porečkom biskupu. Zanimljivo je da su seljaci, koji su izgubili slobodu seljenja, te su vezni uz zemlju, obvezani na novčane i prirodne dace, ali ne i na tlaku, što je tipična franačka institucija. Pa ipak, od svih hrvatskih zemalja, Istra je u 11. stoljeću bila najprožetija feudalnim društvenim odnosima, što je bio rezultat neprekinutog gotovo trostoljetnog procesa.

Oblikovanje hrvatskog srednjovjekovnog prostora

Vratimo li se, dakle, na početna pitanja, možemo ponuditi i odgovore. Politička je integracija hrvatskih zemalja, u prvom redu Hrvatske i Dalmacije, doprinijela međusobnim društvenim interakcijama, pogotovo utjecajima što su iz gradova prodirali u zaleđe. Unatoč tome, nije postojalo ni tada, a ni kasnije, nešto što bismo mogli označiti jednoobraznim hrvatskim društvom. Čitav prostor hrvatskih historijskih pokrajina bio je prožet različitim društvenim strukturama. Tu su, jedan pored drugoga, zemlju obrađivali slobodni seljaci, robovi i pokoji kmet. Važna su središta bili kako gradovi na obali i otocima, tako i utvrde u unutrašnjosti. Slika Hrvatske u 11. stoljeću slika je svog bogatstva i raznolikosti srednjovjekovlja.

POVIJEST I MIT

»Zakopano devet stoljeća u jednom rukopisu Barberinske Biblioteke u Rimu, postalo je ime Grgura Ninskog, u doba stvaranja hrvatske historiografije, simbolom borbe Hrvata za slavenski jezik u službi božjoj. Grgur Ninski, kao nepomirljiv branilac slavenske službe božje, koji strada baš zbog toga, uzdignut je na visoki pijedestal prvoborca hrvatske kulture protiv dalmatinskih Romana i rimskog Pape. Zbog toga je, kada se ono pred nekoliko decenija razmahala kod nas borba za glagoljicu i slovenski jezik u Crkvi, kult Grgura Ninskoga došao do svoje kulminacije. A kako se u isto to vrijeme vodila na cijeloj liniji i borba između Hrvata i Talijana u Dalmaciji, postao je on simbolom borbe protiv Romana, i sve više su počeli da ga štiju oni koji su u njemu gledali ljutog protivnika rimskoga Pape. Tako je, istovremeno dok je rastao kult Grgura Ninskog, njegovo djelovanje poprimalo legendarni oblik, da na kraju bude sve to sintetizovano u snažnom djelu Ivana Meštrovića.«

Tako je u članku objavljenom 1929. u »Novoj Evropi«, čiji je prvi dvobroj te godine bio posvećen polemici oko Grgura Ninskog, pisao Grga Novak. On je bio samo jedan u nizu nekoliko desetaka autora koji su te i prethodne godine, ponukani raspravom iniciranom podizanjem Meštrovićeve spomenika, nastojali s raznih političkih i u manjoj mjeri znanstvenih gledišta analizirati djelatnost ninskog biskupa, koji je već tada, kako je to Novak konstatirao, bio više legendarni nego historijski lik. Iako je, u biti, gore iznesena ocjena bila točna, danas se mora donekle nadopuniti i ispraviti. Naime, kult Grgura Ninskog nije svoj vrhunac dosegao u vrijeme borbe za glagoljicu na prijelomu stoljeća, niti nešto ranije u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, nego upravo te 1929. godine. Tada su se integrirale njegove tri simboličke komponente, doista utjelovljene u impozantnoj Meštrovićevoj skulpturi: Grgur kao borac za slavensko bogoslužje, kao nosilac težnje za samostalnošću hrvatske crkve, tj. države, te kao simbol jugoslavenstva. Druga potrebna ispravka na prvi pogled djeluje samo kao terminološka, ali to nipošto nije. Radi se o tome da poimanje Grgura Ninskog nije bilo kulturno, nego mitološko. Kult podrazumijeva samo štovanje neke osobe, dok je mit složenija pojava. Cilj je ovoga teksta pokazati kako je i zašto nastao taj mit, kako je funkcionirao i u kojoj se mjeri održava i danas.

Irne i lik Grgura Ninskog poznati su danas vjerojatno svakome tko je stekao barem osnovno obrazovanje. Njegova se slika pritiskivala u školskim udžbenicima, Meštrovićev je kip postavljen u Splitu, Ninu i Varaždinu, a replike se prodaju kao turistički suveniri. Donedavno su mu posvećivali pjesme autori poput Nazora i Rikarda Katalinića Jeretova, a slikari su ga, među njima Celestin Đović i Jozo Kljaković, svrstali svojim djelima u standardni ikonografski repertoar hrvatskog historijskog slikarstva. Rijetko je koji lik naše prošlosti, uključujući tu i suvremenu, doživio takvu popularnost, postajući simbolom ostvarenih i neostvarenih nacionalnih težnji.

S druge strane, povijesni je Grgur, uronjen u maglu i tminu desetog stoljeća, historičaru poznat jedva toliko da bi o njemu mogao napisati dvije-tri rečenice.

Tko je dakle onaj Grgur kojeg svi tako dobro poznajemo, branitelj glagoljice i slavenskog bogoslužja, hrvatske nacionalne crkve i nacionalnog identiteta; beskompromisni borac koji se do krajnjih mogućnosti svoje usamljene pojave borio protiv nenarodnih, latinskih biskupa dalmatinskih gradova, opirući se vjerom i poštenjem njihovim optužbama,

smicalicama i intrigama? Na čemu se, ako ne na povijesnim dokumentima, temelji u našoj svijesti njegov lik?

Nema dvojbe - na mitu. Meštrovićev, ali ne samo njegov, nego svaki Grgur izvan iznimnih objektivnih povijesnoznanstvenih radova, mitološko je stvorenje hrvatskog panteona koji se rađao zajedno s nacijom, s izuzetkom Zvonimira koji je u posvećene krugove narodnog/nacionalnog poimanja ušao znatno ranije, već u poznijim stoljećima srednjega vijeka.

Postavlja se nužno pitanje: može li se u okviru jedne izgrađene, suvremene europske nacije govoriti o postojanju mitova koji upravljaju našim historijskim mišljenjem? Ne zaboravimo da naša nacionalna historiografija, dakle ona znanost koja bi se po svojim strukovnim opredjeljenjima morala zalagati za desakralizaciju mitova, vuče svoje korijene u najmanju ruku iz 17. stoljeća, odnosno vremena Ivana Luciusa (Lučića). Na koji način, dakle, može mitologija opstati istovremeno s povijesnom znanošću? Jesu li mitološka i historijska svijest međusobno nadopunjujuće, ili isključujuće?

Da bismo došli do odgovora, moramo protumačiti barem osnovne karakteristike mita. Poslužit ćemo se u tu svrhu knjigom Mircea Eliade, jednog od najkompetentnijih povjesničara religija, koja je prevedena i u nas: »Mit i zbilja« (Zagreb, 1970). Poneki će podatak biti preuzet i od profesora povijesti na američkom sveučilištu UCLA, Kees W. Bollea, autora knjige »The Freedom of Man in Myth«, odnosno iz njegovog teksta u Encyclopedia Britannica (Myth and Mythology, vol. 12).

Što je mit? To je priča o nadnaravnim bićima i bogovima u vremenu koje se razlikuje od iskustvenog ljudskog vremena. Sveta priča, »apsolutno istinita«, čiju vjerodostojnost ne treba posebno dokazivati, niti sadržaj prikazivati mogućim. Premda su već Grci suprotstavili logos mythosu, oduzimajući mu metafizičke i religijske vrijednosti, pretvarajući ga u nešto neistinito, on se ipak održao u svojim bitnim karakteristikama sve do danas.

Mit je usko vezan uz kozmogoniju i antropogoniju: uvijek opisuje početke, pilo da se radi o pretvaranju kaosa u kozmos, bilo o pojavi čovjeka, o njegovim promjenama, o nastajanju pojedinih institucija, načina života, vrsta reda, klasa ili društvenih grupa. Doista, mit gotovo uvijek govori o stvaranju. Pokušat ću ovom prilikom ukazati i na još jedan karakter mita - etnogonijski, Mit, naime, može govoriti i o počecima etnosa, naroda.

Eliade u svojoj knjizi donosi i tumačenje strukture mita:

1. mit opisuje Povijest djela Nadnaravnih bića (Povijest pisana velikim slovom razlikuje se od stvarne, ljudske povijesti),
2. Povijest iznesena u mitu smatra se potpuno istinitom,
3. mit se uvijek odnosi na stvaranje,
4. mit upoznaje ljude s izvorom stvari kako bi njima ovladali. Pri tom se ne radi o izvanjskoj spoznaji, nego onoj koja se »proživljava« putem pričanja mita,
5. mit se proživljava tako da svatko bude obuzet svetom, zanosnom snagom.

Povrh ovih temeljnih odrednica, Bolle dodaje još dvije funkcije mita: objašnjavajuću, koja tumači pojave koje nas okružuju, i deskriptivnu, koja opisuje događaje nevidljive čovjeku.

Eliade je neke dijelove svoje knjige posvetio odnosu mita i povijesti, premda, šire shvaćeno, čitava knjiga analizira odnos mita i zbilje. Mit ima svoje vlastito ime, vrijeme početaka, izvan ljudskog iskustva. Premda ljudi, prema osnovnoj ideji mita, oponašaju djelatnost nadnaravnih predaka putem rituala, njihovi postupci nemaju istu vrijednost, jer se ne događaju u tom »jakom« vremenu. Stoga se u ritualu mora uvijek obraćati na ono prvo biće, jer oponašanje neposrednih predaka nije jednakovrijedno.

Suvremeni čovjek, sa svoje strane, ima vlastito povijesno vrijeme, podređeno njegovom iskustvu. Međutim, kao i pripadniku arhajskog društva, i njemu je potrebno točno se prisjetiti prošlosti, s time što to više nije sjećanje na mitske događaje. Obje te projekcije u prošlost, mitsku ili povijesnu, služe u krajnjoj liniji istom cilju: bijegu iz sadašnjosti, bijegu u nastojanju da se u prošlosti stekne utjeha i ohrabrenje za vlastito vrijeme, jer mit jamči čovjeku da je ono što želi učiniti već bilo učinjeno s uspjehom. Iz činjenice da mitovi potiču na uspjeh izvodi Eliade naoko paradoksalan zaključak da su mitovi u biti kreativni, jer pripadnicima arhajskih društava daju podršku u svim oblicima djelatnosti.

I suvremenom čovjeku pruža mit u određenim trenucima podršku. Nema sumnje da su se mitovi, zahvaljujući tome, održali i u najrazvijenijim društvima zapadne i sjeverne Europe, ponekad prikriveni, a ponekad sasvim jasni. Dovoljno je prisjetiti se najgoreg i najpoznatijeg oblika manifestacije mitološke svijesti u vrijeme nacizma. Eliade konstatira da uopće u zemljama u kojima dolazi do antiklerikalnih pokreta, politika preuzima ulogu mita i religije. Svojim antiklerikalnim pokretom mogli bismo označiti i suvremene antikomunističke revolucije u Europi, koje su također probudile pomalo zaspale nacionalne mitove, intenzivirajući ih za vlastitu politiku. Nacionalni su se mitovi sukobili s religijom komunizma.

Mit je u povijesti bio i jedno od glavnih oružja u borbi za ujedinjenje grupe, bez obzira da li na razini sela ili nacije. U ovom drugom slučaju, Hrvati ne predstavljaju nikakvu iznimku, pogotovo među narodima srednje i jugoistočne Europe. Oštra je, ali na žalost sasvim bliza istini, ocjena koju Eliade donosi o historiografijama ovog podneblja, odnosno njihovoj ulozi u promicanju suvremenih mitova kao sredstva političke borbe:

»Opsjednutost plemenskim porijeklom potiče početkom 19. stoljeća u cijeloj centralnoj i jugoistočnoj Europi pravu strast za nacionalnom poviješću, posebno za najstarija razdoblja. Narod bez povijesti (čitajte: bez povijesnih dokumenata ili bez historiografije) kao da uopće ne postoji! Ovu tjeskobu prepoznamo u svim nacionalnim historiografijama centralne i istočne Europe. Ta je strast bila posljedica buđenja nacionalnosti u tom dijelu Europe i ubrzo se preobrazila u sredstvo propagande i političke borbe. Ali želja da se dokaže plemenito porijeklo i starost svog naroda dominirala je europskim jugoistokom u tolikoj mjeri da su se, osim nekoliko iznimaka, sve cijenjene historiografije ograničile na nacionalnu svijest i napokon dovele do kulturnog provincijalizma.«

Doista, prelistamo li rezultate ne samo starije hrvatske historiografije (a donekle i novije), morat ćemo se složiti s tom konstatacijom. Opsjednutost propagiranjem nacionalnih vrijednosti, što se i danas često smatra osnovnim zadatkom historičara, odvajala je polako ali sigurno našu povijesnu znanost na sporedni kolosjek za koji bismo jednoga dana, barem što se tiče medievistike, lako mogli ustanoviti da je slijep.

Tvrđnju o mitološkoj opterećenosti naše suvremene povijesne svijesti valja ipak dokazati na danom primjeru. Promotrimo stoga na koji se način razvio najeklatantniji primjer našeg nacionalnog mita.

Krenemo li u potragu za mitološkim »rođenjem« Grgura Ninskog, moramo se najprije zaustaviti u 17. stoljeću, u Rimu, gdje je talijanski povjesničar Ughelli prvi upotrijebio dotad neiskorišteni izvor za povijest splitske crkve, kasnije nazvan *Historia Salonitana Maior*. Radilo se o tekstu koji u pojedinim dijelovima odgovara znamenitoj kronici splitskog arhidakona Tome, našeg prvog historičara, koji je umro 1268. Nazvana je »Maior«, ili »Veća«, kako bi se naznačilo da sadrži i neka poglavlja, odnosno izvore, kojih u Tominu djelu nema, premda je sadržaj koji obrađuju isti. Među izvorima koji se nalaze samo u većoj kronici jesu i oni u kojima se opisuju zbivanja vezana uz splitske sabore 925. i 928, kao i pisma papa Ivana X. i Lava VI. Do Ughellijevog otkrića o tim se saborima nije znalo ništa, jer ih Toma ne spominje, a i o biskupu Grguru bila je poznata samo jedna rečenica splitskog arhidakona, te se ona ni danas, ukoliko bismo je izlučili iz kompleksa vijesti o ninskom biskupu, ne bi mogla ni na koji način datirati 10. stoljećem. Prema tome, Grgur nije do 17. stoljeća postojao niti kao historiografska, niti kao mitološka ličnost, jer uspomena na njega nije bila sačuvana. Bio je podjednako nepoznat pisanim historijama, kao i usmenoj predaji. Pa čak i s uskrnućem imao je problema: Ughelli je pronađeni rukopis pokazao tada najvećem autoritetu za hrvatsku povijest, Ivanu Lučiću, koji je u njemu sadržane vijesti koje su se odnosile na sabore proglasio falsificiranima. Na taj je način Grgur ponovo gurnut u mrak. Lučiću je svojim mišljenjem pomogao i Rafaël Levaković, čime je to stoljeće ukazalo potpuno nepovjerenje djelu *Historia Salonitana Maior*.

Situacija se izmijenila tek kada je znameniti crkveni historičar, čije je impozantno djelo »*Illyricum sacrum*« odigralo presudnu ulogu u hrvatskoj historiografiji naročito 19. stoljeća, Daniele Farlati, prihvatio vijesti iz kronike kao autentične, koncipirajući u trećoj knjizi navedenog djela (Venecija, 1765) po prvi puta sliku splitskih sabora onako kako će se i kasnije odraziti u mitu. Farlatiju kao Talijanu i čovjeku svog vremena nije bilo ni moguće drugačije zamisliti sukob u Splitu nego kao borbu u kojoj su Hrvati (Slaveni) branili slavensko bogoslužje i glagoljicu protiv romanskih (talijanskih) biskupa dalmatinskih gradova. Farlatijev spomenuti autoritet među hrvatskim historičarima, ali i šire, pogotovo među svećenstvom, omogućili su Grguru da se uspne na temelj na kojemu će se izraditi njegov lik mučenika i besmrtnog borca.

Na osnovu kojih je dokumenata Farlati donosio svoje zaključke? Kako ih nema previše, nije na odmet navesti ih barem u najvažnijim odlomcima, jer su oni, koliko god šturi, ipak jedina podloga ogromnom broju stranica napisanom o tom pitanju sve do naših dana. Čitav opis zbivanja započinje uvodom nepoznatog redaktora saborskih zaključaka, za kojeg možemo pretpostaviti da je bio splitski nadbiskup Ivan, Grgurov suvremenik i protivnik na saborima 925. i 928. Sazivanje sabora objašnjava molbom što su je papi uputili hrvatski vladar Tomislav, zahumski knez Mihajlo i biskupi dalmatinskih gradova, među kojima ističe sebe i zadarskog biskupa Formina, te ninski biskup Grgur. Papa je na to poslao dvojicu svojih izaslanika s t pismima za one koji su tražili sazivanje sabora. Prvo je pismo započinjalo adresom (prema: Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526*, Zagreb 1972):

»Ivan biskup, sluga slugu božjih, prečasnom i presvetom bratu našem Ivanu, nadbiskupu svete crkve salonitanske, i svim sufraganima...«

Važno je uočiti da se papa Ivan X. obraća upravo svim dalmatinskim biskupima, a da je iz njegovog obraćanja isključen jedino Grgur. On, naime, nije bio podređen dalmatinskom nadbiskupu, nego direktno papi, pa ga ovaj nije mogao ubrojiti među sufragane salonitanske crkve. Na Grgura se, odnosno njegovu biskupiju koja je obuhvaćala čitavo područje hrvatske države, ne odnosi daljnji tekst pisma:

»Budući da smo glasom koji je do nas dopro saznali da se na području vaše biskupije širi druga nauka koja se ne nalazi u svetim knjigama, a vi šutite i slažete se (s njom), veoma nas je to ražalostilo prema onoj apostolskoj: Ako tko bude naučavao (što) drugo osim onoga što se nalazi u svetim kanonima i knjigama, pa bio to i anđeo s neba, neka bude proklet.' No, ne dao to Bog vjernicima koji štiju Krista i vjeruju da mogu postići dug život molitvom, tako da se, zapuštajući nauku evanđelja, kanonske knjige, pa i apostolske odredbe, utječu nauci Metoda, kojega ne nalazimo ni u jednoj knjizi među svetim piscima. Zbog toga vas opominjemo, predragi, da se zajedno s našim biskupima, tj. s Ivanom, biskupom svete crkve božje ankonitanske, i Leonom, biskupom svete crkve božje palestrinske, potrudite da sve u slavenskoj zemlji odlučno ispravite; dakako, na taj način da se nikako ne usudite u čemu skrenuti od nauke onih prije spomenutih biskupa, tako da se u zemlji Slavena obavlja služba božja prema običajima svete rimske crkve, tj. na latinskom, a ne na drugom jeziku, jer nijedan sin ne smije da što govori ili zna nego onako kako mu je otac savjetovao. Budući da su Slaveni najodabraniji sinovi svete rimske crkve, moraju oni ostati u nauci majke crkve...«

Slično se papa obraća i vladarima, svećenstvu i narodu koji boravi u Slavoniji i Dalmaciji:

»Ta koji bi se sin svete rimske crkve, kao što ste vi, radovao prikazati Bogu žrtvu na barbarskom ili slavenskom jeziku?«

Iz pisama se može zaključiti da se slavensko bogoslužje širilo u biskupijama dalmatinskih biskupa, ali i po slavenskoj zemlji. Kako su na saboru, uz Tomislava, bili prisutni i Mihajlo i neki poblize nepoznati župani, to se pod »slavenskom zemljom« moglo misliti i na Zahumlje, Travuniju i Duklju, odnosno slavenske državnice južno od Hrvatske i Neretvanske kneževine. Kako je teritorij tih državnica bio pod crkvenom jurisdikcijom stonske, dubrovačke i kotorske crkve, dakle i dalmatinskih biskupija, bile su upravo one ono područje na kojem su se najpotpunije križali pojmovi Dalmacije i Slavenske zemlje.

Papini su poslanici Ivan i Lav (Leon), stigavši na našu obalu, najprije obišli dalmatinske gradove, sastavši se s hrvatskim i srpskim velikašima, da bi napokon sazvali sabor u Splitu. Tom se prilikom raspravljalo o više pitanja crkvenog i svjetovnog prava, ali je glavnu temu predstavljao spor oko stjecanja metropolitanske časti. Splitski je nadbiskup bio do tada samo primus inter pares, razlikujući se od ostalih dalmatinskih biskupa samo po časti, a ne i po stvarnim ovlastima. Tek je metropolitanska čast omogućavala sazivanje crkvenih sabora i postavljanje podređenih biskupa. Iako je splitski nadbiskup zbog svog već istaknutog položaja imao najveće šanse, nisu bez izgleda bili ni biskup Zadra, dalmatinske metropole, ni Grgur, čija je biskupija bila ogromna prema dalmatinskim, skućenim uglavnom na prostor gradova i otoka. Na kraju je prevagu stekao ipak splitski nadbiskup, zbog čega je Grgur uložio protest kod pape. Rezultat tužbe bilo je ponovo sazivanje sabora tri godine kasnije. Ovoga puta rasplei je bio još gori po ninskog biskupa:

njegova je biskupija ukinuta, a on premješten u Skradin. Osnovni problem sabora time je bio riješen.

Drugo je pitanje, kojeg je papa možda smatrao važnijim, ali su ga sudionici, vjerojatno zauzimajući jedinstven stav prema njemu, pretvorili u sporedno, bila upotreba slavenskog bogoslužja. Tek uzgred prvi je sabor zaključio:

»Neka se nijedan biskup naše pokrajine ne usudi promaknuti na bilo koji stupanj ikoga koji upotrebljava slavenski jezik; on ipak može služiti Bogu kao klerik ili redovnik. Nadalje, neka mu ne dopusti da služi misu u njegovoj biskupiji, osim ako bi bila oskudica svećenika; samo po odobrenju rimskog biskupa može mu se dopustiti da vrši svećeničku službu.«

Zbog ovog zaključka nitko se nije žalio kod pape, a najmanje Grgur. Biskupi, čija je dalmatinska crkva bila pod izravnim utjecajem Bizanta, a koji je bio i vrhovni gospodar pokrajine, nisu bili neskloni slavenskom bogoslužju. Ono je i bilo bizantska tvorevina, a svoju je efikasnost u širenju i učvršćivanju kršćanstva već do tog vremena dovoljno dokazalo. Stoga je njihov zajednički stav i mogao rezultirati samo ovakvom formalnom restrikcijom, koja je očito bila smišljena kako bi zadovoljila papine zahtjeve, a da ne bi ugrozila položaj dalmatinske crke.

Naprotiv, Grgurovoj hrvatskoj crkvi, odnosno ninskoj biskupiji podređenoj direktno Rimu, bilo je latinsko bogoslužje mnogo bliže. Ne može se odbaciti ni mogućnost širenja slavenske liturgije i na njegovom području, ali se sasvim sigurno oko toga na saboru nije vodio spor, niti se Grgur prema sačuvanim dokumentima zalagao za glagoljicu.

Trag, koji bi nas ipak mogao uputiti na područje koje je Ivan X. imao pred očima kada je prijetio dalmatinskom svećenstvu, možemo možda naći u zaključku drugog sabora:

»A ostale crkve na istoku, tj. stonska, dubrovačka i kotorska, neka potpuno u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede nauku kršćanske vjere.«

Poveže li se ovo s onim što je prije rečeno o preplitanju slavenskog državnog teritorija s dalmatinskim crkvenim, može se doći do zaključka kakvog je stvorio već Miho Barada (*Episcopus Chroatensis, Croatia sacra I, 1931*), da se glagoljica sa slavenskom liturgijom širila u 10. stoljeću na području južno i istočno od Hrvatske. Tome se ne protivi pojava najstarijih naših glagoljskih natpisa na kvarnerskim otocima, jer su i krčka i osorska biskupija bile dalmatinske, a oba su otoka bila pretežno naseljena Slavenima. Razumljivu je iznimku činio sasvim romanski Rab.

Osim u ovim izvorima, Grgur se spominje i u Tominoj kronici. Opisujući obnovu ninske biskupije u 11. stoljeću, arhiđakon lakonski napominje kako je nekada njen biskup Grgur stvarao teškoće splitskom nadbiskupu (Toma Arhiđakon, *Kronika, Split 1977*).

Izvori su, dakle, o Grguru šturi, a u krajnjoj liniji i nepouzdana. Mnogi su historičari pobijali njihovu autentičnost, a Kerubin Šegvić iznio je dosta zanimljivih argumenata kojima je pobijao čak i mogućnost održavanja sabora takvog značaja u 10. stoljeću (Hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili šizma u Hrvatskoj, *Bogoslovska smotra XVII/1929*). Grgura je vezivao uz Tominu bilješku i splitski sabor 1060. Iako je njegova teza bila zasnovana na političkim, klerikalnim motivima, ipak je možemo smatrati važnim prilogom kritici navedenih izvora.

Imamo li u vidu karakter izvora, kao i njihovu dubioznu autentičnost, izvore Grgurovog mita očito moramo potražiti negdje drugdje, izvan objektivne historijske znanosti.

Početak mita o Grguru, izuzmemo li njegov nehotečni začetak u Farlatija, valja tražiti u vremenu buđenja nacionalne svijesti i sukoba što su ga Hrvati, napose u Dalmaciji, morali voditi protiv tuđih kulturno-političkih koncepcija. Talijansko je hrvatski dualizam u dalmatinskim gradovima suviše jasno podsjećao na Farlatijev glagoljaško-latinaški dualizam tih istih gradova i hrvatskog zaleđa, a da se vrlo rano, već u prvoj polovici stoljeća, ne bi davni biskup počeo prikazivati kao suvremeni borac za nacionalna prava ugroženih Hrvata, pa i Srba.

Znatno prije nego što je do pravog nacionalnog preporoda doista došlo, pojavio se u ilircima bliskoj Zori dalmatinskoj 1844. članak u dva dijela pod naslovom »Uređenje S. Stievnice (Liturgia) slovine«, u kojoj autor K. Božić prikazuje razvoj slavenske liturgije među katolicima. Pored odraza onovremenih shvaćanja o istovjetnosti Dalmatinaca, Slavena i Ilira, te o glagoljici kao pismu Sv. Jeronima, a ne Konstantina, Božić iznosi i dvije sasvim izvorne tvrdnje. Po njegovom su mišljenju istovremeno postojala dva Metoda, jedan sveti, koji je uživao papinu podršku, i drugi koji je bio heretik i koji je iskvario prijevod Sv. pisma. Ta koncepcija o dva Metoda bila je Božiću očito jedino objašnjenje kako je bilo moguće da papa u okviru moravske crkve dopusti ono što će njegov nasljednik koje desetljeće kasnije braniti Hrvatima. Ono što nas ipak više zanima njegovo je mišljenje o Grguru u kojem se, iako se radi tek o kratkoj, gotovo uzgrednoj napomeni, naziru neki elementi kasnijeg mita. Božić je čak, što će kasnije biti redovita praksa, izmišljao neke detalje kako bi borbu na saboru učinio što živopisnijom i bližom čitaocima:

»U svomu saboru solinskomu jedan sam našao se bijaše, to jest Grgur Ninski, Biskup Slovina, (Episcopus slavorum) koji branio bijaše Bukvicu jeronimiansku govoreći, da bi se drugacije zamaglilo ime S. Jeronima, našega privedroga otacbenika, i da bi se mogla poroditi smutnja u njegovim pravovirnim derxavnicim... i napokon da mnogi njegova stada, mogli bi se odcipiti od cèrkve Rimske, zdruxujuchi se s Focianim.«

Ova je Božićeva predodžba o saborima u svakom pogledu originalna, ne samo stoga što je ona vjerojatno prva koja je iznesena na hrvatskom jeziku, nego i zato što se u njoj Grgur ne prikazuje kao branitelj glagoljice iz nacionalnih interesa, nego zbog brige za očuvanje crkvenog jedinstva i ugleda Sv. Jeronima. Premda, prema tome, nije vezana izravno uz nacionalnu borbu, ipak nam pokazuje da je u to vrijeme u Dalmaciji već bila raširena, ili se širila, spoznaja o Grgurovoj ulozi, dakako prema Farlatijevom predlošku, te na taj način nagovještava novi značaj koji će se uskoro pridati davnom biskupu. Ujedno, to je i prvi slučaj popularizacije Grgura izvan znanstvenih publikacija, u glasilu koje je bilo namijenjeno nešto širem krugu čitalaca. Grgur je polako i sigurno ulazio među narod.

Druga polovica stoljeća donijela je u hrvatske zemlje liberalizam i daljnji razvoj nacionalno-integracijskih procesa, koji se tada počinju jače osjećati i u Dalmaciji. Hrvatsko građanstvo u borbi za preuzimanje gradskih općina od autonomaša i talijanaša ne može se usmjeriti samo na ekonomski aspekt sukoba, nego sredstva i ciljeve borbe nužno mora tražiti i na kulturnom polju. Kao i u svakom nacionalnom preporodu traže se veze s prošlošću vlastitog naroda, s čežnjom da se njegovi korijeni, kao i ideali za koje se mlada buržoazija bori, pronađu što dublje u povijesti. Historija kao znanost devetnaestog stoljeća poprima nacionalni značaj i u našim zemljama, iako s određenim zakašnjenjem. S težnjom da zadovolji te potrebe rodila se i prva onovremena sinteza hrvatske povijesti,

»Povijest Hrvata« Tade Smičiklasa (I. dio 1882). U njoj je Grgur po prvi puta, u znanstvenom djelu na hrvatskom jeziku, prikazan kao branitelj jezika, i to hrvatskog, a ne slavenskog, iz narodnih interesa:

»Na to je dakle ustao srčani biskup ninski, Grgur Dobre, rođeni Zadrani, da brani pravo jezika hrvatskoga u crkvi...«.

Prezime Dobre dobio je Grgur zahvaljujući jednoj tvrdnji talijanskog povjesničara C. F. Bianchija da je u nekom, kasnije izgubljenom, rukopisu pronašao genealogiju zadarske patricijske porodice Dobre, u kojoj se spominjao i ninski biskup Grgur (*Žara christiana*, vol. II, Zadar 1879). Iako podatak nikada nije bio provjeren, povjesničari, željni detalja kojima bi osvijetlili lik nacionalnog heroja koji se tada rađao, nekritički su ga preuzeli i prenijeli u novinstvo. Vijest je bila tim privlačnija, što se nije radilo samo o pukom prezimenu, nego i o zadarskom porijeklu hrvatskog biskupa, čime se moglo dokazivati, ili barem naznačiti, hrvatstvo Zadra već u 10. stoljeću.

Pišući mnogo kasnije u okviru velike »grgurovske polemike« 1929. o Smičiklasovoj ocjeni, književnik Milutin Cihlar Nehajev je napisao da je Smičiklas Grgura tumačio kao borca za narodnu crkvu, jer je tada Strossmayerova liberalistička politika bila na vrhuncu, a da je, osim toga, autor bio unijat, te je, težeći izmirenju crkava, u Grguru vidio simbol tih svojih nastojanja. Doista, kraj je stoljeća vidio u Dalmaciji obnovljenu borbu za glagoljicu i upotrebu slavenskog jezika u crkvi. Veliki su poticaj glagoljaši dobili enciklikom pape Lava XIII. »Grande munus«, kojom je napokon slavensko bogoslužje izjednačeno s latinskim. Stvar time ipak nije bila riješena, jer se tome s jedne strane opiralo talijansko svećenstvo, a s druge vladajući austrijski krugovi koji su u slavenskom bogoslužju vidjeli opasnost od zbližavanja hrvatskih katolika i srpske pravoslavne crkve. Iz raznih razloga nije glagoljicu prihvatio i dio posebice višeg hrvatskog svećenstva, tako da su neki biskupi upravo prednjačili u nastojanju da likvidiraju slavensko bogoslužje. Sukobi su bili naročito žestoki na području zadarske, splitske i pulsko-porečke biskupije. Suprotnost oba bogoslužja ne samo da je podsjećala na konflikt iz 10. stoljeća, nego se podudarala i s talijansko-hrvatskim nacionalnim antagonizmom. S jedne se strane nalazila romanska kultura, ukorijenjena u antičkim ruševinama i latinskom jeziku, a s druge strane slavenska, hrvatska, sa svojim počecima u mitskim vremenima ranoga srednjeg vijeka. U takvom sudaru ideologija nužno su se radali simboli nacionalnosti pod kojima bi se okupljali njihovi sljedbenici. Smičiklas je ponudio Grgura, i on je bio prihvaćen. Ipak, bili bismo nepravedni kada bismo baš Smičiklasu kao znanstveniku predbacili poticanje mita:

»Učinit ćemo dobro, ako u ovom slučaju, slijedeći Schopenhauera, ne pripišemo povijesti vrijednost objektivne znanosti. Kad se radi o sukobu ovakve vrsti, nazor pisca historije zavisjet će uvijek o općem njegovom svjetskom nazoru.« (Nehajev, *Hrvatska revija*, 1929/9.).

Historija je, što bi nam trebalo biti donekle razumljivo, bila gotovo čitavim svojim bićem u službi politike. Koliko je to bilo dobro za politiku, bilo je loše za historiju, ali se u tome znanost u nas nije razlikovala od one naših susjeda.

Stalne mijene vatikanske politike prema glagoljici držale su u neizvjesnosti njene pristaše sve do 1918, kada je i taj problem riješen odobrenjem da se tiska misal na staroslavenskom. Dugotrajni sukob definitivno je Grgura pretvorio u mitološki lik čija se popularnost mogla mjeriti samo s onom kralja Tomislava. Tome nisu pridonosili samo

povjesničari - u novinama su se pojavljivali i popularno pisani prilozi, u čemu je prednjačio splitski Pučki list. Ton tih napisa bio je zamišljen tako da ulijeva strahopoštovanje i ljubav prema davnom duhovnom vodi naroda:

»Harnim srcem sjećaj se, Hrvaćanine, dobrog kralja Tomislava i biskupa Grgura, koji su još u ono doba svetinju tvoju branili.« (1901/7.).

Na zabranu glagoljice 1913. reagirao je J. Kapić podužom pjesmom (Pjesma o slavnom Grguru Ninskomu, branitelju glagoljice, 1913/20) koja nastoji zvučati poput narodne, kako bi se približila razini čitalačke publike Pučkog lista.

Sve to pokazuje da je Grgur ušao u svijest Hrvata u Dalmaciji kao simbol njihovog postojanja i da je kolektivna svijest nacije potpuno smetnula s uma da ga je ikada zaboravila.

Niti u Banskoj Hrvatskoj Grgur nije ostao samo slabo poznati ninski biskup. I tamo se, sličnim sredstvima, premda ne i s identičnim motivima, širio njegov kult.

U Zagrebu je 1872. objavio svoju pjesmu »Grgur Ninski« Ivan Kukuljević Sakcinski, osnivač suvremene hrvatske historiografije, književnik i političar. U pjesmi o Grguru iskazale su se samo ove dvije potonje njegove karakteristike. Zanemariivši znanstveno tumačenje, obratio se prošlosti kao političar i umjetnik, prikazujući Grgura, kako je istakao I. Pederin (Povijesno-politički mitovi Narodne stranke u Splitu, Split 1984), »poput nekog suvremenog političara Narodne stranke«:

»Kralj Tomislav na čelu tog sora Tužno gleda dvije stranke ljute: Jedna papi rimskom ljubi skute, Druga brani narod bez odmora. Uz tu drugu puk je i boljari, S njima biskup Ninski Grgur stari.«

Vidljivo je ovdje i prenošenje suvremene terminologije političkih borbi 19. stoljeća u ranosrednjovjekovnu situaciju, a isto tako i pokušaj da se suvremeni sukob odrazi, kao u zrcalu, u davnim vremenima narodnih početaka. Stranke na saboru, sa svojim vodama, stranke su 19. stoljeća, boljari su suvremena buržoazija koja traži oslonca u »puku«. Pjesma izražava potrebu da se pod vođama Narodne stranke ujedini čitav narod, bez obzira na staleške ili klasne razlike:

»Uz Grgura narod sav pristane Od boljara do seljaka prosta.«

Kukuljević potpuno zanemaruje borbu za metropoliju, obraćajući pažnju samo na jezični problem, u kojem je bila koncentrirana bit političkih akcija Hrvata. Nije li ga Grgur možda podsjetio na njegov vlastiti govor, prvi na hrvatskom jeziku, u Saboru 1843?

1899. objavio je Vjekoslav Klaić prvu knjigu svoje »Povijesti Hrvata«. U njoj je posvetio čitavo poglavlje, pod naslovom »Borba za hrvatsku narodnu crkvu«, Grguru i splitskim saborima. Ako je Smičiklas uveo Grgura kao borca za hrvatski jezik u znanost, Klaiću je pripala zadaća da takav njegov lik u potpunosti razradi. To mu je, zahvaljujući njegovoj svakako neospornoj vještini historičara-pisca, u potpunosti uspjelo. Ne treba posebno naglašavati ogromnu popularnost Klaićeve povijesti, jer se ona održala i danas. Stoga možemo, vjerujem, Klaića nazvati pravim ocem Grgurovog mita, jer je svojim djelom, objedinjavajući znanstveno i popularno, stvorio lik koji je mogao biti prihvaćen u svijesti nacije.

Kulminacija eksploatacije Grgurovog lika zajedno s masovnim prihvaćanjem njegove karizmatične uloge u obrani nacije započinje s tisućgodišnjim jubilejom hrvatskog kraljevstva, ali i Prvog splitskog crkvenog sabora, 1925. godine. Naciji je proslava tog tipa bila očito potrebna kao manifestacija nacionalne samosvojnosti u novonastaloj državnoj tvorevini, pa se shodno tome, stvorila potreba i za prezentiranjem ideje o

državotvornoj tradiciji posredstvom simbola za koje su najprikladniji bili likovi vladara, u prvom redu »osnivača kraljevstva«, Tomislava.

Te se godine rodila i ideja o Tomislavovom spomeniku, realizirana znatno kasnije. Uopće, milenijska je proslava ostavila malo tragova u spomenicima: u Zagrebu samo u neuglednom i donedavno zapuštenom kamenu navrh jednog maksimirskog humka. Značajnije su rezultate postigli izdavači koji su te i nekoliko narednih godina objavili niz prigodnih knjiga. Pleterna je ornamentika postala knjiškim uvezom, pretvarajući se u okvir za likove hrvatskih mitoloških junaka.

Kako se radilo o dvostrukom jubileju, uz Tomislava se u manifestacijama i publikacijama koje su pratile proslavu često morao spomenuti i Grgur. U to se vrijeme pojavljivao kao pretežno hrvatski nacionalni simbol, ali će se kroz svega tri godine razviti u općejugoslavenski. Kako se odvijala ta geneza koja je završila podizanjem Meštrovićeva spomenika na peristilu?

Jedna od najzapaženijih knjiga objavljenih u povodu obljetnice kraljevstva bila je »Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925«. U njoj je, osim leksikona istaknutih osoba naše prošlosti, dan i kraći pregled hrvatske povijesti u kojem Rudolf Strohal opisuje i splitske sabore, prikazujući Grgura u dotad već općeprihvaćenom svjetlu branitelja glagoljice. Slično ga prezentiraju i autori u drugoj znamenitoj onovremenoj ediciji, »Zbornik kralja Tomislava« (Gruber, Drinov). U istoj se knjizi ipak javljaju i drugačija mišljenja: Josip Srebrnič, tada biskup na Krku, analizom saborskih zaključaka došao je do konstatacije da je njihov originalni tekst bio prerađen, te da su među prave zaključke nadnadno bili umetnuti oni koji se odnose na slavensko bogoslužje. Opovrgavanje Grgurove uloge u borbi za jezik, a protiv rimske crkve, biti će karakteristično za pisce iz katoličkih krugova, pogotovo klerikalne, ali 1925. nikako nije moglo nauditi Grgurovoj popularnosti. Koliko je mit prevladao nad historiografijom vidi se najbolje iz francuskog teksta kojeg je, zamišljenog kao predgovor ovoj knjizi, napisao tadašnji sveučilišni profesor Gavro Manojlović. U vezi s Grgurom izjasnio se tipično za znanstvenika koji je u procijepu između objektivnih znanstvenih rezultata i pritiska javnog mnijenja:

»Na kraju, kod nas se uvelike glorificirao patriotski otpor 'biskupa Hrvata', ninskog biskupa Grgura, X. zaključku koji se odnosio na slavenski jezik u crkvi. Ne niječem psihološku mogućnost takve uloge ovog uvaženog rodoljuba. Ipak, ne mogu naći nijednu direktnu indiciju takve uloge u dva jedina dokumenta koji nam pokazuju biskupovu ulogu.«

»Uvaženi rodoljub« - izričaj kao da govori da su 1925. Grgura osjećali kao svog živog i sveprisutnog suvremenika.

S manje je zadržke, kao i obično, nastupio te godine Viktor Novak, historičar čija je karijera, započeta u krilu katoličke crkve, propala, stvarajući u njemu trajnu mržnju koja je uvijek nalazila odraza u njegovim djelima. Na predavanju održanom u Beogradu, na sokolskom zboru, izjednačio je Grgura, borca protiv Rima, s cjelokupnom hrvatskom povijesti:

»Veliko delo Tomislava što je dao Srbima ruku pomoćnicu i njih zaštitio ispunjuju danas ponosom i zahvalnošću Hrvati, jer je to veliko delo bilo začelo utehom Grguru Ninskom, tom slavnom prototipu bratstva i narodne borbe Hrvala i Jugoslovena protiv tuđinskih napada na naša sveta narodna prava. Jer, otporna snaga Hrvata od 1102. do 1918. bila je ona, koju joj je ostavio u baštinu genije Grgura Ninskog.«

Tako je ninski biskup počeo dobivati općejugoslavenski značaj. Govor s ovako jasnom političkom tendencijom odmah je prenijela »Pobeda«, glavni organ ORJUNA - Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Kralj Tomislav i Grgur Ninski, Pobeda 1925/60). Unitarističke organizacije počele su prihvaćati Grgura kao svoj simbol. Po njihovu mišljenju, Grgur je kao borac za hrvatsku samostalnu crkvu znatno doprinio afirmaciji južnog slavenstva i time, naravno, položio čvrste temelje novoj zajedničkoj državi. Grgurov je mit dobio tako i svoje drugo etnogenijsko značenje: njime se nisu više objašnjavali samo počeci hrvatske, nego i jugoslavenske povijesti.

Ipak, sve ovo bilo je pisano s namjerom da se ostane bar na prividno znanstvenoj razini. Istovremeno se, međutim, rađala i slika Grgura koja je svjesno težila da od njega stvori ne mitološki nego upravo svetački lik. Nastajala je u krugovima Hrvatske katoličke crkve (kasnije nazvane starokatoličkom), osnovane 29. XI. 1923. u otporu dijela katoličkog svećenstva rimskoj crkvi, pri čemu nisu bez važnosti bili ni sasvim politički razlozi. Starokatolička je crkva odmah po svom osnivanju uzela Grgura za svog zaštitnika, pozivajući se na njegov tobožnji otpor papi i borbu za stvaranje neovisne hrvatske crkve. U njenom okviru doći će mit do svoje potpuno razvijene forme. Iako ću starokatoličko tumačenje Grgura obraditi zasebno, citirat ću na ovom mjestu odlomak jednog članka objavljenog u njihovom listu »Starokatolik« 1925, jer se iz njega vidi kako se i do koje mjere mogu mistificirati dvije-tri šture latinske rečenice:

»Mrtvi muk vlada u dvorani crkvenog sabora, kad zaori lavski glas hrvatskog lava, Grgura, glas obrane čovječjih i narodnih prava hrvatske narodne crkve: brani on hrvatski jezik u svetoj službi; odbiva nametnuti celibat hrvatskim svećenicima; ne priznaje ukidanje hrvatske biskupije u Ninu; prosvjeduje da hrvatska narodna crkva potpadne pod vlast latinskog biskupa u Spljetu.

Istina, on je u saboru nadglasao, ali hrvatski narod ostao je čvrsto uz svoga hrvatskog biskupa i nigda nije priznao zaključaka što ih je rimski biskup nametnuo crkvenom saboru. I taj glas hrvatskog biskupa Grgura Ninskog nigda sasvim nije umro u hrvatskom narodu; i taj je glas spasio barem sjeme, iz koga će u boljim prilikama niknuti opet sveto stablo hrvatske narodne crkve!

Kako je svršio Grgur Ninski?

Da nije kukavički podlegao samovolji moćnih rimskih biskupa, to nam jamči lavski njegov značaj, koji nigda zadrhtao nije.

Nije umro spaljen na lomači, jer rimski biskupi do tada jošte nijesu bili doprli do tog stepena savršenstva, da žive spaljuju pobornice istine i pravice.

Rimski je biskup tada zaprijetio i kralju Tomislavu i Grguru izopćenjem i prokletstvom; i, vjerojatno, da je Grgur to doživio. Ali ako ga je rimski biskup i prokleo i izopćio iz rimske crkve, Bog ga je blagoslovio i primio u svoje kraljevstvo, uz blagoslov harnoga mu naroda hrvatskoga.

Grgur Ninski je hrvatskom narodu, što je češkom Jan Hus.

Grgur je Ninski biskup prvoborac za prava hrvatske narodne crkve; - on je otac i uzor svih poznijih biskupa i popova glagolaša, koji su nam prezirući naredbu rimskih biskupa sačuvali barem ostatke narodnih prava u crkvi; on je predstavnik tisućgodišnje borbe Hrvata katolika protiv presizanja rimskih biskupa, on je nadahnitelj naše narodne hrvatske starokatoličke crkve i svijetli primjer svim njezinim biskupima u obrani svetih prava naše narodne crkve.«

Anonimni je pisac ovog teksta jasno pokazao zašto je Grgur bio potreban starokatolicima. Kao (izmišljeni) borac protiv pape, sličio je suvremenim borcima protiv, kako ga očigledno s omalovažavanjem nazivaju, »rinskog biskupa«. Boreći se za prvenstvo ninske biskupije, borio se tobože i za samostalnu hrvatsku crkvu, kakva je i starokatolička. Povrt svega, trebalo je i opravdanje za ukidanje celibata potražiti u njegovim mitskim djelima, pa ga se čak i po tom pitanju suprotstavilo Rimu. Sve to pretvorilo je Grgura u hrvatskog Husa, koga bi starokatolici također najradije vidjeli na papinskoj lomači.

1925. donijela je dakle trostruku interpretaciju Grgurove djelatnosti: po jednoj, bio je on borac za hrvatska prava i jezik, po drugoj preteča jugoslavenstva, a po trećoj prvi naš protestant i svetac.

Iduće se dvije godine malo pisalo o Grguru. U to je vrijeme nastajao njegov lik u mislima Ivana Meštrovića. Kipak je ponudio splitskoj općini spomenik biskupu u vrijeme milenijske proslave pod uvjetom da ga postavi o svom trošku. Grgur ogromnih dimenzija, nadnaravne snage, pobjednik, trebao je stati na peristil kao simbol nacionalne ideje koja je nakon tisućgodišnje borbe nadvladala sve tuđinske utjecaje, poglavito one sa suprotne jadranske obale. Oko mjesta kojeg je Meštrović izabrao, ali i oko ideje koja ga je rukovodila, razvila se neslućena diskusija, pokazujući prave dimenzije mita, njegovu ucijepljenost u psihu nacije i snagu i mogućnost političkog govora putem simbola.

Meštrovićevu je ideju među prvima interpretirao V. Novak, dajući joj opće-jugoslavenski značaj, ali i izrazitu prototalijansku tendenciju:

»Jer, Grgur Ninski i njegova ideja nije isključivo dalmatinska, nego je ona opšta ideja čitave nacije, naše hiljadugodišnje borbe s romanskim autoktonizmom...« (Politika, 192 . Prema njegovim riječima, ideja je glagolizma u 10. stoljeću naišla na otpor ne samo crkve, nego i »celokupne romanske misli u Dalmaciji.«

Meštrovićeva je umjetnost u to vrijeme nastojala uobličiti ono što je u prošlosti trebalo biti zajedničko svim jugoslavenskim narodima. Ovoga je puta divovski kip bio zamišljen tako da zorno predoči Talijanima kako njihove pretenzije na našu obalu nemaju osnove. Pomislili bismo da bi takva zamisao morala naići na opći odziv nacije. Stvari su, međutim, krenule drugim putem. Pridajući djelu značaj prema vlastitim političkim uvjerenjima, razni su pisci i kiparu i (Grguru pripisivali različite političke namjere. Tako se razvila žestoka rasprava, koja se iz Splita proširila na gotovo čitavu Jugoslaviju.

Možda jedini njen istaknuti sudionik, koji je svoje stavove temeljio na isključivo znanstvenim i estetskim kriterijima, bio je arheolog i povjesničar Frane Bulić. On je na svaki način, nizom istupa u štampi, ali i apelima na istaknute osobe, čak i na kralja, nastojao spriječiti podizanje statue na peristilu, vjerujući s pravom da bi ovaj jedinstveni antički spomenik time bio upropašten, kao što bi i Meštrovićevo djelo izgubilo na monumentalnosti, okruženo velikom kolonadom. No, ni Meštrović ni općina nisu mogli odustati. Antička je palača bila simbol Talijana, njihov najjači (mada loš) argument za kontinuirano postojanje romanske, tj. talijanske kulture na našoj obali. Spomenik bi samo u tom ambijentu postigao ono značenje koje mu je dao Meštrović i koje je, postavljen izvan zidina palače, izgubio.

Reakcija je došla s one strane s koje se mogla najprije i očekivati: od talijanaša, čija se jezgra okupljala i oko časopisa »Rivista dalmatica«, u kojem je urednik Ildebrando Tacconi objavio članak »Un nuovo affronto al palazzo di Diocleziano« (1929/1). Tekst

počinje žalopojkom zbog toga što će kolosalna brončana statua nagrditi srce najljepšeg spomenika latinske umjetnosti, da bi nastavio razmišljanjima o tome kako hrvatskom upravom Splita rukovodi »piu ridicolo sciovinismo« koji biskupovom sjenom želi zastrti »svjetlo latiniteta koje zrači iz svakog kamena«. Jer, »bez obzira na jezik koji danas odjekuje njegovim mletačkim ulicama, bez obzira na narod koji ga nedostojno prisvaja«, Split je po svojim tradicijama, po svom intimnom životu i povrhu svega po svojim spomenicima kroz tisućgodišnju prošlost uvijek imao latinsko obilježje. Spomenik »vrijeđa naše najdraže uspomene, našu duboku ljubav, našu religiju.« Podignut je kao znak pobjede mraka nakon milenija latiniteta - »figura biskupa koja se danas uzdiže, u bolesnoj fantaziji hipertrofiranog nacionalizma čitavog jednog naroda, do najvišeg simbola nacionalne vrline.« Međutim, osim hrvatskog nacionalizma, taj »grubi barbarski pastir« rezultat je i »jugoslavenske megalomanije«. Hrvati žele prikazati »prvim nacionalistom hrvatskog naroda« jednog »mračnog fanatika barbarskih vremena«. Članak pun uvreda i mržnje završava nadom da će se spomenik ipak ukloniti:

»To bi bila ponovo pobjeda harmonije, istine, pravde; pobjeda, dakle, ravnoteže i latinske vrline nad zvjerskom bestijalnošću instinkta.«

Sličnih je reakcija od strane talijanaša, ali i iz Italije, bilo dosta. Simbol je u obliku spomenika djelovao kao iracionalni raspirivač mržnje koja je već desetljećima vladala između obje nacionalne skupine u Dalmaciji.

U diskusiji se iskristalizirao i drugi vid suprotstavljanja mitu. On je dolazio redova katoličke crkve ili točnije rečeno klerikalnih krugova. Njihovo je gledište protumačio Ivan Bešker u listu »Luč«, glasilu Hrvatskog Katoličkog i Narodnog Đaštva, odnosno klerikalnog pokreta »Domagoj«. Pozivajući se na izvor, napao je »liberalce« zato što su izmislili protestantskog Grgura i borbu za samostalnu hrvatsku crkvu:

»Ako se pod tim pojmom razumije nekakova crkva slična današnjem starokatoličkom pokretu, tada moramo reći da su hrvatski vladari bili i previše pametni, a da bi se odvažili na takve avanturističke i besmislene pothvate, s jedne strane, jer su sigurno bili dobri vjernici, a s druge strane, jer su htjeli voditi takvu politiku, čiji bi konačni rezultat bio: asimilacija romanskog elementa u današnjim hrvatskim krajevima.«

Pisac članka bio je ipak svjestan da bi ustrajati na takvom shvaćanju Tomislavove i Grgurove politike za klerikalce značilo izgubiti simpatije onog dijela vjernika koji su u obojici vidjeli temelje hrvatskog suvereniteta. Negirati borbu protiv latinske crkve, makar i na temelju historijskih činjenica, značilo bi mit lišiti osnovne komponente: borbe Hrvata za nacionalni jezik i crkvu, a time i »tisućgodišnju kulturu«. Prihvatiti to, bilo bi isto što i zabiti nož u leda vlastitoj domagojevskoj ideologiji. Stoga Bešker pronalazi spasonosno rješenje: hrvatski se biskup nije borio protiv pape, ali su hrvatski vladari ipak nastojali stvoriti nešto poput autokefalne crkve, stvarajući narodnu hrvatsku hijerarhiju. Zbog toga se, pod Tomislavljevom pritiskom, dopušta 928. da Grgur preuzme sve tri vakantne biskupije na hrvatskom području, kako bi njima upravljao biskup iz vlastitog naroda.

»Prema tome«, zaključuje, »borba Grgura Ninskog nije bila uzaludna, jer je ono, za što se on borio, a to je očuvanje hrvatstva na teritoriji svoje biskupije, postignuto u cjelini.« Čak i više od toga postigao je Rimu vjerni biskup: zahvaljujući podložnosti »velikom papinstvu« pripojila je Hrvatska latinsku Dalmaciju.

U istom je listu, pod slikom spomenika, dan karakterističan komentar:

»Osim toga, neke vodi potajna misao, da je to ujedno i demonstracija i proti katoličke crkve, ako se kip 'buntovnika' (naime ti ljudi tako prikazuju Grgura Dobro) postavi na tlo

koje je posvećeno kostima jednog katoličkog mučenika. Dakle čisto neumjetnički razlozi.«

Klerikalcima je preostalo riješiti i pitanje sukoba oko slavenskog jezika. Njihovi će historičari kasnije potpuno odbaciti i samu mogućnost postojanja slavenske liturgije u Hrvatskoj, ali su tada još smatrali potrebnim opravdati restriktivne mjere Ivana X. Činili su to pozivajući se na kasnije pape, »koji su bili veliki prijatelji slavenskog bogoslužja«, kako je to pisao Marko Vunić u listu za hrvatsku katoličku omladinu »Mladost«. Ljubomir Meštrović vidio je u tom sukobu, koji je bio za katoličku crkvu neugodna, makar samo mitološka, činjenica, čak i veličinu hrvatske vjernosti Rimu:

»Nikada se hrvatski kršćanski narod sa svojim vjerskim poglavicama nije ni na čas pokolebao u svojoj vjeri niti se odvrćao od nasljednika Sv. Petra u Rimu, pa ni onda, kada su im pojedini rimski pape oskvrnjivali njihova stečena narodna i crkvena prava. Ta vjernost zapadnoj crkvi, koja datira od hrvatskih biskupa u Ninu do dandanas, služi Hrvatima na čast...« (Dom, 1929/56).

U klerikalističkom gledanju na Grgura javljaju se ipak već i tada radikalna tumačenja, koja mu odriču pravo na aureol borca za slavensku liturgiju. Rušenjem mita i pridavanjem zapravo ispravne historijske slike nastojalo ga se pretvoriti u prethodnika suvremenog hrvatskog klerikalizma. U članku objavljenom u katoličkom dnevniku Hrvatska straža, autor pod pseudonimom Pertinax (ustrajan, postojan) sintetizirao je takav stav:

»Zapravo ne postoji jedan Grgur Ninski, već postoje dva Grgura Ninska: jedan imaginarni, drugi historijski. Prvi je Grgur tvorevina mržnje na katolicizam i papinstvo, drugi je plod objektivne historijske nauke. Prvi je naš hrvatski Hus i buntovnik protiv rimskoga pape, a drugi je pravovjerni katolički biskup, koji priznaje i štuje papin primat. Onaj je prvi bogomil i pretčasnik Stjepana Zagorca i Marka Kalodere, a ovaj drugi poslušni sin katoličke crkve, koji unutar Crkve i njenih kanona brani prava hrvatskog naroda. Onaj je Grgur neki sveslavenski i panslavenski praiskonski poganin, koji jedino vjeruje u vještice, vile i vukodlake i u nepojmljive običaje, sokolaš po programu Čeha Tyrsa (vidi članak röntgenologa dra Laže Popovića u »Novoj Evropi«). Ovaj drugi je prosvijetljeni čovjek, na visini tadašnje kulture. Onog prvog najbolje tumači i u ime njegovo najuktoritativnije govori g. dr Milan Ćurčin, a onog drugog prikazuje u temeljitoj studiji ozbiljni historik dr Ljubo Karaman.«

Napavši prethodno članak Grge Novaka u »Novoj Evropi«, Pertinax zaključuje da su protivnici Rima od Grgura stvorili »kulturkempfera devetnaestog stoljeća«.

Klerikalizam je imao tu veliku prednost što se za razliku od svojih protivnika u diskusiji o Grguru doista mogao pozivati na rezultate vrhunskih suvremenih historičara, poput Karamana i kasnije Barade. Iako oni nisu s klerikalizmom imali nikakve veze, rezultati njihove analize prikazivali su biskupa kao papi odanog svećenika, a odbacivali su svaku mogućnost njegovog zalaganja za glagoljicu. Druga je stvar, dakako, kakve su zaključke Meštrović, Bešker, Vunić i kasnije Guberina izvodili iz njihovih rezultata.

Reakcija je katoličke crkve, u prvom redu klerikalnih krugova, bila žestoka, ali ne i jedinstvena. Dok se neki nisu usuđivali negirati dio mita koji se odnosio na borbu za jezik, drugi su ga željeli razotkriti u potpunosti. Bijes klerikalaca, kao i onaj talijanaša, nije bio potaknut izravno samim mitom, koji je u narodu već živio neko vrijeme, nego mjestom na kojem je spomenik trebao stajati. Ako je Tacconija smetala »desakralizacija«

antičkog/romanskog/talijanskog peristila, klerikalce je smetala figura »Husa« pred vratima splitske katedrale. Trebalo mu je stoga što prije pridati karakteristiku pravovjernog, katoličkog biskupa, ali ipak nacionalno svjesnog. Kada se pokazalo u toku godine da to nije moguće, bar ne u kratkom vremenu, jer se mit zahvaljujući i spomeniku čvrsto usadio u svijest nacije, pokušao je zagrebački nadbiskup na otkrivanju spomenika spasiti što se dalo.

Veza mitološkog Grgura s katoličkom crkvom mogla se prikazati u dobrom svjetlu samo ako se prešute dekreti onih papa koji su zabranjivali glagoljicu ili joj barem nametali razna ograničenja. S druge strane, politički je trenutak, pogotovo u času otkrivanja spomenika, zahtijevao i od zagrebačkog nadbiskupa da makar spomene mogućnost sjedinjenja crkava, čemu je Grgur, »glagoljaški prvoborac«, postao u međuvremenu također simbolom. Stoga je govor najistaknutijeg predstavnika katoličke crkve među Hrvatima na otkrivanju Grgurovog spomenika zvučao krajnje oportuno:

»... Protagonista u ovoj borbi za metropolitanska prava i baštinu svete braće Ćirila i Metoda bijaše Grgur Ninski, biskup hrvatskih krajeva od Nina do Siska i kancelar hrvatskog kraljevstva, ali uvijek vjeran svojoj Crkvi i odan njezinom vrhovnom glavaru.

... Ali u svakoj historijskoj pojavi sadržana je daleka i duboka odluka velikog Božjeg promisla. Tako i u ideji Ćirilo-Methodoskoj i u glagoljačkoj ideji Grgura Ninskoga. Veliki slavenski narod duhovno je i vjerski pocijepan, pa naša slovensko-glagoljačka ideja imade po svojoj sadržini, po dubokom vjerovanju naših velikih umova Križanića i Levakovića, Stossmayera i Dobrila, Posilovića i Mahnića, da bude kopča i veza između razdijeljene braće. Zato vidimo u historiji katoličke Crkve, da su svi pape dalekih vjekova bili zaštitnici naše glagoljice kao Inocent IV, Urban VIII, Benedikt XIV, Leon XIII. i papa jubilarne Pija XI.

Naši glagoljaši čuvali su svetu knjigu slavensku grčevito u svojim rukama, kao i ovaj biskup Grgur Ninski. Oni su i još jedno znali, da je ova knjiga najjača obrana njegove nacionalnosti, najbogatije vrelo njegove svijesti i prosvijećenosti.

I danas naši biskupi stoje kao zatočnici Ćirilo-Methodske ideje i svetoga slovenskoga bogoslužja, pa odobrenjem Pija XI. netom je štampan glagolski Misal i odštampan hrvatski Ritual. Zavjetna misao hrvatskoga glagoljaša i njegova simbola Grgura Ninskoga se ispunila, i meni u duši svijetli blaženo viđenje, da borba o glagoljicu prelazi u završnu fazu mirnoga razvitka za duševno i religijozno prosvjećenje našega naroda i za zблиženje udaljenih kršćanskih crkava. I to neka nam sveder u pamet i dušu dozivlje ovaj velebni spomenik. Njegovoj dubokoj ideji neka bude sveder moćni branič naš Uzvišeni Vladar Aleksandar I, kralj SHS.«

Ovaj govor ipak nije predstavljao završno tumačenje Grgura od strane Katoličke crkve i njoj bliskih krugova. Bilo je očito da je Bauer bio prinuđen prihvatiti mit i prilagoditi se situaciji. No uskoro, kad se euforija bude stišala, ponovo će se oglasiti oni koji su u spomeniku vidjeli »ogroman falsifikat hrvatske povijesti«.

Prevladavajući stanje duhova u većini koja je 1929. prihvaćala mit i oduševljavala se podizanjem spomenika odražava se u članku Nike Bartulovića u Srpskom književnom glasniku (1929/1):

»Kuli Grgura Ninskog odgovara više spontanom raspoloženju duhova, nego li u mjenicama, utvrđenim od istoričara. Za čoveka nauke to je možda minus, ali za narod i za Grgura Ninskog to je plus.«

Kult Grgura Ninskog bio je sličan, kako je smatrao Bartulović, drugom Velikom južnoslavenskom i jugoslavenskom kultu - onom Kraljevića Marka. Iako bismo neke paralele između oba mita možda mogli prihvatiti, postoji osnovna razlika koja ih čini teško usporedivima. Kult, ili bolje rečeno mit Kraljevića Marka nastao je i živio u narodnoj pjesmi, stvarajući od iskrivljene Markove slike pravog mitološkog junaka. Za razliku od njega, mitološki je Grgur tvorevina historiografije iz koje je prešao u »pučko vjerovanje«. Ako je Markov mit, poput (Grgurovog, i bio stvaran planski, u cilju sažimanja i simboliziranja određenih narodnih težnji, takvo je njegovo porijeklo vremenom potpuno zaboravljeno. Grgurovo recentno uskršnuće, međutim, nije dopustilo da se ikada u potpunosti zaboravi njegovo knjiško porijeklo.

Bartulović je tražio i druga opravdanja za opstojanje mita. Grgurovu je borbu smatrao nacionalno značajnom, jer su dalmatinski biskupi pristajali uz Rim ne samo radi proširivanja jurisdikcije na hrvatski teritorij, nego i iz »razloga rasne netrpeljivosti«. Kategorija »rase« ulazila je i u naš politički rječnik.

Onima koji su tvrdili da se Grgur nije borio za glagoljicu odgovarao je Bartulović kako nije važno »da li je borba za glagoljicu bila glavni faktor Grgurove borbe, nego: da li bi ona opstala da se on nije odupro?«. Neki su htjeli, slično kao u pitanju zrinjsko-frankopanske urote, prikazati dotičnu borbu kao težnju pojedinca k vlasti, no »Na koncu konca, svi stvaraoci velikih država borili su se za ličnu vlast, ali je njihova veličina baš u tome što su uz svoj lični uspeh znali da povezu uspeh čitavog naroda. Da je Grgur uspeo do kraja, bila bi to nesumnjivo i pobjeda Hrvata.« Osobni probitak, u duhu mitološke koncepcije, može se tumačiti samo ovako kako je to učinio Bartulović: mitološki junak svojim djelima stvara korist čitavoj zajednici, a i njenim budućim pokoljenjima.

U to se vrijeme, ne samo kod Bartulovića, nego i u nizu drugih tekstova, javlja termin »hrvatsko kulturno Kosovo«. Novi je izričaj u funkciji što čvršćeg vezivanja hrvatskog i srpskog mita o tragičnim porazima. Bartulović ga obrazlaže:

»Za Hrvate ninski biskup znači neku vrstu kulturnog Kosova. Jer Kosovo je poslednji otpor, posle koga ostaju guslari, kao savest koju nije moguće ugušiti. I Grgur znači poslednji otpor, iza koga su ostali proganjani glagoljaši, da u srcu nose krvareću ranu i ostavljaju je pokoljenjima u amanet.«

O »Kosovu« piše i već spominjani V. Novak:

»Godine 928. dozive Hrvati Kosovo svog narodnog duha, iza kog će se nizati nesreće i katastrofe ne samo u pitanju narodnog jezika, u crkvi, već i sudbonosne posledice s kojima se vezuje propast kralja Slavca i kralja Petra (1097.), a u njima ima svoje seme i sudbonosna 1102.«

Ne zadržavajući se samo na usporedbi s kataklizmatičkom bitkom, Bartulović ide i dalje u povezivanju hrvatske i srpske prošlosti, pa ninskog biskupa uspoređuje sa Sv. Savom. Sličnost tih »narodskih ljudi« bila je u tome što su obojica vezivali crkvu uz naciju. Ako se to već nije moglo dokazati, moglo se barem iskonstruirati:

Iako su se Hrvati i Srbi rado pokrstili, »... slovenski element bio je toliko svež i različit od latinskog i bizantinskog, da je svaki jači individuum kod Srba i Hrvata osećao instinktivnu nuždu da baš te sveže odlike svoje ravnosti očuva, te da se već unapred

odbrani od opasnosti da se još mladi narod - prihvatajući potpuno i bez ograda daleko nadmoćniju kulturu - posve u njoj ne utopi i tako za uvek iščezne. Posve naravski, nisu možda ni Sveti Sava ni Grgur Ninski sve to jasno unapred predviđali, ali su radili po unutarnjem pozivu narodskih ljudi -svećenika, koji su se kao Sava odgojili u najvišim naukama svog vremena (što za Grgura ne znamo - ali ako je mogao da odoli dialektici latinskih biskupa -mora sigurno da je bio pametna glava!), pa su i pored toga ostali verni instinktu rase, narodnom jeziku i narodnim običajima i po tom unutarnjem osvedočenju ostavili ime, ne samo za svoje, nego i za docnija pokoljenja.«

Tako su se, te 1929, tražili korijeni jugoslavenstva u mitskim vremenima naše najranije prošlosti.

V. Novak je napisao u sklopu ove diskusije, premda godinu dana ranije, članak »Hiljadugodišnjica jedne hrvatske katastrofe (na razmišljanje stvarateljima jugoslavensko-vatikanskog konkordata) (Reč, 1928/1133). Pri razmišljanjima o odnosu države prema katoličkoj crkvi, poslužio se Grgurom za obračun s ovom potonjom, čime je još jednim prilogom zadovoljio svoju životnu opsesiju. Grgur mu je pružio izvrstan povod da se odupre stvaranju konkordata. Težinu je svojim argumentima nastojao pribaviti i izjednačavanjem rimske crkve s talijanskom nacijom, nastojeći se na taj način prikazati braniteljem nacionalnih interesa i zaštitnikom naše obale kojoj je, tobože preko crkve, prijetila talijanska opasnost:

»Ovaj sudar, grandiozan u svojoj historijskoj dinamici, i jedinstven u hiljadugodišnjem razvoju, i posle punih 13 vekova još i danas odaje svoje nepritajene reflekse. Jer, među dve suprotne rase nikada nije bilo kompromisa, nikada nije bilo asimilacija. I taj istoriski fakat... je snažan i otvoren i danas.

... Taj crkveno rimski duh nije bio samo element hrišćanstva i rimskog katolicizma, nego je on bio i svestan politički faktor u evoluciji romanskih, dalmatinskih gradova, njegova najsigurnija podrška, uvek nekompromisan prema hrvatskom narodnom duhu i samostalnosti hrvatske narodne crkve, a u krajnjoj liniji i samostalnosti hrvatske države.

... Raznovrsne su i mnogobrojne faze ovih borbi od kojih sadašnja nije poslednja, jer njihov završetak ni 1918, ni Rapalo. To govore Italijani, a ne manje osećamo to i mi Jugosloveni. I s italijanske strane se sinonimiše ovaj romansko-hrvatski sukob s vekovnom borbom o glagolicu, koja je u Dalmaciji imala da izdrži najveće udare upravo od strane stalnog pokretača romanskog duha, od strane rimske crkve.«

Karakteristika Novakovog rada, da često donosi neargumentirane, upravo smiješne sudove, došla je do izraza i ovoga puta u isticanju Grgurovih zasluga što je Hrvate, »prislonjene uz romanske čahure«, spasio od »strahovitog procesa asimilacijek«. Procjenjivanje asimilatorskih mogućnosti malobrojnih Romana, kao i čitav kompleks sukoba oko glagoljice, započet tobože s Grgurom, služilo je samo kao jedno od oružja Novakove životne borbe.

Sa sličnih je pozicija na te probleme gledao i Stjepan Zagorac, jedan od istaknutijih predstavnika starokatoličke crkve. Prihvatio je već lansiranu paralelu (Grgur-Sava, pripisujući biskupu spas Hrvata od asimilacije i mletačkog potalijančenja. Grgura je koristio ne samo kao sredstvo borbe za samostalnu hrvatsku Crkvu, nego i kao medij za manifestiranje svog jugoslavenstva. Da li slučajno, ovaj članak, objavljen upravo 6. januara 1929, završava riječima:

»Slobodna, sretna i zadovoljna zajednica svih južnih Slavena na Balkanu treba da bude cilj svih nas.«

Mišljenje zasnovano na sasvim drugačijoj političkoj pozadini iznio je te godine Ivo Pilar, oslanjajući se na znatno ranije objavljenu raspravu Frana Milobara »Ban Kulin i njegovo doba« (1903). Pilar tvrdi da je bosansko bogomilstvo rezultat specifičnog razvoja crkve u Bosni, koji je pak posljedica djelovanja iz Hrvatske izbjeglih Grgurovih sljedbenika, glagoljaša. Poraženi narodni svećenici sklonili su se u bosanske planine, gdje se utjecaj katoličke crkve nije osjećao niti s juga, iz Hrvatske, niti sa sjevera, iz Mađarske. Tendencija je takvog tumačenja sasvim očita: hrvatska se narodna stranka nakon definitivnog poraza na Gvozdu preselila u Bosnu, izgradivši tamo vlastitu Crkvu bosansku, koja je, prema tome, u svojim korjenima bila hrvatska. Otuda je sasvim logično zaključiti kako je srednjovjekovna Bosna, obojena bogumilski, i sama hrvatska:

»Bosansko Bogomilstvo, u obliku sredovječne Bosanske Crkve, i nije drugo do zadnji izdanak, zadnji val, onog velikog pokreta za narodni jezik, za narodnu i državnu Hrvatsku Crkvu, kojoj je bio tako snažnim i odlučnim nosiocem Grgur Ninski. A jadni svršetak bosanskog Bogomilstva, koje je nakon tristogodišnje uzaludne borbe moralo prikloniti glavu i raspliniti se dijelom u katolicizmu a dijelom u pravoslavlju, dočim jezgrom svojom sastojećom se iz imućnih zemljoposjednika preći na Islam, pokazuje nam ne samo tragiku velike ličnosti Grgura Ninskog, nego i tragiku sredine u kojoj je on djelovao, sjeverozapadnog balkanskog Slovenstva, to jest hrvatskog naroda.«

Velika diskusija započeta oko podizanja spomenika pokazal je te 1929. dvije osnovne pojave: afirmiranost mita u nacionalnoj psihi i njegovu višeznačnost. Grgur Ninski postojao je kao nadnaravno biće, ali su mu smrtnici pridavali značenja po vlastitim trenutačnim političkim opredjeljenjima. Biskup je tako postao tvorac nacionalne svijesti, narodne crkve, širitelj hrvatstva u Bosni, ali i prvi Jugoslaven, borac za afirmaciju južnog slavenstva na romanskom kulturnom području, spasitelj Hrvata, ali i Srba, a povrh svega toga još i protestant ili revan katolik, širitelj glagoljice ili njen zatornik.

Napokon, 29. IX. 1929. Meštrovićevom rukom (ali i kneza Pavla), uglavnom su za neko vrijeme prekinuti sporovi, a velika diskusija privedena kraju. Tog je dana otkriven spomenik širitelju glagoljice, zaštitniku slavenstva i Rimu odanom katoličkom biskupu Hrvata.

Napokon je osvanuo svečani dan otkrivanja spomenika. Frane Bulić je u posljednji čas pokušao bezuspješno spriječiti narušavanje arhitektonskog sklada splitskog peristila. Možda mu je pošlo za rukom samo to da Aleksandar odustane od najavljenog dolaska na svečanost, šaljući u svoje ime kneza Pavla. Ako je vjerovati jednom kasnijem Šegvićevom članku, don Frane se povukao u osamu svoje solinske kuće povrijeđen u svom ljudskom i profesionalnom ponosu. Njegova averzija prema »morlačkoj grdesiji« (Šegvić) neće biti tako skoro zaboravljena, o njoj će se još pisati, a neki će Splitsanin popratiti tu »storiju« karikaturom koju će »Hrvatska straža« rado objaviti: don Frane bičem istjeruje Grgura s Peristila.

Dok je tako znameniti arheolog razmišljao o korisnosti svog posla, u Splitu su se slijevale mase željne spektakla. Na Peristilu ih je čekala, zastrta tkaninom, 8 metara visoka i 14 tona teška statua. Među mnogobrojnim listovima koji su tih dana donijeli opis proslave, bila je i splitska Pučka prosvjeta:

»Bilo je pravo narodno slavlje. Načelnik dr. Račić na ime općine Splita pozvao je toplim glasom gradane, da rastvore svoje srce, neka duša jugoslavenskog primorca iskaže svoje poštovanje velikom branitelju narodnih svetinja. Sve je odisalo vanrednim veseljem. Sa otoka je ranim jutrom prispjelo 12 parobroda i dovezlo množiju gostiju, sa kopna željeznički vozovi, autobusi, kola drugu množiju. Ljepota je bilo viditi čete sokolaša, kako čvrstim korakom prelaze gradskom obalom. Pratilo ih je deset glazba. Očekivao se je dolazak kralja Aleksandra, ali zadnjega dana iz zdravstvenih razloga morao je odustati od puta i poslao je svog milog rođaka princa Pavla da ga zastupa na slavlju. Slavlje je započelo pontifikalnom misom, koju je otpjevao splitski biskup dr. Bonefačić u glagolskom jeziku uprav u tomu hramu, gdje je godine 925. proti glagolici bila izrečena smrtna osuda. Evo što znači živiti u svojoj slobodnoj narodnoj državi! U hramu Sv. Dujma uz princa Pavla prisustvovali i ministri dr. Švrljuga, dr. Drinković, dr. Radivojević, visoki crkveni dostojanstvenici, hrvatski mitropolit zagrebački nadbiskup dr. Bauer, biskup šibenski dr. Mileta, hvarski Pušić, dubrovački dr. Carević, a pokraj njih katoličkih biskupa i pravoslavni episkop iz Šibenika Uajdin, što je bilo veoma ugodno svakomu gledati. U crkvi su bili i predstavnici općina, između kojih načelnik Zagreba Srkulj, ravnatelj sveučilišta, akademija i drugi odličnici. Iza mise slijedilo je otkriće spomenika. Krasan je bio prizor na Peristilu pred ulazom u crkvu... Donačelnik dr. Tartalja izrekao je rodoljubni govor i zamolio princa Pavla neka otkrije spomenik. Princ je potegao konopac, zastor je pao i prosinu gorostasni spomenik. Svi u jedan čas kliknuše: veličanstveno! Princ Pavle pristupi Meštroviću, stisnu mu ruku i čestita na ovom umjetničkom djelu. Nadbiskup dr. Bauer blagoslovio je spomenik i izrekao veliki značajan govor o važnosti glagoljice...«.

Svečanosti je prisustvovala i jedinica britanske mornarice, pa je na počasnoj bini uz Pavla sjedio i britanski admiral Kelly. Morem su kružile jedrilice, a nebom eskadrila hidroaviona.

Nakon otkrivanja spomenika, na čijem je podnožju bilo položeno stotinjak vijenaca, među kojima su bili oni kralja, princa, svih sveučilišta, gradova Splita, (;ička, Sarajeva i drugih, proslava se nastavila banketom u hotelu Central. Ulicama su defilirale »na tisuće« sokolaša u crvenim košuljama praćene desetakom glazbi. Hrvatski orlovski savez pratio je sa svojom vlastitom glazbom episkopat, a zborovi društva »Guslar« i »Zvonimir« pjevali su Hatzeovu pjesmu »Grguru Ninskom«.

U posebno osvijetljenom Splitu čule su se te večeri, u kazalištu, nove kompozicije Ive Tijardovića.

Jednodnevno je slavlje bilo završeno, postigavši cilj. Jugoslavenstvo je doživjelo svoju apoteozu na samom početku postojanja jugoslavenske države, ali je Ivo Tartaglia ipak u svom govoru pokušao podsjetiti na primarno hrvatski Grgurov značaj:

»Značajna je ova slava, jer biskupa Grgura Ninskoga ni tradicija ni narod ne slavi kao izrazitu historijsku ličnost, već kao idejnog i nacionalnog heroja, čiji su duhovni i kulturni podvizi postali simboli borbe i optora, samopouzdanja i pobjede našeg naroda na ovoj obali Jadranskog mora. Ovom simbolu je naš Ivan Meštrović udahnuo dušu, život i snagu svoga genija i genija čitavog našeg naroda te, stvorivši djelo, koje je sigurno jedno od najjačih u vajarstvu novog doba, velikodušno ga poklonio Splitu, da ovdje, u ovom historijskom kraju Cara Dioklecijana i kralja Tomislava, Tome Arcidakona i Marka Marulića, bude postavljeno na mjesto, sa kojega je Grgur Ninski nadahnuo i obrazovao čitav duhovni i nacionalni život hrvatskog dijela naroda na ovim obalama.

Na ovoj obali, koja je od trinaest stoljeća otadžbina našeg naroda, ima ovaj silni brončani kip da bude i medaš našega teritorija, naše historije i naše nacije. Ovdje, na ovome mjestu, ovaj spomenik je izraz naše vjere i naše volje, naše savjesti i naše ispovjesti, da smo ovdje stajali pred trinaest stoljeća, da ovdje stojimo, i da ćemo ovdje ostati dok bude našeg naroda i našeg jezika.

Ovo svečano naše osjećanje se izdiže do historijskog događaja, kada preko Vašeg Visočanstva, Njegovo Veličanstvo naš Kralj - poslije nego je ujedinio u svojim rukama žezla Kralja Tomislava i Dušana Silnog, u svojoj duši vjerovanje Svetog Save i zavjet Grgura Ninskog, u svojoj volji odluku i snagu da na tradicijama prošlosti cjelokupnog naroda sazida i održi jakom velebnu zgradu naše ujedinjene Domovine, jedinstvene i nerazdružive Jugoslavije - ... odaje priznanje simbolu našeg naroda oličenom u kipu Grgura Ninskog.«

Usprkos svemu, jugoslavenski je Grgur u tim trenucima istisnuo svoje hrvatsko »drugo ja«. Teško je procijeniti koliko su tome doprinijele političke mjere Aleksandrove diktature, a koliko sam unutarnji razvoj mita. Vjerojatnije je da je jugoslavenstvo 1929. dalo samo površinsku glazuru koja je lako pucala i mogla se po potrebi zamijeniti kakvim drugim premazom, kao što se već tada pokazalo i kao što će se još nekoliko puta ponoviti.

»Veliki jugoslovenski prosvjetitelj« prikazan je djeci Jugoslavije na njima dostupnoj razini u Glasniku podmlatka Crvenog krsta (1930/5):

»Takav jedan svetao primer bese i hrvatski biskup Grgur Ninski, savremenik i štitičnik kralja Tomislava (900-930). Vladika Grgur radio je neustrašivo i neumorno na tome, da očuva naš narod u zapadnim krajevima u budnoj narodnoj svesti. On je neumorno radio na prosvećivanju naroda na materinjem jeziku. Starao se da održi naš slovenski jezik na bogoslužju u našim crkvama. Zbog svog rodoljubivog rada imao je da izdrži mnoge borbe i da pretrpi mnoge neprijatnosti i nezgode, naročito na glasovitim saborima u Splitu 925. i 928. g. On je ipak smelo koračao stopama slavenskih apostola Ćirila i Metodija.« Zanimljivo je uočiti kako jugoslavenska Grgurova narav traje po prilici koliko i Aleksandrova diktatura. Iako je otpora bilo i tada, oni će doći do znatnijeg izražaja tek kasnije, pred sam rat, a i tada uglavnom u tisku namijenjenom u prvom redu inteligenciji. U »pučkoj« štampi Meštrovićev će Grgur, koliko sam uspio pratiti njegovo pojavljivanje, živjeti sve do 1935. Te će godine o njemu pisati anonimni autor u pisačim strojem pisanom glasilu sokolske čete u Vukovju pokraj Bjelovara (»Vukovijski glasnik«, 1935/16). Vjerojatno je pisac bio vlasnik, izdavač i odgovorni urednik Branislav Đurđević, paroh u Vukovju:

»On je dokazivao i branio slavensko bogoslužje kao najljepši amanet slavenskih apostola Sv. Ćirila i Metoda. A branio ga je za to, jer je osećao da je to bogoslužje najjače oružje za jačanje nacionalnog duha svoga naroda u borbi sa svim onim, koji su se otimali za tim narodom bilo u vjerskom ili u političkom pogledu.

Naš narod svaćao je tu Grgurovu borbu, ali ipak trebali su proći dugi vjekovi, trebali su pasti tlačitelji naše nacionalne svijesti, trebali su svanuti dani slobode pa da se narod oduži uspomeni slavnog hrvatskog biskupa.«

U to vrijeme, točnije 1931, velika je predstava održana dvije godine ranije doživjela reprizu, samo provincijskog karaktera. Radeći, naime, na svom Grguru, Meštrović je odlučio na zahtjev varaždinske općine pokloniti i tom gradu jednog ninskog biskupa. U tu

je svrhu neznatno izmijenio i smanjio onog splitskog, pa je spomenik otkriven manje spektakularnom ceremonijom, ali ipak u nazočnosti uvažanih gostiju. Ponovo u prisustvu sokolaša, kip je posvetio nadbiskup Bauer, održavši i misu kojoj su prisustvovali Jozo Kljaković kao Meštrovićev zastupnik, zastupnik bana i predstavnik zagrebačkog sveučilišta. Sve je bilo skromno, donekle i stoga što je ritual repriziran, a donekle i zbog otpora u samom Varaždinu. »Sinovima domovine« ninski je biskup bio donekle stran, a mnogi od njih, kako to priznaj« i novinar »Varaždinskih novosti«, nisu ni čuli za njega. Dakako, bilo je i otpora čisto političke naravi. Izgleda da je na njih u Varaždinu bilo efikasnije odgovarati hrvatstvom, nego jugoslavenstvom, pa isti novinar piše:

»Jer, neka se nitko ne vara: grditi Grgura Ninskog, znači prljati i sramotiti hrvatstvo u jednom od najljepših i najvrednijih izraza u čitavoj našoj historiji.«

Kip je, usprkos ovakvih tvrdnji, po svojoj osnovnoj namjeni i Meštrovićevoj zamisli ipak bio jugoslavenski, a da se to tako i tumačilo, pokazat će se ubrzo u reakcijama ekstremnih nacionalističkih pisaca u Hrvatskoj. Snaga mitološkog (Grgura ubrzo će ishlapati, ali tada, u prvoj polovici desetljeća, bila je još na svom vrhuncu. Ako je nekoliko godina ranije mit stvarao skulpturu, sada je skulptura dograđivala mit. Brončani je Grgur zamijenio u svijesti ljudi historijskog, ispunivši potrebu konzumenta povijesne građe da u mislima stvori lik osobe koja je djelovala u prošlosti. Jedan je primjer tekst Đorđa Pejanovića (Prosveta, 1930/1):

»Protiv toga rešenja bili su od prisutnih samo kralj Tomislav i biskup Grgur, koji je planuo gnjevom, digao svoju desnicu u vis i glasno doviknuo latinskim hiskupima da će se protiv toga rešenja žaliti i povesti najogorčeniju borbu.«

Bilo bi zanimljivo ispitati obimnijim istraživanjem razlike u mitološkim sustavima pojedinih političkih stranaka ili smjerova u predratnoj Hrvatskoj. Vjerujem da bi se pokazalo kako su oni vjerna slika političkih koncepcija i sredstvo za lakše plasiranje vlastite ideologije u javnosti. Pa i sam mit o Grguru jasno odražava takvu praksu. Pokazivalo se to i ranije, ali je naročito žestoki napad na do tada prevladavajuće tumačenje Grgura započeo 1938. Te, a i slijedećih godina, do izbijanja rata, objavio je dio hrvatskog tiska, sklon idejama frankovaca i ustaša, niz članaka među kojima su se isticali oni Ive Guberine, u kojima se Grgura nastojalo prikazati s pozicija hrvatskog šovinizma i klerikalizma. Ninski je biskup postao žrtvom rastućeg nezadovoljstva i averzije prema simbolima jugoslavenstva u Hrvatskoj.

Pored Guberine, svojim se napisima u istom duhu isticao i već spomenuti Kerubin Šegvić. Iako je 1900. reklamirao Medovićeovu sliku splitskih sabora, koja jrgura prikazuje u tradicionalnom svjetlu branitelja slavenstva, Šegvić je, što za naše podneblje nije izuzetno, »evoluirao«, pa je 1935. objavio u »Hrvatskoj straži« članak »Don Frane Bulić i Grgur Ninski«, u kojem Meštrovićevo djelo naziva »grdesijom morlačkom«. Kako ga Bulić više nije mogao opovrći, istvrdio je da je arheolog bio protiv spomenika na peristilu iz vjerskih, a ne umjetničko-estetskih razloga. Po Šegviću, pored aniklerikalaca i starokatolika, za uzdizanje spomenika bili su redom oni Splićani koji su bili Talijani ili barem nosili talijanska prezimena. Nije teško pogoditi da je tom besmislicom ciljao na Ivu Tartagliu, načelnika splitske općine. Šegvić je već ranije nastojao potpuno izbrisati Grgura iz hrvatske povijesti raspravom »Hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili škizma u Hrvatskoj« (Bogoslovska smotra, 1929/XVII), dokazujući da su izvori koji govore o zbivanjima u 10. stoljeću zapravo iz 11, ili pak da su potpuno iskonstruirani. Kako njegovo tumačenje nije prihvatio gotovo nitko, pa čak ni Guberina, napustio je

znanstvenu metodu pobijanja Grgura i prihvatio se pamfleta, koji su isto tako, osim u starokatoličkim krugovima, ostali bez odjeka. U vrijeme obnovljenog interesa za problematiku splitskih crkvenih sabora krajem tridesetih godina objavio je Miho Barada članak »Istina o hrvatskom biskupu Grguru Ninskom« (Zlatno klasje, 1939/1). Članak nažalost odiše duhom koji ga udaljava od znanstvene razine koju je Barada postigao u raspravi »Episcopus Croatensis« i predstavlja samo dio kampanje za rehabilitaciju biskupa kao vjernog sina Katoličke crkve, kako se to, uostalom, vidi i iz samog zaključka:

»Zato iz nje (Historia Salonitana Maior ~ op. N. B.) doznajemo pravu istinu o Grguru, biskupu Ninskom - istinu, da je on bio vjeran i odan Namjesniku Kristovu u Rimu, Sv. Ocu Papi, a sve, što je protivno tomu, da spada u carstvo priča.«

Grgura se sve češće i u nestručnoj literaturi počinje hvaliti zato što je pristajao uz Rim iako mu je papa okrnjio njegovu crkvenu vlast. Time se htjela istaći njegova dalekovidnost, jer je zahvaljujući mudrom pokoravanju Sv. Stolici, Hrvatska ostala zauvijek vezana uz Zapad. U »Hrvatskom jedinstvu« (Varaždin, 1938/63) anonimni autor zaključuje:

»Ako se, dakle, slavi Grgur Ninski, treba ga slaviti kao čovjeka, koji je znao savladati svoj egoizam i pokoriti se svojim poglavarima, i time učinio Hrvatskoj upravo neprocjenjivih usluga.«

Najjasnije, bez ikakvih ograda i skrivenog smisla, navijestio je »novo doba« u svojim tekstovima o Grguru Ivo Guberina. Čitanje pojedinih odlomaka iz njegovih članaka »Je li Grgur Ninski bio glagoljaš?« (Hrvatska smotra, 1940/9) i »Jugoslavenska solidarnost u obrani protuhrvatskih falsifikata« (Hrvatska gruda, 1940/24) čine svaki komentar nepotrebnim:

»Tu floskulu u našu historiografiju prvi je ubacio Farlati, ali ju je posebno izgradio i dao svoju orijentaciju onaj protuhrvatski slavonofilski i jugoslavenski duh, koji je u XIX. v. zarazio naš javni život.«

»Kada mi Hrvati kritičkim okom promatramo naš nacionalni život u XIX. i XX. vijeku, moramo se upravo zgroziti, kako je naša povijest bila sistematski falsificirana u cilju, da nas se prikaže kao velike borbe slavenstva i Istoka, i da smo samo u tome sklopu nešto vrijedili.«

»Trebalo je sve staviti na glavu, da se dokaže protuhrvatska importirana ideja, da je: Hrvatima samo spas u tzv. slavenskoj solidarnosti. Taj duh slavenske solidarnosti otrovao je i zarazio naš narodni život u XIX. i XX. vijeku. Tome se duhu nije mogla oprijeti ni službena povijesna nauka, pa zato, kada mi velimo, da je panslavistički i jugoslavenski duh stvorio bajku o Grguru Ninskom, kao nekakvom borcu za glagolicu; kada govorimo o falsifikatima naše povijesti u tom pravcu, tada je jasno, ila se ne misli pojedince inkriminirati za falsifikate i protuhrvatstvo - nego one koji su taj duh uveli, komu su pojedinci podlegli.«

»Na splitskom peristilu nalazi se golemi kip Grgura Ninskog. Mjesto gdje se nalazi, kao i poza u kojoj je postavljen, nije drugo nego jedan ogroman falsifikat hrvatske povijesti, i to na njezinu štetu... Naprotiv na tom mjestu, u splitskoj katedrali, nije se vodila borba između hrvatstva i latinstva, nego zato hoće li se Hrvati opredijeliti za Zapad i njegovu kulturu ili Istok i njegov bizantinizam. Pionir borbe za Zapad a protiv bizantinizacije bio je baš Grgur. On je odlučno odbio glagolicu i ondašnje njene tendence, jer je bio svjestan,

da ona u onim vremenima i onim prilikama nije drugo, nego bijeg od Zapada, odricanje Agatonova pakta te kidanje svih hrvatskih tradicija i prijelaz k Bizantu.«

»Mi Hrvati ne smijemo zaboraviti, da je Meštrovićev falsifikat, predstavljen u njegovu Grguru Ninskome, nama pružen baš onda kada je velikosrpsko-pravoslavna ideja bila na svome vrhuncu i upotrebila sve snage i aparat države, da zaboravimo na svoju zapadnu prošlost i priključimo se Istoku. To se radilo baš zato, jer se je znalo, da ćemo prelazom k Istoku, bizantinizmu, presjeći sve žile, koje drže naše narodno deblo. A za tim se je jedino i išlo. Kroz čitav jedan vijek trovala se je hrvatska narodna duša raznim bakterijama slavenstva i jugoslavenstva, a sve je to kušao okruniti i legalizirati peristilski falsifikat Grgura Ninskoga. Koje je najdublje značenje dao tom falsifikatu sam auktor, doznali smo nesumnjivo pred malo vremena, kada se je g. Meštrović usudio oprijeti težnjama i volji hrvatskoga naroda, da svoju najveću naučnu ustanovu nazove svojim narodnim imenom.«

»Meštrovićev je spomenik falsifikat u svoj svojoj cjelini; on je uvreda za hrvatski narod i zato on, čim dođe do svoje državne slobode, mora radikalno i definitivno obračunati sa tim falsifikatom i njegovim predstavnikom na splitskom peristilu.«

Tako je ustaštvo, i prije uspostave svoje vlasti, započelo obračun sa suprotnim ideologijama, i to upravo preko onoga što je ljudima najbliže i najshvatljivije - simbola.

Žestoki otpor Guberini pružio je jedino Marko Perojević, urednik sarajevskog »Jugoslavenskog lista«. U svojim polemičkim napisima nije se suprotstavljao samo njemu, nego i autorima koji su zastupali tzv. gotsku teoriju o porijeklu Hrvata, u okviru koje su tvrdili da je glagoljica proizvod hrvatske kulture, te da sa Ćirilom-Konstantinom nema veze. U direktnom odgovoru na citirani Guberinin članak (»Je li kip Grgura Ninskog ogroman falsifikat hrvatske povijesti kako tvrdi dr. Ivo Guberina?«, Hrvatski glasnik, Split 1940/242), Perojević je pisao:

»Sve se to piše i 'dokazuje' u ime neke tobožnje nauke, kojom bi se htjelo dokazati da Hrvati nijesu grana velikog slavenskog stabla, nego neka kopilad gotska. Ovakve i slične nauke šire u ime nekog 'Hrvatstva' koje pravim hrvatstvom ne miriši.«

Premda se Perojeviću ne bi mogle odreći dobre namjere u borbi koju je vodio protiv ideologije vjerske, nacionalne pa i rasne mržnje, mora se konstatirati da je to radio prilično nespretno, služeći se argumentima koji su upućenom čitaocu mogli biti samo smiješni:

»Hrvatska je glagolica od svog početka uvijek bila obrambeni zid protiv Bizanta i bizantskog raskola.«

»Gdje je dopirala bizantska politička vlast, kao u dalmatinskim gradovima, tamo je dopro i bizantinski crkveni duh. U Hrvatskoj je taj duh bio zapadni i rimski, i prema tome nesmisleno je kazati, da bi se opasnost glagolice tj. bizantinizacije Hrvata mogla raširiti.«

Zanimljivo je da se tada nije našao nitko tko bi se usudio i spomenuti da širenje bizantskih utjecaja nije samo po sebi moralo značiti nekakvu nacionalnu katastrofu. Jednako tako, osim starokatolika, gotovo svi su inzistirali na Grgurovoj vjernosti Rimu, tumačeći to na ovaj ili onaj način. U zapadnu orijentaciju Hrvata nije se više smjelo dirati.

Sukobljene strane bile su tako podjednako ograničene u svom nastupu: Perojević je glagoljicu morao miriti sa zapadnom kulturom, dok Guberina nije mogao jednostavno zbrisati Grgura, koji je, bez obzira na karakter koji mu je pripisivan, postao hrvatskim nacionalnim herojem. Guberina je stoga odlučio udariti na Grgura ondje gdje je bio najjači - na splitskom peristilu:

»... nije moguće naučno obraniti Meštrovićev falsifikat na splitskom peristilu. Neka bude uvjeren g. Perojević i svi oni Hrvati, koji gledaju i sude svoje hrvatstvo kroz taj falsifikat, da će Hrvatska, onda kada bude u mogućnosti, taj falsifikat i njegov duh potpunoma uništiti i neće dopustiti u svojoj sredini, da se bilo tko klanja toj našoj narodnoj sramoti.« Guberina se prevario samo utoliko, što ustaše nikada nisu došli u mogućnost da sruše Gruga. »Nezavisna Država Hrvatska« odrekla se Dalmacije, a time i Meštrovićevog Grgura, u korist svojih talijanskih »saveznika«, koji su, prožeti savezničkim duhom prema Hrvatima, požurili da sami uklone spomenik.

Međutim, situacija je 1941. bila takva da je čak i ugledni »Obzor« našao za shodno da odgovori, nepotpisanim komentarom, na članak objavljen u beogradskom listu »Belgrader Echo«, u kojem se Grgura prikazuje kao borca protiv pape i univerzalne rimske crkve, a za nacionalnu kulturu. »Obzor« odgovara da Grgur nije bio nikakav borac protiv katolicizma, a da nije točno ni to da je bio zaslužan za očuvanje slavenskog duha na našim obalama, jer tamo nema nikakvog slavenskog, nego samo hrvatskog duha.

Uzalud je u tim kriznim vremenima Perojević nudio kompromisno rješenje:

»Ako ovo nije izrugivanje Grgura Ninskoga, nego istinsko uvjerenje dr. Guberine, onda on, koji nije panslavista, Jugoslaven i protuhrvat, ne bi smio kazati da je Meštrovićev Grgur ogroman falsifikat hrvatske povijesti', jer je, eto, 'dokazao', da je Grgur protivnik glagolice koja je htjela Hrvate navesti na prijelaz k Bizantu, tj. pravoslavlju!«

»Po našoj tezi Grgur je zaslužio spomenik, a također i po tezi dr. Guberine. Neka se, dakle, ne srdi na spomenik Grgura Ninskoga. Radije neka mu pristupi i neka mu se pokloni. On s jedne strane, a mi s druge.«

Povijest će još jednom pokazati snagu svoje ironije kada, pretvorivši Talijane u smrtno neprijatelje ustaša, izmiri u duhu Perojevićeve ponude ove dvije suprotstavljene tendencije, barem što se tiče spomenika.

Ninski je biskup Rimskim ugovorima 1941. postao talijanskim državljanom, dočekavši da ga »veliki vođa hrvatskog naroda« proda, zajedno s kolijevkom domovine. Kako se dobro znalo kome je upućen Grgurov mrki pogled, Talijani su se požurili da ga uklone, naravno pod geslom očuvanja antičkog peristila, da ne bi izazvali previše revolta.

1942. talijanski je zavod za crkvenu umjetnost »Beato Angelico« donio odluku o rušenju spomenika u okviru postupka restauriranja Dioklecijanove palače. Tako su Talijani ispunili Guberinine želje (i ne samo njegove), a da niotkuda nije bio uložen prosvjed. Spomenik ipak nisu uništili, nego su ga rastavljenog spremili u neko skladište.

Daljnji razvoj političke i vojne situacije namijenio je Grguru sasvim neočekivanu sudbinu. Nakon kapitulacije Italije i kratkotrajne uspostave komunističke vlasti, u Split su ušle ustaše. U euforiji koja je zavládala nakon sjedinjenja »svih« hrvatskih zemalja, trebalo je što radikalnije obračunati s dotadašnjim saveznicima. Promičba se tako, među ostalim, poslužila i rušenjem spomenika, kako bi pokazala talijanski vandalizam i njegovu mržnju prema Hrvatima. Splitsko »Novo doba« već u svojem četvrtom broju donosi sliku spomenika s potpisom:

»Barbari s Apenina, koji se vrlo rado hvale svojom kulturnom poviješću, već su prvih dana svoje vlasti u Splitu odnieli spomenik Grgura Ninskog, remek-djelo hrvatskog kipara Ivana Meštrovića. Još se nije moglo istražiti, gdje se rastavljeni spomenik sada nalazi. Predstavnici hrvatske vlasti su za vječni spomen i protest protiv ovog nekulturnog čina dali dosadašnjem Peristilu naziv Trg Grgura Ninskog.«

Tri broja kasnije pisati će o istoj temi opširnije:

»Pozivajući se i na njega (F. Bulica - op. N. B.), talijanski vlastodršci su uklonili veličanstveni spomenik i time počinili jedan od najvećih falsifikata, a u isto vrijeme barbarsko djelo bez premca.«

Vremena mijenjaju običaje! Tri godine ranije, Meštrovićev je spomenik i sam bio najveći falsifikat hrvatske povijesti, a sada je time postalo njegovo uklanjanje. Dotadašnju averziju prema Grguru ipak nije bilo sasvim jednostavno zaboraviti, čak niti iz tako pragmatičnih razloga, pa se napad na Talijane i njihov postupak nije zasnivao na apotezi samog biskupa, nego zapravo Meštrovićevog djela:

»Postupak s Grgurovim kipom podigao je značaj toga spomenika do vrijednosti simbola hrvatskog odpora, hrvatske kulturne samosvojnosti i napredka, što nam sve daje legitimaciju pred kulturnim svijetom na samostalan državni život.«

»Izraz tog osjećaja manje vrijednosti (Talijana prema Hrvatima - op. N. B.) bio je i postupak s Meštrovićevim djelom, koje mora što prije naći u Splitu dolično mjesto, da svjedoči o hrvatskoj kulturnoj predaji, koje je nekada bio predstavnik hrvatski biskup Grgur iz Nina, a danas je jedan od najznačajnijih predstavnika naše kulture tvorac Grgurova spomenika i isto tako sin našega hrvatskog krša, Ivan Meštrović.«

Palo je tako u zaborav sve ono što se nekada napisalo o Grguru, pala je u zaborav i Meštrovićeva jugoslavenska orijentacija, a i njegov boravak u ustaškom zatvoru. Mit je ponovo trebalo iskoristiti, a njegova je snaga upravo u tome što briše iz sjećanja objektivne činjenice.

Ustašama su u tom novom propagandnom potezu podršku dali i Nijemci. Njihov je list »Deutsche Zeitung in Kroatien« objavio u rujnu 1943. sliku spomenika i pjesmu Paule Preradović posvećenu ninskom biskupu. Meštrović u svojim uspomena navodi kako je saznao da je Hitler došao svojevremeno u posjed fotografije spomenika, koji mu se toliko svidio da je, usprkos tome što je bio svjestan da je kip ostvarenje suprotne, pangermanizmu suprotstavljene ideologije, sliku držao pored sebe.

No, usprkos novim hvalospjevima, Grgur je kraj rata dočekao u komadima. Ustaše nisu imali sreće: kada su Grgura htjeli srušiti, preteku su ih Talijani, kada su ga željeli ponovo postaviti, izgubili su rat.

Novo društveno uređenje, uspostavljeno dolaskom na vlast komunista, zahtijevalo je i novi odnos historiografije prema proučavanju prošlosti. Dotada prevladavajuću političku povijest trebalo je zamijeniti društveno-ekonomskom, marksističkom. Ujedno je postalo nužno i prevrednovanje zajedničkog življenja Slavena na ovom prostoru, a koje je u starijoj historiografiji bilo tumačeno s pozicija različitih interesa građanstva pojedinih nacija. Rezultat tih htijenja bila je nikada cjelovito izrađena sinteza »Historije naroda Jugoslavije«, čija je prva knjiga objavljena 1953. Pisana u novom duhu, kojem mit o Grguru nije bio primaran, odbacila je njegovu karizmatičnu ulogu glagoljaša, svesi ga na realne okvire borca za crkveni primat. Autor teksta, Vladimir Babić, slijedio je, vjerojatno nesvjesno, gledanje na taj problem Otokara Keršovanija koji je jedini u hrvatskoj historiografiji pružio marksistički sintetski pogled na hrvatsku povijest (Povijest Hrvata, rukopis nastao u zatvoreništvu 1938-1941). Ipak, dok se Keršovani odnosio prema Grguru kao nevažnoj pojavi unutar sinteze naše povijesti, Babić se nije usudio ići tako daleko. Morao je ostaviti, makar skrivenu, mogućnost vraćanja biskupa na stari pijedestal nacionalnog borca. Stoga je, iako Grgura nije izričito doveo u vezu s glagoljicom, ustvrdio kako:

»Nema sumnje, da je u Hrvatskoj u Tomislavljevo vrijeme bilo mnogo svećenika, koji su služili misu slavenski, premda je viši kler bio latinski i premda se u dvorskim crkvama i većini samostana služilo latinski.«

Ninski biskup dakle nije bio ni izričito nacionalan, ali ni anacionalan, jer nije sprečavao slavensku službu, ako je već nije podržavao. No, ne treba li takvom tumačenju možda potražiti uzroke i u lošim odnosima komunista prema vrhovima Katoličke crkve? Grgura se u potpunosti nije moglo otpisati, ali ga kao Crkvenog poglavara Hrvatske nije bilo poželjno ni previše isticati. Babićev stav bio bi u tom slučaju odraz dnevne politike, a ne marksističkog tumačenja prošlosti.

U to je vrijeme, međutim, Meštrovićevo djelo ipak ponovo sastavljeno i postavljeno, mada rješenje, što se tiče smještaja, nije bilo najsretnije (o tome Vinko Vitezica, Čovjek i prostor, 1955/22). Bulićevo je mišljenje napokon prevladalo, pa je Grgur, umjesto na Peristil, postavljen pred gradska vrata, u ambijent u kojem gubi mnogo od svoje izražajne snage.

Pomicanje spomenika u drugi plan bilo je jednako simbolično kao i njegovo postavljanje pred katedralu 1929. U novoj konstelaciji političkih snaga Grgur više nije bio potreban u istoj mjeri kao pred rat, pa je njegov mit počeo gubiti snagu. Kao što ga je stala uspostavljati pred gotovo stotinu godina, znanost ga je sada počela rušiti.

Iako je još 1956. Josip Hamm prikazivao Grgura kao zaštitnika glagoljice, Vjekoslav Stefanie je implicite odbacio takvu mogućnost, vraćajući se na mišljenje Barade o širenju glagoljice u Dalmaciji i među Slavenima u Zahumlju, Neretvanskoj kneževini i Bosni. U istom je smislu, polazeći sa stanovišta historičara, pisala Nada Klaić (Slovo 1965/15-16). Isto je mišljenje zadržala i u svojoj knjizi »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku«, objavljenoj 1971." Reakcije na tu knjigu, koja je rušila mnoge povijesne mitove, bile su burne, što je, pogotovo s obzirom na vrijeme njenog objelodanjivanja, bilo razumljivo, ali je ipak izostao bilo kakav protest u vezi s Grgurom i glagoljicom. Autorica je iste zaključke unijela i u Ilustriranu povijest Hrvata, objavljenu te godine, a kako je i Trpimir Macan 1972. korigirao topogledno Vjekoslava Klaića u njegovoj, među čitaocima svakako najpopularnijoj, sintezi hrvatske povijesti, to se može reći da je burno razdoblje hrvatskog proljeća napokon skinulo aureol sveca ninskom biskupu. Barem u znanosti.

Za povjesničarima krenuli su i historičari književnosti. Eduard Hercigonja prihvatio je u »Povijesti hrvatske književnosti« (1975) mišljenje Nade Klaić.

Ali, mitovi ne umiru lako. Te iste 1971. objavio je jerej Milan Babić u pravoslavnom »Vesniku« članak u kojem ponovo Grgur preuzima staru, predratnu ulogu. U trenu se obnovio sukob koji je odisao starojugoslavenskim dahom. Živko Kustić, urednik »Glasa koncila«, odgovorio je indirektno Babiću da nameće zaključak kako je u nas nedostajalo ljubavi i razumijevanja zbog toga što su Hrvati stoljećima slušali Evanđelje na latinskom, pa nisu razumjeli njegove poruke:

»Zar to nije jasno kao bijeli dan? Hrvati nisu kroz stoljeća slušali Evanđelje na svom jeziku, pa kako bi onda znali ljubiti susjede? A braća Srbi su stoljećima slušali pojanje Evanđelja na staroslavenskom, pa se to moralo na njima i odraziti.«

Poanta je odgovora bila u razmišljanju »don Jurina« sugovornika »šjor Luke«:

»Hm, hm, ti su Grci zaista tvrda srca... Otkad znaju za sebe, uvijek su čitali i pjevali Evanđelje na svom narodnom jeziku, a koliko zla učiniše braći Srbima i Bugarima...«

Takve polemike Grgur nije više izazivao. No, ako nije bilo sukoba, bilo je pokušaja da ga se rehabilitira. Među značajnije spada podizanje spomenika, »Vidikovca Grgura Ninskog«, u Aleji glagoljaša što vodi od Roča do Huma. Kako je to jedan od rijetkih spomenika u nas svedenih na pravu ljudsku mjeru, teško je, gledajući ga, govoriti o nekakvom mitu. Objektivno, znanstveno gledajući, Vidikovac je unutar koncepcije Aleje promašaj, ali se tako skladno uklapa u čitav simpatični projekt, koji odiše najčišćim, iskonskim rodoljubljem, da se to njegovim tvorcima može jedva zamjeriti. Sve u toj Aleji, od Roča do Huma, bajka je koja živi u istarskom krajoliku, a bajke se ne smiju brisati.

Ne zadržavajući se na nekim usputnim pokušajima, poput onog Vladimira Koščaka (Historijski zbornik, 1980-81), navesti ću još samo dvojicu autora. Prvi je Zvane Crnja, pisac popularne »Kulturne povijesti Hrvatske«, koja je doživjela nekoliko izdanja i na tuđim jezicima. Koncipirana u mnogo čemu po zastarjelim historiografskim tumačenjima, knjiga brani Grgura, zaštitnika glagoljice. Samo jedna autorova tvrdnja dovoljna je da pokaže što se 1978. moglo smatrati historijskim dokazom u knjizi koja je predstavljala, i još predstavlja, našu kulturu u inozemstvu:

»U drugoj polovici 19. i u početku 20. stoljeća hrvatska nacionalna romantika predstavila je Grgura Ninskog kao najveću našu borbenu figuru onog vremena, kao čovjeka koji je svim svojim silama ustao protiv latinskog klera u obranu glagoljice, odnosno slavenske pismenosti i liturgije. Današnji povjesničari, skloni većem kriticizmu, donekle su se ogradili od te pretpostavke jer nema dovoljno izvora koji bi je potkrijepili. Međutim, nedostatak izvora ne znači da nije bilo povijesti.«

Ova je posljednja rečenica u svakom slučaju točna. Nezgoda je samo u tome da ju je Crnja shvatio tako, da je dopušteno, tamo gdje nema izvora, prošlost konstruirati po vlastitoj želji. Historičari skloni većem kriticizmu po tome su nekakvi nepoduzetni štreberi.

Drugi je pisac, koji se doduše samo uzgred bavio Grgurom, Jakov Blažević.

Jakov Blažević je 1983. objavio knjigu »Povijest i falsifikati«, nastojeći razotkriti neka »negativna kretanja« u hrvatskoj historiografiji i tumačenju prošlosti općenito. U svom postupku suzbijanja protunarodnih tendencija poslužio se i likom Grgura Ninskog, odnosno njegovom mitološkom percepcijom, koja se kod nekih, čak marksističkih pisaca, nije još bila sasvim izgubila.

»Još od 10. stoljeća, od popova glagoljaša i Grgura Ninskog, koji se bori da se u crkvi upotrebljava slavenski jezik, pa sve do Jurja Križanića i Strossmayera... do brojnih svećenika koji u narodnooslobodilačkoj borbi izginuše boreći se u partizanima, postoji kontinuitet hrvatske narodne crkve.«

»Ukratko govoreći, što se zna o ovoj povezanosti, o Grguru Ninskom, Strossmayeru, Eugenu Kvaterniku, pa i Anti Starčeviću, Supilu, do Radića, koji su doživjeli apoteozu svog martirija u našem oslobodilačkom ratu, koji ih je ne samo dokazao, već i osvetio.«

»Sve ono veliko što je hrvatski narod u povijesti učinio, kao i svi ostali naši narodi, sve ono što je učinjeno u revoluciji, 1941-1945, ima svoj kontinuitet u tisućljetnoj borbi od Pacta convente do Plitvičke rezolucije i AVNOJ-a, od Grgura Ninskog, Matije Gupca, Strossmayera, Radića i Šupila do herkulske pojave Tita i Partije.«

U trenutku kada je već izgledalo da se Grgur polako, ali sigurno svodi na svoju pravu historijsku sliku, pojavile su se ovakve tvrdnje, i to iz pera čovjeka koji je sam u komunističkoj revoluciji navodno gradio novo društvo, zasnovano na novim misaonim i

vrijednosnim sustavima. Grgurov je mit tako, na smiraju, dobio novu zadaću krajnje uporišne točke velikog luka »revolucionarnih« i »naprednih« djelovanja hrvatskog naroda, od svojih ranosrednjovjekovnih početaka do danas. Borac za metropolitansku čast igrom slučaja, ili neznanja, vrednovan je jednako kao Strossmayer ili Radić, pa je čak, u sustavnom nizu, stavljen uz bok Tita. Napokon, njegov su martirij (valjda prelaz u skradinsku biskupiju?) osvetili partizani, boreći se i ginući za slobodu i socijalizam, stvarajući na taj način njegovu apoteozu. Kamo su i u ona olovna vremena vodile takve interpretacije, pokazao je sam Blažević, kada je u istoj knjizi doštampao tekst pisma predstavnika Hrvatske katoličke crkve u kojem se hvale njegovi stavovi i uz koje je dobio na poklon i dvije knjige (»Poruka hrvatske baštine« i »Štit Hrvata«) »u znak pažnje Vašoj osobi i hrabrom svjedočenju o narodnim hrvatskim velikanima naše puntarske prošlosti.«

Nije baš jasno zbog čega je Blažević objavio ovo pismo, ali je potpuno razumljivo zbog čega ga je Hrvatska katolička crkva poslala.

Osnovana u duhu starokatoličanstva, koje se zasnivalo na otporu papi i rimskoj katoličkoj crkvi, tražila je inspiraciju u koncilskom istupu biskupa Strossmayera, ali i dublje u prošlosti. Obzirom da do stvaranja Jugoslavije nacionalna hrvatska crkva nije postojala, trebalo je historiografskom konstrukcijom povezati Hrvatsku katoličku crkvu (HKC) s najstarijim vremenima hrvatske povijesti, kako bi njene veze s nacijom dobile na važnosti. Most preko kojeg je ta veza trebala ići vidjeli su starokatolici u glagoljašima koji su oduvijek činili poseban organizam unutar Katoličke crkve. Preko njihove tradicije, HKC je stupala u kontakt s Grgurom Ninskim, braniteljem glagoljice i neovisne hrvatske biskupije, dakle samostalne narodne crkve. S tim mitološkim karakteristikama on je bio upravo idealan praotac i zaštitnik starokatoličanstva. Grgur je na taj način postao ne samo prvi naš starokatolik, nego i mnogo više od toga. Tisak HKC, u prvom redu »Starokatolik« i »Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski«, a u današnje vrijeme »Hrvatski katolički glasnik«, stvarali su, i stvaraju, desetljećima u svojim napisima lik Grgura - sveca, ujedno i prvog europskog protestanta. Njihova je ideologija izbacila u javnost usporedbu Grgura i Jana Husa, raširenu dvadesetih i tridesetih godina.

Osnova njihova tumačenja splitskih sabora počivala je u vjerovanju, koje se, kao kod svakog mita, pretvaralo u »znanje«. Ni sami starokatolički ideolozi nisu se previše trudili da to prikriju. Tako je npr. biskup Marko Kalogjera pisao 1933:

»Ako Grgur nije osobno vodio, kako nam predaja i povijest kaže, one lavske borbe protiv Rima i latinske nadmoći i latinskog jezika nad Hrvatskom crkvom, ako splitskih sabora, toga bojnog polja Grgura Ninskog, uopće ni postojalo nije, ako čak Grgur ni obostojao nije, - tad je Grgur Ninski Duh-genij hrvatske duše, u komu je hrvatska duša oličila, simbolizirala svoj vjekovni otpor, svoju vjekovnu borbu protiv tuđinske nadmoći latinske, rimske crkve, a za slobodu i jezik svoje Hrvatske narodne crkve. U tom slučaju je Grgur Ninski Čedo hrvatske duše, remek-djelo Hrvatskih pradjedova, kroz hiljadu godina djelano, rađeno, čuvano i obranjeno, po tom veličina i svetinja cjelokupnog naroda Hrvatskoga i svakog Hrvata pojedinca. I ko se usudi u tu svetinju, u tu veličinu, u tu dušu Hrvatsku da poganom rukom dirne, zločinac je i izrod Hrvatski!«

Trud čitavog aparata HKC (koja je prije II. svjetskog rata bila značajnija nego danas, obuhvaćajući navodno 1940. 68000 vjernika) na sustavnom stvaranju mitskog lika vidi se već i letimičnim prelistavanjem »Starokatolika«:

»Tek znam jedno, da je historiju hrvatskog naroda, od vremena prvog našeg kralja Tomislava pa sve do danas stvarao Veliki Ninski Biskup...« (Donković, 1926).

»Grgur Ninski je biskup prvoborac za prava hrvatske narodne crkve; - on je otac i uzor svih poznatijih biskupa i popova glagoljaša, koji su nam prezirući naredbe rimskih biskupa sačuvali barem ostatke narodnih prava u crkvi; on je predstavnik tisućgodišnje borbe Hrvata katolika protiv presizanja rimskih biskupa; on je nadahnitelj naše narodne hrvatske starokatoličke crkve i svijetli primjer svim njezinim biskupima u obrani svetih prava naše narodne crkve.« (-à 1925).

»Veličina Grgura Ninskog veličina je naše rase. Daleko prije svih naših narodnih boraca i prosvjetitelja, daleko prije drugih velikih reformatora, On -sveti vitez svoga naroda - bori se za njegovu kulturu i jezik.

Grgur Ninski jest i ostaje prototip otporne snage našeg naroda.« (N. Kalogjera, 1929).

U ovom duhu otpora prema Rimu i zalaganja za nacionalnu crkvu, prihvatili su starokatolici još jednu historiografsku konstrukciju, stvorenu iz sasvim različitih pobuda - onu o Grguru kao utemeljitelju Crkve bosanske. Tvorci te teze željeli su njome dokazati hrvatstvo srednjovjekovne Bosne, ali je isti motiv starokatolicima poslužio da ustvrde kako se »otporna snaga glagoljaštva«, prenesena nakon poraza na Gvozdu u Bosnu, održala tamo prkoseći kroz čitav srednji vijek iskvarenom kršćanstvu susjednih latinskih crkava.

Ni time nisu njegove zasluge potpuno iscrpljene. Svojim djelom on je zadužio i Srbe:

»Sava Nemanja, štovan kao Svetac ne samo u pravoslavnoj, već i u katoličkoj crkvi, provodi samostalnu organizaciju srpske pravoslavne crkve. Nećemo ni najmanje umanjiti neumrle zasluge Svetitelja i Prosvetitelja - kada kažemo: i to je djelo, i to je pobjeda našeg Grgura-prvoborca.

I zato je naš Prvoborac, Grgur Ninski - Biskup Hrvata zaslužio - punim pravom naslov Najvećega Sina Južnog Slavenstva.«

U poplavi napisa o Grguru, objavljenih u starokatoličkim glasilima, našle su se i brojne pjesme. Time se praksa propagiranja ninskog biskupa pjesmama, započeta potkraj prošlog stoljeća, nastavlja, istina s malo odjeka, i danas.

Sve te pohvale Grguru, iznijete tako bombastičnim frazama, ipak ne bi bile dovoljne da ga pretvore u simbol čak i jedne, sasvim periferne crkve. Stoga su starokatolici ubrzo po konstituiranju svoje crkve Grgura kanonizirali, odnosno proglasili prvim hrvatskim svecem, čime su mu definitivno pripisane nadljudske osobine. Da bi svoj postupak osnažili, iznijeli su mišljenje da je on bio kanoniziran unutar hrvatske crkve odmah poslije svoje smrti, o čemu »svjedoči nam nepobitna hiljadu godišnja predaja u Crkvi Hrvata koja mu je sačuvala harnu i svetu uspomenu.«

U skladu s biskupovom nadnaravnom pojavom, valjalo je mistificirati i njegovu smrt:

»Grgur je bio čovjek, i kao čovjek platio je danak čovječanskoj naravi; njegovo tijelo, skrhanu i iznemoglo od truda i umora, od bola i patnja, palo je kao tijelo junaka na bojnem polju i povratilo se k matici zemlji. Ali duh Grgurov neumrli i divski utjelovi se u sveti zavjet svoj... Tako utjelovljeni Grgur postade neumrli genij naroda Hrvatskoga. Narod je Hrvatski to osjećao, i zato nigda ne htjede, da znade za smrt neumrlog genija svoga; a isto tako niti za grob njegov, jer grob pretpostavlja smrt.«

Utjelovljen u svoj zavjet, kao »narodni Genij« oživio je u pokretu za glagoljicu krajem stoljeća, u Zahtijevanjima naroda 1848. i, dakako u HKC. Preorio se, dakle, u »dušu naroda«, apsolutni duh koji se utjelovljuje u pojedinim epohama i zbivanjima, postajući

time »spiritus movens« čitave hrvatske povijesti. I danas se unutar HKC nastavlja štovanje njegovog kulta. Meštrovićev se spomenik nalazi u svakom broju Hrvatskog katoličkog glasnika, kao i na pečatima crkve. Još uvijek mu se pjevaju pjesme, piše se o njemu. Nedavno je osnovan i Red Svetog Grgura Ninskog, sa sjedištem u Baselu, gdje je utemeljena jedna župa HKC.

Njeni članovi pokazuju čak i znanstvene pretenzije u osvjetljavanju ne samo Grgurove uloge, nego i drugih zaslužnih Hrvata. U tu je svrhu osnovana u Baselu Hrvatska Akademija Andrija Jamometić, pod pokroviteljstvom HKC, koja izdaje i svoje glasilo »Scripta Croatica Andrija Jamometić«. Urednik i jedini autor dvadesetak priloga na prvih 111 stranica je Dragan Hazler, očito polihistor. Među ostalim, autor nastoji uspostaviti genealogiju, ili barem njene obrise, istaknutih članova plemena Jamometića. Tako se, nakon Godeslava, Višeslava i Borne javlja i Grgur Jamometić. Do zaključka da je on doista Jamometić, došao je Hazler slijedećim metodološkim postupkom:

»Radi svog istaknutog osjećaja pripadnosti Hrvatima, što je inače svojstveno upravo plemenu Jamometića...« (SCAJ, 36).

Upadljivo je da Hazler, iako »akademija« radi pod patronatom HKC, dakle Grgura Ninskog, ovog jedva i spominje, utječući se, kada piše o crkvenoj prošlosti Hrvatske, crkvi Sv. Križa i Višeslavovoj krstionici. Tendencija čitave publikacije jasno ukazuje na razlog: pišući o Borni, kojega tradicionalna historiografija smatra izdajnikom Ljudevita Posavskog, Hazler konstatira da je on ipak bio pozitivna ličnost, jer je Hrvatsku usmjerio prema Zapadu, dok je Ljudevit bio vezan uz Istok.

HKC nije moćna i utjecajna institucija, ali je odličan primjer sistematskog deformiranja historijske svijesti. Tim više što se i unutar nje ponavlja u malome lom koji je Grgura pratio u svijesti onih Hrvata koji su živjeli s njegovim mitom: s jedne strane ponos zbog otpora i poticanja nacionalne kulture, a druge strane strah od raskida sa Zapadom.

Sudeći prema pisanju politički, odnosno ideološki sasvim oprečnih autora, mit o Grguru Ninskom ima i danas svoje apologete, pa, prema tome, i razloge svog održavanja. On nikako nije jedinstvena pojava u svijesti hrvatske nacije, pa čitav taj mitološki kompleks pokazuje davno poznatu činjenicu da se svijest, odnosno mentalitet, mijenja daleko sporije nego društveni ili ekonomski odnosi, odražavajući danas stanje od prije mnogo desetljeća.

Historiografija se u nekoj mjeri može optužiti za nastajanje mita, ali su glavnu ulogu u njegovu propagiranju imale publicistika i umjetnost, obje u službi dnevne politike. U tom je smislu svakako najagilniji umjetnik bio Ivan Meštrović, koji je Grgura, osim spomenicima u Splitu i Varaždinu, prikazao i na mauzoleju obitelji Račić u Cavtatu. Slika Celestina Medovića također nije bila bez važnosti: ne samo što se nalazila u prostorijama Odjela za bogoštovlje i nastavu, te time dobila određeni službeni karakter, nego se i njena tiskana replika objavila u razmjerno velikoj nakladi od tisuću primjeraka.

Književnost je također uložila nemali trud u populariziranju Grgura, ali njeni rezultati nisu ni izdaleka bili slični Meštrovićevima, bez obzira na to što se među pjesnicima koji su o njemu pjevali susreću i autori poput Nazora. Iako njegova pjesma »Grgur Ninski«, uvrštena u ciklus »Hrvatski kraljevi«, nije postigla popularnost »Medvjeda Brunde« ili »Tomislava«, ipak je, po nekim mišljenjima, poslužila kao idejni predložak Meštrovićevom spomeniku. Sami stihovi ne čine, međutim, nikakve usporedbe s divovskim, borbenim kipom: Nazorov Grgur istina, brani prava svog naroda na vlastiti

jezik u crkvi, ali ga ne brani u kakvoj žestokoj borbi na saboru, nego u krotkoj molitvi Bogu:

»I biskup moli: Bože, biser zveči Na mermer-ploči svetoga oltara. Ko tamjan mire majčine mi r'ječi. Duša nam cv'jet je što svojim miriše Vonjom, a srce vrutak koji svojim Žuborom pjeva, uzdahom uzdiše. Poj k tebi leti sa mojih usana; Jeke mu glasne ne će da rasprša Olujni vjetar mnogih crnih dana. Star, iskren, svečan, sve će da nadvlada. Utajat ljudska vika ga ne može, Jer ni list s grane bez tebe ne pada. Jer uv'jek bit će što ti hoćeš, Bože!«

Ovakav je Grgur zapravo iznimka, njegov lik odudara od svih ostalih prikaza ne samo u pjesmama koje su sastavljali autori različitih dometa, od pučkih pjesnika, seljaka, u Radićevom »Domu«, preko propagandista u »Starokatoliku« do Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Rikarda Katalinića Jeretova, nego i od svih likovnih predstava, a pogotovo publicističkih. Možda i u tome valja tražiti uzrok nepopularnosti ove pjesme. Neborbeni Grgur, koji ipak štiti svoj jezik, nije se uklapao ni u čije koncepcije.

Usprkos učestaloj pojavi Grgura u publicističkim i književnim radovima, vjerujem da je promicanju njegovog mita, pored Meštrovićevog spomenika, najviše ipak doprinijela, a i danas to čini, povijest kao školski predmet.

Autori predratnih povijesnih udžbenika (Srkulj, Šiller, Stanojević) redovito prikazuju Grgura kao glagoljaša, u skladu s tada prevladavajućim mišljenjem. Bilo bi, naravno, previše očekivati da će se upravo autori takvih knjiga suprotstaviti tumačenju koje su poticale državne vlasti i koje je, prema tome, bilo službeno. Povrh toga, pravih otpora mitu u vrijeme kada se javljaju Srkuljev i Šillerov udžbenik, nije ni bilo. Jedino je Stanojević (1934) mogao unijeti nova rješenja Karamana i Barade, ali velikosrpskom duhu njegovog udžbenika ionako je više odgovarao Grgur glagoljaš i protivnik Rima. Svojevrsnu je iznimku među onovremenim udžbenicima činila »Istorija srednjeg veka za srednje škole« (Beograd, 1926), Grge Novaka, u kojoj se biskup niti ne spominje.

U istom je duhu, prikazujući Grgura kao branitelja glagoljice, pisao svoj udžbenik 1926. i Živko Jakić. No, dolazak ustaša na vlast naveo ga je da u novoj knjizi promijeni to tumačenje i prikaže Grgura isključivo kao borca za svoj crkveni položaj, a da posebno naglasi pozitivnu ulogu Tomislava, koji na saborima nije podržao svog biskupa:

»Crkveni sabori, koji su zasijedali u Splitu u dva navrata, stvorili su napokon zaključke, koji su bili u skladu ne samo s probitcima crkve, nego i s državnom politikom kralja Tomislava. Njegova je misao bila: kulturna orijentacija zapadnjačka i stapanje hrvatskih pokrajina u jednu cjelinu, kojoj bi bilo središte Split. Zato je Tomislav najvažniji hrvatski vladar, jer je državnoj politici osigurao pravi smjer. Slavensko se bogoslužje ipak održalo, jer je iz njega brzo iščezao bizantski duh, i otada su hrvatski vladari odreda zaštitnici glagoljice.«

Iduće, 1943, očito prije kapitulacije Italije, donosi isti autor i sliku već uklonjenog spomenika na Peristilu, te u žalu za prodanom Dalmacijom naglašava kako je Tomislav upravo Split izabrao za središte hrvatske države.

Poslijeratni je razvoj utjecao i na Grgurovu pojavu u školskim knjigama. Tako ga V. Babić u svom udžbeniku (1953) niti ne spominje, učinivši u njegovoj demitologizaciji korak dalje nego u svom tekstu u »Historiji naroda Jugoslavije«.

I kasniji su udžbenici u Hrvatskoj odbacivali Grgurovu borbu za glagoljicu, ali je snaga mita bila očito u svijesti prejaka a da bi dopustila njegovo potpuno uklanjanje. Razni su autori (Mali, Salzer, Makek, Drašković) pokušali kompromisno prikazati problem, ali je

rezultat tog napora morao učenicima biti potpuno nejasan: nije se naposljetku moglo zaključiti gdje se zapravo širi glagoljica, i zašto, te oko čega se u stvari Grgur borio. Slika Meštrovićevog Grgura bila je redovita ilustracija teksta, iako se spomeniku odričala njegova simbolička bit. Grgurov se mit, očito, ipak provlačio školskim programima. Čitav je problem naizgled bio privremeno otklonjen, bar što se srednjih škola tiče, Šušvarovom reformom. Skraćivanje nastavnog programa povijesti isključilo je iz udžbenika mnoge istaknute osobe i važne podatke. Među izbrisanima našao se i Grgur, ali su tek sada njegovom mitu širom otvorena vrata: učenici s njim uspostavljaju vezu samo preko priča roditelja i suvenirskih replika Meštrovićevog spomenika. Znanosti je oduzeta mogućnost da utječe na demitologizaciju svijesti mladih, jer je starija povijest, najpodložnija mistifikaciji i mitologizaciji, uklonjena iz nastave. Time, dakako, nije uklonjena i iz svijesti mlađeg dijela nacije, koji će o njoj dobivati iskrivljene i pojednostavljene obavijesti iz tko zna kojih izvora. Posljedice će se pokazati kada će već biti prekasno.

Napokon, valja postaviti i ključno pitanje: da li, govoreći o interpretaciji Grgurovog djelovanja kroz posljednjih stotinjak godina, s pravom upotrebljavam termin »mit«?

Odgovor treba potražiti u onih pet odrednica strukture mita, što ih u svojoj knjizi donosi Eliade. Slijedeći ih, možemo ustanoviti da su sve one zastupljene u tumačenju Grgurove pojave, te je ona, shodno tome, doista mit:

1. mit opisuje Povijest djela Nadnaravnih bića: ninski je biskup, po tome što mu se pripisuje uloga pokretača sveukupne hrvatske povijesti, Nadnaravno biće, i njegova se Povijest razlikuje od obične, ljudske povijesti, jer posjeduje vlastito Vrijeme, izvan ljudskih iskustava.

2. Povijest iznesena u mitu smatra se potpuno istinitom : naveo sam primjere u kojima se čak izričito tvrdi da je onaj tko posumnja u istinitost mita izdajica hrvatskog naroda, što dovoljno jasno pokazuje da se u mit ne smije sumnjati. Povrh toga, vidi se to i iz čitavog stava branitelja mita, koji ponekad tvrde da ih historijski argumenti uopće ne zanimaju.

3. mit se uvijek odnosi na stvaranje: motivom borbe na splitskim saborima Za pravo na vlastiti jezik i pismo objašnjavaju se počeci hrvatske nacionalne kulture, odvojene od latinskog srednjovjekovlja. Kako je kultura jedan od osnovnih, ako ne i osnovni konstituent narodne, odnosno nacionalne osobitosti, to se njime objašnjavaju i počeci nacije/naroda. Dakle, kao što su mitovi »primitivnih« naroda kozmogonijski ili antropogonijski, ovaj je etnogonijski.

4. mit upoznaje ljude s izvorom stvari, kako bi njima ovladali: upoznavanje naroda/nacije s herojskom Grgurovom obranom imalo je za cilj osposobiti pojedince, ali i narod/naciju za isti takav otpor. Pri tome se uvijek isticao onaj element njegove izmišljene borbe koji je štovaocima trebao osposobiti za konkretnu političku borbu danog trenutka: za glagoljicu, protiv Talijana, za južno slavensko jedinstvo, protiv Vatikana ili za njega, za zapadnu orijentaciju Hrvatske ili protiv nje. Simbol se pretvarao u sredstvo koje je pružalo samosvijest, dakle mogućnost djelovanja.

5. mit se proživljava tako da svatko bude obuzet svetom, zanosnom snagom: da se to ostvari, pobrinuo se Ivan Meštrović. Bez njegovog djela, mit bi izgubio mnogo od svoje uvjerljivosti, što se i danas može osjetiti kada se stane pred kip, iz kojega doista zrači snaga plemenskog totema. Njegovo umnožavanje u obliku kopija malog formata omogućava da ta sveta snaga uđe i u mnoge domove, što predstavlja, u određenoj mjeri nesvjesno, uspostavljanje kućnog oltara nadnaravnog Grgura.

Obzirom da su sve navedene karakteristike zadovoljene, a da se na isti način mogu ispuniti i one dvije koje navodi Bolle (deskriptivna i objašnjavajuća), doista se uvriježena interpretacija može nazvati mitom. Takav suvremeni politički mit, kakvih imamo više, nije karakterističan samo za Hrvate.

U kojoj su mjeri takvi mitovi potrebni, vidi se najbolje iz njihovog broja i otpornosti. Historiografija može pružiti samo predloške za njihovo uklanjanje, kao što je dala za njihovo uspostavljanje. Sama znanost nije u stanju niti graditi, niti rušiti mitove: objektivno sagledavanje Grgurove uloge možemo naći već u tridesetim godinama, a da do danas, osim u uskim stručnim krugovima, ono nije ostavilo traga. Mitove stvara i razara politički život, utemeljen na društveno-ekonomskim strukturama i mentalitetu, a uz presudnu pomoć školstva i publicistike, koja često nije drugo do ideologija umotana u pseudoznanstveni celofan.

Epilog

Nekoliko godina nakon prvog objavljivanja ovog teksta, stvari izgledaju drugačije. Trpimir Macan ponovo je objavio svoju Povijest hrvatskog naroda (Zagreb 1992), danas najpopularniji i najrašireniji priručnik hrvatske historije. U njoj je Grgur ocijenjen u skladu s rezultatima povijesne znanosti, bez i najmanjih tragova mitologizirajućeg pristupa ninskom biskupu. U privremenom udžbeniku za šesti razred osnovne škole (autor Ivo Makek, Zagreb 1992) postupljeno je na isti način. Publicistika se također u novije vrijeme nije bavila ovom temom, pa bi se iz svega moglo zaključiti da je povijesna znanost odnijela pobjedu bar u jednoj bici za istinu. Veseliti se prerano ipak ne bi bilo mudro, jer mitovi su žilavi i otporni. Možda se i mitološki Grgur samo prikrio, čekajući bolja vremena. Dolaze li, ili su već tu?